

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

891.99

U-12

4-12

2005

06 DEC 2010

Գ. ԱԲԲԱՍ

ԲԱՆՏԱՐԿԵԱԼԻ ՄԸ

Հ.ՕՐԹԱՐԸ

Ք 62/

ԳԱԶԻՐԷ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Ս. ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ

1902

01. 2013

16.6.35

100 20

ԲԱՆՏԱՐԿԵԱԼԸ

Ե Խ

ԻՄ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄՆԵՐՍ

Շատ անգամ կարգ մը յաջորդական զիպուածներ՝ մութին մէջէն անտեսանելի կերպով իրարու օգկուած՝ պիտի կազմէին ամենէն սրտառուջ պատմութիւնը հէք մարդուն, եթէ երբէք զանոնք մէկտեղելու հազրի առնելու հոգը ունենար:

Մտադրութիւն չունիմ վէպ մը հիւսելու, կամ մանրամասն կենսագրութիւնը հրատարակելու խեղճ բանտարկեալին, որուն վրայ ունեցած ծանօթութիւնս քանի մը պատահական հանդիպումներէ՝ զոր պիտի պատմեմ ահա՛, եւ քանի մը վտիտ ու գեղնոտած էջերէ անդին չ'անցնիր, լոկի ու մեղամաղձ ինքնագրութիւնը իր յոյզերուն, զոր ձեռքս անցաւ եւ զոր դուք ալ պիտի տեսնէք յաջորդ էջերուն մէջ:

Նպատակ չ'ունիմ նաեւ հայ-բանտարկութեան տարեգրութիւնը ընելու կամ ընդհանուր վիճակացոյց մը պարզելով խորհրդածութիւններ ու քննութիւններ կատարելու, այնքան աւելի կարեւոր դորձ մը՝ որքան հայ համայնքին կուրծքին վրայ խոչոր ու թարախալից վէրք մը դարձած բանտարկութիւնը, անոր մատաղ ու պատուական մասը խլելով եւ իր մահաշշուկ մութին մէջ մաշեցնելով փակցնելով: Ա՛խ, ի՜նչ աղե-

6980-70

խարչ բաներ , կոկծալի պատմութիւններ , սրտակեղիք ճիշեր եւ յամբ ու քայքայող հատումներ չի պիտի պատմէին մգլտած պատերը տխրատեսիլ բանտին , որ վերջին 10—12 տարիներու մէջ բազմաթիւ հէք երիտասարդներու լուկ հեծեմանքին եւ երկարատեւ մարտիրոսութեան խուլ հանգիստաւար եղած է , այնչափ տաք արցունքներ ծծած է անյագ սպունգի պէս :

Պարզ պատմութիւնն է ասիկա ու առօրեայ տըպաւորութեանց շարքը՝ իր իսկ ձեռքով գրուած՝ խեղճ բանտարկեալին , որուն կեանքին զօղճի հանդրուաններուն հանգիստեցայ տարիներ առաջ պատահարաւ մէկ քանի անգամ :

I

1893 ի աշունը դրօսական պտոյտի համար մեր մօտիկ հայ գիւղերը շրջադայութեան ելած էին , սրտմաշուք ձանձրոյթ մը , տեսալ մը անանուն հիւանդութիւն կը ճնշէր կը նեղացնէր հողիս ու այդ հանդարտիկ գիւղերոյն մէջ երկար դեղերումներով կը փորձէի գտնել սրտիս վրդովիչ անձկութեան դադարումը : Կը պատահէր որ մէկ գիւղին մէջ օրերով նոյն իսկ շարաթներով կը մնայի եւ ուրիշ գիւղէ մը երբեմն հովի պէս փոսանիի պէս կ'անցնէի , առանց բարեւ մը առաջ գէմս ելլող դեղջուկին , առանց նոյն իսկ աղբիւրին գունէն ամիկ մը ջուր խմելու : Ես ալ չէի գիտեր այն դանդաղ անտնութիւն եւ այն տենդոս ու շապ պղաղքին պատճառը , պարզապէս աննպատակ , անխմատ պրտոյտներ :

Հոկտեմբերի եօթն էր կարծեմ , աշնան այն հմայաւէտ , վեհապայծառ օրերէն մէկը , որ էն անզգայ մարդն ալ կը հրապուրէ ու կը մղէ բնութեան անուշ դողը : Մ . . . գիւղը՝ ուր կը գտնուէի շաբթէ մը ի վեր՝ բարեկամի մը հետ իր սեփական հողերուն մէջ կը շրջէինք , այն ալ քիչ մը ինծի պէս խենդ ու ջլաւգար , օրուան զով ու առողջ գգուանքէն կայտառացած՝ այծի ձագտիքներու պէս քմայական ցատկոտութներով կը վազէինք , կը սուրայինք , կը թապլտէինք , զիրար կը հալածէինք , մեր խենդ ու խելառ՝ բայց անմեղ խաղերը կը քաջալերուէին դաշտին լուռ մենութենէն ու մարդոցմէ անդին հանդարտիկ առանձնութենէն : Բլուրի մը կողքին վրայ եւ ձորամէջի մը մօտիկ մեր գտնուած տեղը պղտիկ լեռնադաշտի մը կը նմանէր , ձորին ձեղքուածն ի վար երկնցուած ակնարկ մը մինչեւ Եփրատ կը հասնէր :

Սյգեկոյթը վերջացած էր , եւ այգիները՝ չնորհադուրկ ու պառաւ կիներու պէս լքուած՝ անցած փեթակներու տխուր ու անհրապոյր տպաւորութիւնը կուտային թէեւ յամառ խուզարկու մը բոլորովին ձեռնունայն չէր մնար , կարող էր հանգիստի կիթումէն մոռցուած նիհար ու կիսով չորցած ողկոյցներու՝ կարմրուած տերեւներու տակ թաքուն : Մեզնէ հեռու այգիի մը մէջ երեք հողիներ ալ կաշին , երկտասարդ մը , կին մը ու աղջիկ մը , երկու դեռատիները միշտ քով քովի եւ յաճախ փարումի մը չափ մօտիկ իրարու , իսկ պառաւ երեւոյթով կինը քիչ մը հեռուէն՝ դաշտին մէջ կը խաղկնային , կը գրօսնէին , աւելի քան կ'աշխատէին :

Շատ երջանիկ ու բերկրալիւր ըլլալու էին տղան ու աղջիկը զոր նախ քոյր ու եղբայր , յետոյ այր ու

կին կարծելէ վերջը դարձեալ չի համոզուելով հարցուցի բարեկամիս անոնց վրայով, նախանձի պէս տարտամ զգացում մը զսպելով :

— Իրաւ նշանած են, ըսաւ, եւ միեւնոյն ատեն ազգականներ. ասոր համար բաւական վիճուկ ելաւ գիւղին մէջ, դայթակղեցան շատեր, մեղօք է ըսին, ազգականութեան մինջեւ եօթը պորտը (ճիւղը) հաշուի չ'առնուելով՝ այդ ճիւղերուն մէջ տեղի ունեցած պատկերուն մեղօք է կ'ըսուի : Այդ կ'ինը մայրն է աղջկան՝ որ ալ ուրիշ զաւակ չ'ունենալուն համար աչքին բիւրին պէս կը սիրէ ու կը դուրդուրայ վրան, եւ ճըշմարիտն ըսելու համար աղջիկն ալ թանկագին գոհար մըն է, այնքան գեղեցիկ՝ որքան նմանը չեա կրնար դտնել մեր բոլոր գեղերուն մէջ, քիչ շատ ուսեալ, բաւական կոկիկ գումարի մը եւ արժէքաւոր հողերու միակ ժառանգորդը, եւ մանաւանդ համեստ, բարի ու անձնուէր, եւ որ հոգեւով չափ կը սիրէ այդ երիտասարդը՝ որ իրապէս համակրելի, բարեկերթ ու աղնիւտղայ մըն է. դեռ այս ամառ եկաւ Պոլսէն, ուր մեր բարձրագոյն դպրոցներէն մէկէն ընթացաւարտ է ելած : Զիրար կը սիրեն, երջանիկ են եւ իրենց մօտալուտ ամուսնութիւնը աւելի պիտի երջանկացնէ զիրենք :

Եւ ձեռքէս քաշելով. «Երթանք, ըսաւ, ձեզ ներկայացնեմ, եւ գմդո՞ մնալու պատճառ մը չի պիտի ունենաք կարծեմ իրենց տեսակցութենէն» :

Մեքենաւար սխալ քալել : Օրը յետինքի մօտ էր, արեւը մայրամուտին կողմը խոնարհած՝ մարելէ առաջ աւելի պայծառ կը վառէր. բնութիւնը ամէն ատենէ աւելի գեղեցիկ՝ կարծես ճիւղեր կ'ընէր ինքզինքը գեղազանցելու : Անդին երկու դոճ խօսեցեալները, իրենց

սէրէն ու բնութեան վայելքներէն արբշիւ, իրենք ալ կը ճառագայթէին հրճուանքին : Մեր դէպ իրենց յառաջացումը, զոր տեսած ըլլալու էին, կիսկատար թողուց շարժում մը՝ որ դուցէ ծրագրուած համըոյրի մը փոխանակումը պիտի ըլլար : Մեր միջեւ անջրպետը բաւական մեծ էր. այգիները սահմանագծող մացառներէ եւ կաւառներէ ցառքելով առաջ կ'երթայինք : Հագիւ թէ հարիւր քայլահափ մնացեր էր իրենց մօտը ըլլալու, երբ տեսանք որ զիմացէն ալ խումբ մը մարդիկ փրթան, որոնք արագ քայլերով մեր գնալիք տեղը կը փութային. արտասովոր բան մը ըլլալու էր այս պատգամաւորութիւնը, վասնզի ընկերակիցս յանկարծ կանգ առաւ, ես ալ նոյնպէս : Վեց հօգի էին, երեք գիւղացիներու քով զիւրին էր որոշել ոստիկանի մը համադրեալը եւ երկու ոստիկան-զինուորները : Ընկերակիցիս երեսը կը նայէի հարցումի ձեւով, բայց այն ալ արդէն վարանոտ ու դունաթափ եղած էր :

Սուսերը երիտասարդին մօտեցաւ, քանի մը խօսքեր փոխանակեցին, յետոյ բոլորը մէկ քալել սկսան զիւրին կողմը, աղջիկն ու կ'ինն ալ ետեւնուն : Բան մը չի կրցինք հասկնալ, ուստի հետաքրքրութիւնը մղեց մեզ անոնց հետեւելու. բաւական հեռուէն կը քալէինք մենք, բայց երիտասարդին քալուածքէն ու շարժուածութենէն կը հասկցուէր թէ դժբաղդութիւն մը պատահած ըլլալու էր : Ես ալ սկսած էի սրտատանջ դողեր զգալ, դեռ չի ձանչցած այդ երջանիկ արարածները՝ համակրած էի. եւ կը մտածէի թէ ճակատագրային ի՞նչ անգութ ու քմածին ձախողանք եկած է արդեօք խանդարել մօտալուտ ցանկալի միութիւն մը եւ բաղդի ի՞նչ դժխեմ հով եկած է թարշամել նորածիլ երջան-

կութեան մը զուարթ փթթումները: Բան մը չէի գիտեր, գուցէ շատ յոռետես էին նախազգացումներս, բայց խուլ վրդովում մը կար ներսի գիւս, որ տենդի պէս կը ցնցէր գիւս:

Դիւղը հասած ենք, երիտասարդին տան առջև արտակարգ բազմութիւն մը խոնուած է, ինչ որ եղական պատահար մը գուշակել կուտայ գեղջկական միօրինակ կեանքին մէջ: Դոմիտէր մը եւ հարիւրապետ մը անհամբեր կըսպասեն հոն:

Տանը դուռը կը բացուի եւ պաշտօնէից պետերը երկուստարդին եւ գիւղական ժողովէ մէկ քանի անդամոց հետ ներս կը մտնեն, մինչդեռ դուրսը մնացած քանի մը ոստիկանները՝ սուխնները հրաշաններուն ծայրը անցուցած՝ խիստ հսկողութիւն մը կը կատարեն տան չորս կողմը, հետի վանելով հետզհետէ խտացող ամբոխին շրջանակը:

Խուղարկութիւն մըն էր անշուշտ ասիկա, որ երեք քառորդ ժամ տեւեց:

Դոմիտէրը դուրս ելաւ, ապա երիտասարդը՝ տեղոյն ու չիփթ, ետեւէն հարիւրապետը եւ ոստիկան մը, որուն անութիւն տակ ծրար մը կար խոշորէկ, յետոյ գիւղացի միամիտ ծերունիները: Յայտնի կ'երեւէր թէ երիտասարդը իրենց հետ գիւղաքաղաքը պիտի տանէին: Ժողովուրդը՝ տխրադէմ ու դեղեկոտ՝ քիչ մը տեղ յուզարկ երթալու միտք կը ցուցնէր. բոլորն ալ յուզուած էին եւ չէին համարձակեր խօսիլ: Բաւական մօտ էին երբ երիտասարդը իր նշանածին առջևէն անցած ատեն՝ հեղձամաղձուկ ձայնիւ անլիւհեր չեչտ մը տալու ջանքով, «Մի վախճա՛ր, մըմնջեց, բան մը չի կայ... կը յուսամ որ չուտ... վերադառնամ...» եւ յետոյ

աչքերու սուր սեւեռումով մը, «Ուխտէ՛, ըսաւ, ուխտէ՛ որ ինձ պիտի սպասես»: Աղջիկը հեծկտուրի մը մէջէն «Կ'ուխտեմ» ըսաւ. ոստիկան մը բրտութեամբ բոցառնաց երիտասարդին եւ հրամայեց որ ոչ սրի հետ խօսի: Միւս ոստիկանները մզեցին եւ ցրուեցին գիւղին մէջ ամբոխը, որոնցմէ ծերունկ մը լսեցի որ կ'ըսէր. «Մեղօք նշանաւոր էր. հեյպեր առաջ չի պիտի երթայ»: Քիչ վերջը գիւղէն քաղաք տանող ճանուղիին մէջէն աներկուց իմ եղան պաշտօնեաները իրենց կաշանաւորին հետ:

Աննկարագրելի խռովքի մը մէջ կը ծվար հողին: Բարեկամէս խնդրեցի որ ձիս բերեկ տայ, տուն պիտի երթայի ուղղակի, բարեկամս՝ բնաւորութեանս ծանօթ՝ կրկնել չի տուաւ խնդրքս: Մութը արդէն սեւցուցած էր շրջակայ լեռներու կատարները եւ խաւարը հետըզհետէ կը տարածուէր չորս գիւս, բայց եւ ձիս մաքաւ կելով սրարշաւ հեռացայ գիւղէն, որ կայծեւ նոր փլած շէնքի մը անախորժ տեսքն ու բոյրը կը ծաւալէր ու ոտքուտոններ կ'աղղէր ինծի:

Արշալոյսէն քիչ առաջ տուն հասայ:

II

Բաւական ժամանակ անցեր էր, բայց եւ այդ աւուր տալուարութիւնը չէի մոռցեր: Շատ անգամ կը խորհէի յանկարծակի իրարմէ բաժնուած այդ գեղատիէակներուն վրայ. եւ չեմ գիտեր ինչ կսկծապին ու դան յամառութեամբ շարունակ կը յիշէի իրենց վերջին խօսքերը: Բայց բան մը չէի գիտէր իրենց վրայով, ու ոտի օր մը խնդրեցի բաբեկամէս որ անդեկութիւն գրէ:

« . . . Դեռ բանտն է , գիւղաքաղաքի նեղ նիւղը , պատասխանած էր բարեկամս , եւ շատ դժբաղդ ըլլալու է : Չեմ գիտեր ինչէն կասկածուելով վտանգաւոր անձ մը նկատուած է եւ իր անէն գտնուած թղթերը , գրքերը եւ ուրիշ մնաստակար առարկաներ կը ծանրացընեն եղեր իր կացութիւնը հաստատելով իր վրայ եղած կասկածները : Ստիւ արգիւտած է , կ'ըսեն , բանտը իրեն այցելել : Կ'ըսուի նաեւ թէ մարմնական տանջանքներ կուտան , յայտնութիւններ ընել տալու համար : Դատական թղթերը դաւառազուխ՝ Ամբաստանեալ Ատենին՝ զրկուած են եւ կասկած կայ թէ զինքն ալ հոն փոխադրեն . . . » : Այս գէշ լուրերէն ետքը բարեկամս քանի մը տողերով տեղեկութիւն կուտար ազջրկան վրայով . « Իր տխուր եւ սղաւոր երեւոյթով շատ սրտազրաւ է , կ'ըսէր , այլ մանաւանդ վեհ ու հիւսնալի է իր անդրդուելի կամքով եւ կորովի համակերպութեամբ : Շատ մը ազէտալի բաներ կը փաբտան իր չուրջը նշանածին վրայով , բայց այն միշտ կը յուսայ : Շատ մը երիտասարդներ կը դառնան իր չուրջը , բայց ինքը իր տխուր ու սաստոյղ նայուածքովը կ'արհամարհէ անոնց դարպասները . . . » :

Այս նամակը փոխանակ հանգչեցնելու խոստած սիրտս՝ աւելի տաքնապեց եւ օր չէր անցներ որ՝ մանաւանդ յետինքի միջոցները՝ միաքս չ'իյնար այն սըրտաշարժ տեսարանը :

Ծնունդի խթման օրը ձմրան այն սաստկաշունչ եւ ամենէ զայրացկոտ օրերէն մէկն էր որ զիս արգիւտած էր իմ սենեակիս մէջ . քառնաշունչ քամի մը տանիքներու վրայ զիղուած ձիւնը՝ խուրձ խուրձ տարադնելով՝ կծու փուքերով կը լեցնէր մթնոլորտը , անցորդ-

ներու քիթը բերանը ձեծելով , տուներու ապակիներու դէմ խուլ աններդաշնակութիւն մը հնչեցնելով եւ աղքատ տուններու պատուհանին թղթերը պատուելով . ձմրան մէկ անհասկոյ կատակը , որ ձիւնի պղտիկ փոթորիկի մը երեւոյթն ունէր :

Բայց ձմեռը՝ իր զայրազին սաստկութեամբ՝ այն օրը չի պիտի կրնար անշուշտ բարեպաշտ ժողովուրդին բուխ զգացումներուն յաղթել . եկեղեցի գացող-եկողներու խումբերը ամայի փողոցները կ'ոգեւորէին , եւ այդ օրը՝ ուրիշ ամեն օրերէ աւելի՝ զուարթ կենդանութիւն մը հագած էր :

Տուներու ծխնելոյղներէն թանձր ու առատ մուխի բնոյհատ կոհակները հազիւ քիչ մը բարձրացած , ամենի հօլը զանոնք կը ցրուէր խօլ պտուտքներով , ամենուրեք կը բուրէր նաւակառիքի իւղոտ տապկածներու անուշ հոտը եւ ակորժելի ձենձերը : Յուրաղ աւելի կը կառնեցնէր ծով ստամոքսներու նըթումը եւ հակառակ սառին ու փութին անցորդները զուարթ ու զոհու նաւ էին՝ թէեւ իրենց երթեւեկը հապճեպով փախուստ մը ըլլար :

Պատուհանիս կպած՝ զուրօի իրարանցող անցուղարձը կը զիտէի , երբ փողոցին միւս ծայրէն ձամբորդներու կարաւան մը երեւցաւ . ուղորմելի էր ասոնց տեսքը , ամբողջ օրը քալած եւ շատ յողնած ըլլալու էին , վասնզի դժուարաւ քայլափոխ կ'ընէին , քանի մը հատը հեծեալ ոտակահան-զինուորներ էին եւ երեք չորս հողի մըն ալ հետի՝ եւ անշուշտ բանտարկեալներ , քանզի վիզերէն անցուած երկար շղթայ մը իրարու կապած էր զիրենք եւ ձեռքերնին ալ շրուշակ ձգուած էր : Պիտերնուն մազերէն սառոյցներ կախուած էին , ձիւ-

րուն ազինները եւ մարդոց ստերը՝ ծունկերնէն ալ վեր՝ սառուցի խաւ մը պատած էր։ Կը մտածէի թէ ո՛րքան տաժանելի ճամբորդութիւն մը ըրած են եւ ի՞նչչափ չարչրիւած են խեղճերը, որոնց վրայ սրտաճըմիկ կարեկցութիւն մը կ'ըլլայի։ Խուճըրը դանդաղ եւ մոռեղական տակէն կ'անցնէին երբ ճանչցայ անոնցմէ մէկը, Մ... զիւղացի երկրասարդը, նշանուած ազան էր. սոսկալի ճիւղում մը կ'ըլլայի կուրծքիս տակ, տաւարա՛ղըր անձանդէն ըլլալու չափ փոխուած, տառապած էր։ Փափաք մը ունէի օգնել թեթեւցնել իր տանջանքը, բայց արդէն պատուհանիս տակէն կը հեռանային. ելայ եւ առանց նոյն իսկ կրկնոյց վրաս անցնելու՝ անէն դուրս նետուեցայ. ինչո՞ւ, ի՞նչ կըրնայի կամ կ'ուզէի ընել, ես ալ չեմ գիտեր, միայն սա իրաւ է որ այլ եւս չէի կրնար սենեակին մէջ մնալ, որուն օդը զիս կը ճնշէր, սկսայ կամայ կամայ եւ հեռուէն քալել ուղեւորներուն ետեւէն։ Զերմ իղձ մը ունէի հէք բանտարկեալին մօտենալու, ձեռքը սեղմելու եւ զինքը սրտապնդելու. բայց անիկայ շատ անխառնութեան տակ եղողը քուլերայի բռնուողի պէս է մեր երկրին մէջ, անոր մօտեցողը, հետը խօսողը կը վարակուի, անմիջապէս մասնակից կ'ըլլայ անոր վերապահուած պատին. ուստի անխօսուի մինչեւ բանտին դուռը հեռուեցայ, բայց առաջ երթալ կարելի չէր, ու պահ մը սպասելէ ետքը ես դարձայ։

Տուն մտնելուս խթման աւանդական ճոխ սեղանը յարգարուած գոյայ եւ ինձի կը սպասէին, բայց ես չէի կրնար անտարբեր մնալ, ներքին սաստիկ յուզում

մը, անտեղեկտալի կարեկցութիւն մը տակնուվրայ ըրած էր հողիս, նորէն դուրս ելայ, այս անգամ բուն որոշումի մը զիտակցութեամբ, պիտի ազատէի թշուառը իր կապանքներէն՝ նոյն իսկ եթէ հարկ ըլլար, կեանքս վտանգելով։ Գացի գոյայ բանտի պահապան ոստիկանի դօրաց ծեր տաննապետը, որ ատենով հօրս ծառայած ըլլալուն համար՝ բարեկամ մնացած էր մեր տան։ Երկու հինգնոց սահեցուցի բուռին մէջ եւ տեղեկացայ թէ կալանաւորներէն երկուքը զոգեր էին, մէկը մարդասպան մը եւ միւսը մեր ծանօթ երկտաւարդը, որոնք յաջորդ օրը կամ միւս օրը ճամբայ պիտի հանուէին դաւառազլիս բանտը զրկուելու համար, թէ խեղճերը շատ նեղուած են ճամբան եւ թէ ցուրտը զրեթէ ընդարմացուցած է անոնց ձեռքերն ու ոտքերը, մանաւանդ չայր փափկակազմ ըլլալով միւս երեքէն աւելի արգահատելի վիճակ մը ունէր։ Տոմսակ մը տուի եւ պահանջեցի որ երկու ժամէն պատասխանը բերէ ամէն պարապայի մէջ։ Այդ տոմսակին մէջ «Անձանօթ բարեկամդ» ստորագրութեամբ կը գրէի թէ՛ շատ կը կարեկցիմ իր դժբախտութեան, թէ իր կրած չարչարանքներուն մէկ մասը տեսած ըլլալով, չեմ կըրնար անտարբեր վիճակ մը ըլլալ, թէ իրենց նշանաւորքէն եւ մօտաւոր ամուսնութենէն տեղեկութիւն ունենալով՝ այս անագորոյն ձախորդութիւնը զիս ալ իրեն չափ կը զայրացնէ եւ կուզեմ զինքը ազատել ինչ կերպով որ կարելի ըլլայ, նոյն իսկ կեանքս վրայ տալով, միայն կուզէի գիտնալ թէ փախուստ մը փորձելու յօժարութիւնը պիտի ունենա՞ր. ես ամէն հոգ կը ստանձնէի եւ միջոցներու ապահովութիւնը կը հաւատ-

տէի, թէ իրեն մօտիկ եւ անհամբեր իր պատասխանին կ'ըստասեմ, դու կրնար յանձնել զբարերիս անկասկած:

Ժամ մը վերջը հաւատարիմ բանտապահ բարեկամըս սա տոմակը բերաւ ինծի:

« Վեհօգի անծանօթ բարեկամս. Նամակդ, ան-
« զուսպ կարեկցութիւնդ եւ ասպետական անձնուէր հը-
« բաւէրդ սիրտս շարժեցին, յուզման եւ երախտազի-
« տութեան արցունքներ թրջեցին աչքերս: Կը հիա-
« նամ: Թէեւ չեմ ճանչնար ձեզ, բայց ով որ ալ էք՝
« անշուշտ անկեղծ ու վեհ հոգի մը կը կրէք. զիւցաղ-
« նական առաջարկ մըն է ինծի ըրածնիդ, դու մերժե-
« լու համար անշնորհ վախկոտ մը ըլլալու է մարդ...
« Բայց պաշտելի նշանածս, մօտաւոր ամուսնութիւնս,
« որոնցմէ տեղեակ ըլլալնիդ գրեթէ արդէն, մէջքս
« կը կոտրէ: Փախուստիս յաջողութեան կատկած չու-
« նիմ, բայց ապահովաբար դադարուել եւ նշանածէս հե-
« ռու պիտի ապրիմ: Ներեցէք որ ըսեմ թէ այս մտա-
« ծումը զիս իմ չղթաներուս մէջ պիտի կը կծկտեցնէ,
« եւ յետոյ, կը յուսամ թէ օրինական շաւղին մէջ պի-
« տի ազատիմ, վստանելի եղած ամբաստանութիւնը շատ
« անտեղի ու անհեթեթ է:

« Ուստի, աղնիս սի'րտ, ընդունեցէ՛ք ամենաջերմ
« երախտազիտութիւնս: Զի պիտի կրնամ երբէք մոռ-
« նալ քաջարի անձնուիրութիւնդ:

« Զերդ Յ... Մ... »

Այս մերժումը սիրտս կոտրեց եւ հերոսային գողտ-
րիկ հովուերդութիւն մը պատրաստելու երեւակայա-
կան թոխներէն վար ձգեց զիս, ուր կը տատանէի

պահ մը առաջ: Այլ սակայն՝ չքմեղացուցի երիտասար-
դին վարմունքը, իրաւունք ունէր, սիրականէն անջատ՝
փախստական կեանքը չէր կրնար իմ երազած հրապոյր-
ներս պարզուել իրեն:

Յաջորդ օրը բանտապահը լուր բերաւ թէ հետեւ-
եալ օրը պիտի ճամբորդուէին եւ գրաստ վարձելու հա-
մար եղած խնդիրքին չէ հաւանած ոստիկանաց պետը:
Ծննդեան երկրորդ կիրակի օրն էր. հով չի կար եւ ձմ-
բան պաղ արեւ մը կը ջանար տաքցնել մթնոլորտը եւ
հալեցնել ձիւնին մակերեւոյթը պատող պաղպաջուն եւ
ողորկ խաւը, որ շողշողուն ծաղուսներով կը ծաղրէր
կարծեա տխեղձ արեւին թոյլ ջանքերը:

Իրենց անցնելիք պողոտային վրայ անտարբեր
երեւոյթով կանգնած էի. խեղճ արարածները երեւցան:
Նորէն առջի աւուր պէս կրկին չղթաներու դարնուած
էին, բարեբաղդաբար այդ օրը առջի պէս ցուրտ չ'էր:
Նշանացի բարեւ մը զրկեցի երիտասարդին, հասկցաւ.
զգուող նայուածք մը նետեց վրաս, որ շատ բան կ'ար-
տայայտէր, զլիսու հակումով մը ընդունեց բարեւս:
Բարեբաղդաբար նշմարող մը եղած չէր մեր համակրա-
կան ցոյցերուն, եթէ ոչ ինքզինքն ալ յանկարծ դա-
հալիթած պիտի գտնէի դժբաղտութեան անդունդին
խորը: Անցան, դացին եւ ճամբուն հեռակայ կորացու-
մը աներեւոյթ ըրաւ զինքը աչքերէս:

Երբոր տուն եկայ շատ տխուր, գրեթէ հիւանդ էի:

Երկար չաբաթներ մտածեր եմ այդ չարաբատիկ
տղուն եւ իր չքնաղ նշանածին վրայ եւ խորին վըշ-
տակրութիւն մը զգացեր եմ միշտ:

Օր մըն ալ՝ չ'եմ յիշեր քանի ամիս վերջը, իրենց
զիւղացիներէն մէկը հարցափորձելով՝ իմացայ թէ սա-

սը տարի պայմանաժամով դատապարտուած է խեղճը :
Սիրտս փլաւ ու լացի :

III

Տարիէն աւելի ժամանակ անցեր էր արդէն եւ սկսեր էի մոռնալ, ալ հազիւ թէ երբեմն երբեմն աղօտ կերպով յիշատակ մը կուգար խռովել միտքս, եւ վաղանցուկ տխուր հառաչով մը կը շատանայի :

Այսպէս է արդէն մարդկային հոգին, ամենէ խիստ ցաւերն անդամ, ամենէ դառն սրտակոծումները կը մոռնայ : Ամէն մարդ աւելի կամ նուազ՝ բայց վերջապէս միշտ ետսէր է, չուզեր երկար ատեն զբաղիլ եւ փայփայել վշտալի ձախողանքի մը դառնութիւնը՝ որ ուղղակի իրեն չի վերաբերիր, ուրիշի մը վիշտը՝ որ քան աւելի ալ որ ներգործէ սրտիդ՝ դարձեալ երեսիկ կեղի մը պէս չուտ կը սպիանայ : Մնաց որ արդէն ժամանակը եւ կեանքի յարափոփոխ վիճակները ամէն տպաւորութիւն, ամենէ խորունկ ու անջնջիլի կըսկիծներն ալ կ'ամոքեն. կը մոռցնեն, կ'եղծեն ու կը տանին՝ յաճախ հետք իսկ չի թողլով աճիւնէն անանցանիլի կարծուած ցաւերուն :

Այսպէս ուրիմն շատ քիչ բան մնացեր էր ներսս այն վշտամորմոք անցքերէն՝ որք տարի մը առաջ՝ իմ իսկ վիշտերս դառնագոյն կը յորինէին տալմապէին ու կը կսկծէին սիրտս, երբ 95ի դարունը գործի համար նախանշին կեղորոն քաղաքը կը գտնուէի : Գուցէ քանի մը քայլ միայն հեռու էի անբաղդ բանտարկեալէն, որուն այնքան համակրած էի՝ որքան նոյն իսկ պահ

մը խորհած էի կեանքս վտանդել իր փրկութեանը համար : Բայց մաքէս չէր անցներ այցելութիւն մը տալ իրեն, ինչ որ թերեւս մեծապէս պիտի սփոփէր զինքը, եւ՝ ի՞նչ մեղքս պահեմ՝ նոյն իսկ չի փորձեցի իր վիճակին վրայ տեղեկանալ :

Օր մը եկեղեցիի մօտիկ թաղ. խորհրդի՝ որուն ատենապետը բարեկամս էր՝ սենեակը կը գտնուէի. ոստիկան զինուոր մը ներս մտաւ եւ տոմսակ մը տուաւ Ատենապետին, որ իսկոյն ժամկոչ մը կանչել տուաւ եւ հրամայեց որ՝ երկու երեք ընկերներով ճաղ—փայտ մը տանին բանտը : Եւ մեզի դառնալով .

— Բանտի տնօրէնը կը ծանուցանէ թէ, ըսաւ, հայ մը մեռած է, եւ օրինական գործողութիւնները աւարտած ըլլալը յայտնելով, կ'ըսէ թէ՝ արտօնուած ենք դադաղ մը զրկելու եւ վերցնել տալու ննջեցեալը : Այս չորրորդ զոհն է կարծեմ՝ այս տարի, խեղճ կսկծալի արարածներ . . . :

— Կարծեմ մինչեւ հիմայ իր գործուն հետ պարապող պարկեշտ մարդ մը չեն բանտարկած, ատենց ալ մուսքանալս է, իրենց գլխէն վեր բաներով թող չի խաղան . . . ըսաւ տարեց անդամ մը, բայց չորս կողմէն դժգոհութեան եւ սրտնեղութեան շարժումները զինքը չի քաջալերեցին, ու կիսկատար թողուց խօսքը, որ կ'երեւի խոհեմութիւն հրաւիրող ապփակ քաւրոյ մը պիտի ըլլար :

Շատ չանցաւ, քանի մը մարդիկ անկարեկիր դէմքով եւ՝ մաքսէն ապրանք փախցնողներու պէս՝ շտապով զիսկ մը կը բերէին, զոր եկեղեցիին դաւիթը՝ մեր աչքին առջեւ՝ զրին. անոնցմէ մէկը գնաց քահանայ մը կանչել :

Դադաղը՝ մինաւոր ու լքեալ՝ երկնցած էր բացօթեայ խորին ու լոին խաղաղութեան մը մէջ, անդարձ նաւահանգստին առաջնորդող այդ մահապարտակ մակոյկը աչքիս առջեւէն ի՞նչ սեւ սեւ տեսարաններ կը սահեցնէր, եւ կը մեղքնայի հունա՛, քիչ մը անդին անշունչ երկնցած մարմինին վրայ, որ ընդհանուր մոռացումի մը մէջտեղ թօթուած էր վրայէն տատաւկածեւ պատմութեան կեանքին, առանց մէկէ մը շեթ մը արցունք ցողուած ըլլալու իր վրայ, ա՛յնքան տխուր ու անշունչ կ'երթար ոչնչանալ անէութեան ծոցը, անշուք փլփկած ճաղփայտի մը վրայ հեծած, որ կամուրջի տեղ կը ծառայէր իր բոլեական անցումին համար բանտ-գերեզմանէն բուն գերեզմանը:

Սեւամաղձ խորհրդածութիւնները թաղած թմբած էին զիս, երբ խոշոր ու ողորմագին ողբերու հատկութունը կանչեր սթափեցին զիս: Հուժկու, լայնշի կաղմուածքով 50ի մօտ, առողջ, երկայնահասակ մարդ մըն էր լալկան բացադանչութիւններ արձակողը, որ զիւսազար շարժումներով, անհամաչափ ու գեղեւունքալուածքով եկեղեցիին կողմը կը փութար: Իր խորին տանդուսպ վշտին ցայտումները զինքը խեղայեղ մը կարծել տուած ըլլալու էին, քանզի ետեւէն բաղմաթիւ աղոց ու չափահասներու խկ ստուար շարք մը հետաքրքրաբար իրեն կը հետեւէր, գաւթէն ներս մտնելուն պէս՝ ջլապիրկ ձգտումով մը դադաղին վրայ խոյացաւ, գրկեց, պլուեցաւ մեռելին. կուրծքին խորէն մերթ ընդ մերթ արձակուած «վա՛խ, եալրո՛ւմ, եալրո՛ւմ»... ի լալահառաչ հեկեկանքները այնքան կրակոտ ու կսկծաւոր չեշտ մը ունէին որ՝ սիրտս փսոր փսոր կ'ընէին... — « Հայրն է », կը մրմնջէին քո՛ւ

վէս-բողորէս, « բանտը դացած է իր հիւանդ տղան տեսնելու եւ պատասխանած են թէ կրնար տեսնել անոր զիւր եկեղեցւոյն գաւթը՝ ուր է հիւսա... »:

Երկու բոլեին միջոցին այդ ամայի վայրափակին մէջ հո՞ծ բաղմութիւն մը խոնուած էր, բայց լուռ ու արգահատալից, եղկելի հօր անմխիթար վշտին գեղումները կը տիրապետէին միահեծան, եւ խորին ու հստմակիր ակնածանքով մը կեցած էին բողորն ալ: Ան երբեմն երբեմն կը պոռար մրրկակոծ աւաչով մը, «վա՛խ, եալրո՛ւմ, եալրո՛ւմ...» կարծես արթնցնելու ունայն ճիգով իր սիրական զաւակը մահուան խոր քունէն:

Հայրական սոյն յուսահատ լալիւնները սիրտս կը ճմոթէին:

— Ո՞վ է այս մեռնողը, հարցուցի բարեկամիս, որուն թեւին կոթնած էի:

— Հեռու տեղէ բանտարկեալ երիտասարդ մը, պատասխանեց, Մ... գիւղացի, Յ... Մ... անուն՝ որ... բայց խօսքը չի լմնցուց:

Հեծեծանք մը արձակեցի ու դուրս նետուեցայ:

Հօրը գլխուն վրայ կանգնած՝ ձեռքերս խաչածեւ կը հեծկտայի, անոր որոտագին ողբերը իրենց արձագանքը կը գտնէին իմ փլած մտքիս մէջ: Երբ համբոյրներէն ետքը հայրը գլուխը վեր կը բռնէր՝ լալու համար՝ կը տեսնէի մեռելին դէմքը. անիկա էր. մահը իր անդը շիրիմեան դեղնութիւնը սրսկած էր անոր գեղեցիկ դէմքին, այլ սակայն չէր կրցած եղծանել անոր ներդաշնակ գիծերը, եւ հիմայ ուրիշ անուշութիւն մը ունէր. աչքերը կիսախուփ էին, կարծես մեռնելէ առաջ անհամբեր ու ընդերկար մէկին սպասած էր ու... կը սպասէ տակաւին: Նշանածը միտքս ինկաւ յանկարծ:

Ալ հիմա ես ալ հօրը պէս խենդ ու սրտազնեղ կուլայի :

Թաղ . Խորհրդի ատենապետը , որ բարեկամս էր ըսի , կարծելով թէ ինձի ազգական կամ բարեկամ էր մեռնողը , զանգակը հնչեցնել տուաւ մեռելական ընդհատ զօղանջումներով , եկեղեցիին բոլոր մոմերը ու ջահերը վառել տուաւ եւ երգեցիկ տղոց խումբ մը բերել տուաւ անմիջապէս :

Հանդիսաւոր յուզարկաւորութիւն մըն էր՝ երբ մեռելական թափօրը գերեզմանատուն ուղղուեցաւ : Հոն դալարաւէտ անկիւն մը զետեղեցին մարմինը :

Թաղումէն վերջ բազմութիւնը ցրուեցաւ , հայրը ընդհանուր թմրութեան մը մէջ ընկղմած ըլլալով՝ հեռզհետէ մեկնողները իրենց ցաւակցական հրաժեշտները ինձի կ'ուղղէին : Ամենէ վերջը ես մեկնեցայ , ուղեցի հօրը ձեռքէն բռնել տանիլ , բայց հրեց ձեռքս եւ ինքը հոն գամուած մնաց :

Երկու օր վերջ քաղաքս դառնալու համար դերեզմանոցին մօտէն կ'անցնէի , աղերեկ մազերով հսկայ մարդ մը հոն պարտեղին մէջ միամիկակ կը տնտնար . ուրիշներ խենդ մը պիտի կարծէին զինքը . որդեկորոյս հայրն էր : Հոս հոն շուրջի խոտերովը մէկտեղ ծաղկներ կը շվթէր եւ կը ցանցնէր դաւկին հողակոյտին վրայ :

Չի համարձակեցայ քովը երթալ եւ միտիթարական բառ մը ըսել : Ի՞նչ կրնայի ըսել արդէն որ այդպիսի խորին ցաւ մը ակոփելու զօրութիւնը ունենար :

Հեռացայ , գացի գլխահակ եւ սրտաբեկ : Խեղճ տղայ , եթէ մէկ քանի շաբաթ ալ տոկար իրեն սպառնացող մահուան դէմ , աղատած պիտի ըլլար

բանտէն , վասնդի ամբան սկիզբները կայսեր . իրատէ մը ներսում կը շնորհէր բոլոր այդ կարգի Հայ բանտարկելոց :

IV

Վերջերս նորէն դացեր էի Մ . . . գիւղը , ուրկէ վերադառնալս ամիս մը հազիւ կ'ընէ եւ ուր ոտք կոխած չունէի պատմած դէպքերէս ի վեր : Գիւղին քահանային տունը հրաւիրուած էի : Տեղեկութիւն հարցոյցի քահանայէն՝ հէք վաղամեռ երիտասարդին նշանածին եւ անոր մօրը վրայով՝ իրիկուն մը երբ առանձին կը խօսակցէինք :

— Մայր ու աղջիկ ողջ առողջ են , օրհնա՛ծ , ըսաւ գեղջուկ տէրտէրը կիրկիր արտասանութեամբ մը , բաւական աղէկ կ'ապրին , դէպքերու ատեն թէեւ հարստութիւննին թալլուած եւ տուներնին այրած՝ սակայն ընդարձակ ու բերրի հողեր ունին , որոց հասոյթը լիապէս կը բաւէ իրենց : Աղջիկը զարմանալի հաստատամտութեամբ մը կը մերժէ մինչեւ ցարդ ամուսնական ամէն առաջարկ , եւ ինքզինքը նուիրած է իր առջի սիրած տղուն յիշատակին , որպէս թէ իր անբիծ ու ինքնատէր հսկումով պիտի կրնայ վերապահեցնուի իր սիրական նշանածը եւ յարութիւն առնել տալ վեց ևս թը տարիներէ ի վեր հողի տակ փոստած աճիւններու : Չեմ գիտեր ի՞նչ խելք է այս , եթէ զացողը ետ դառնար , մեծ պապս շատոնց հոս ըլլալու էր հիմա : Բանի քանի անգամներ ջանացեր եմ համոզել զինքը , որ հրաժարի իր անմիտ յամառութենէն , ոսկիի թօփիլի պէս տղաքներ իր ձեռքը խնդրած

են, սիրէ՛, ըսած եմ, ատոնցմէ մէկը եւ մօտ ատենէն կամաց կամաց պիտի ջնջուի սիրտէդ նախորդ նշանածիդ յիշատակը. ըսեր եմ թէ՛ իր վիճակին մէջ եղող աղջիկ մը պատշաճ չէ որ այսքան երկար ատեն կոյս մնայ, հազար տեսակ բամբասանքներ ու զրպարտութիւններ կ'ըլլան՝ որոնք կը թունաւորեն ու կ'ըստանան իր մաքուր հոգին, բայց անիկայ միշտ յամառ լուծեամբ մը հեռացած է քովէս: Համոզուելու եմ թէ անկարելի է որ այդ աղջիկը կարգուի: Բայց չի գիտեր խեղճը թէ առջի սէրը չէր կրնար պսակուիլ արդէն. քանզի մեղօք էր, եւ նախախնամութիւնը այդպիսի խիստ ցուցանքով մը արգիլեց իրենց միութիւնը: Սակայն իրաւ Պետօին խոստովանութ. . . :

Եւ հոս յանկարծ ձայնը կտրեց. կարծես շատախօսութեան մէջ շատ առաջ դնացած ըլլալուն եւ չ'ըսուելիք յայտնութիւններ ընելուն համար զղջացած. ստիպելի, թախանձեցի որ խօսքը ամբողջացնէ: Այն ատեն վարանումով պատմեց — որովհետեւ չէր ուզեր խոստովանանքի մը դադանիքը մէջտեղ հանել, ինձնէ ալ խնդրելով որ մարդու չ'ըսեմ — թէ Պետօ գիւղացի երիտասարդ մը դէպքէն ետքը վիրաւոր ու մահամերձ վիճակի մէջ խոստովանելու համար գինքը քովը կանչած եւ տարիներէ ի վեր խիղճը կրծող դադանիքը, սոսկալի վատ մատնութիւն մը, խոստովանած եւ թողութիւն խնդրած է:

Այդ թշուառականը՝ նախանձորդ մը հէք երիտասարդին սիրոյն՝ տեսնելով թէ անկարելի պիտի ըլլայ իրեն աղջիկը հաւանեցնել, քանի որ միւսը հոն է, զփոխային գաղափարը ունեցած է երթալ քաղաք ու խեղճ երիտասարդը զրպարտել մտացածին ամբաստա-

նութեամբ մը: Կառավարութիւնը՝ մշտապատրաստ այս կարգի ջնջին զրպարտութեանց պէտքէն աւելի յարգ ընծայելու՝ փութացած է խուզարկել Յ. Մ. . . ի տունը, ուր բաւական կասկածելի ապացոյցներ գտնուած են, որոնք շատ իսկ են ընտանիքի մը քայքայումը պատճառելու համար: Մնացածը գիտենք արդէն:

Ապիրատ մատնիչը խոստովանութենէն ժամ մը ետքը մեռած է:

Այդ գիշերը չի կրցայ քնանալ, անհամբեր էի երթալ տեսնելու այդ հաստատամիտ ու կորովի աղջիկը, որ աչքիս դիւցադնունէի մը կը թուէր, ու կը հիանայի վրան: Կը մտածէի թէ ժողովրդային միամիտ հաւատալի վրան: Կը մտածէի թէ ժողովրդային միամիտ հաւատալը նախապաշարուած է թէ՛ մեղօք ամուսնութեան մը կնքումին դէմ արդելք հանելու համար է որ երկինք կնքումին դէմ արդելք հանելու համար է որ երկինքը այդ յանկարծահաս պատիժը զրկած է հէք երիտասարդին. պարզմիտ ժողովուրդը չի գիտեր թէ մատնիչի մը դաւաճան դերը բաժնած ու անհունապէս դժբաղդ մը դաւաճան դերը բաժնած ու սիրանուէր հոգիներ, ու եթէ ըրած է երկու անմեղ ու սիրանուէր հոգիներ, ու եթէ գիտնար թէ այդ նողկալի մարդուն գերեզմանը իրենց մօտիկը, աչքերնուն առջեւ կը գտնուի՝ անշուշտ թըքակոծ կ'ընէր զայն:

Հետեւեալ օրը առտուն կանուխ անբաղդ աղջկան տունն էի, մայրն ու ինք ընդունեցին զիս. ուրիշ ոչ ոք կար:

Աղջիկը 23 տարեկան աննման գեղեցկութեամբ, ներդաշնակ ու յանկուցիչ դիմադներով եւ բնածիր թանկագին չնորհներով օժտուած քնքուշ արարած մըն էր, դեռատի այրիի մը պէս սեւեր հագած՝ որ այնքան գեղեցկապէս կը վայելէր իր բնական չնորհներուն, տեսակ մը նազելի տխրութիւն՝ որ անբաժան էր իր թաւշի

պէս փափուկ նայուածքէն ու բարեձեւ շարժուածքէն՝ անհունապէս թովիչ հմայքով մը կը պարուբէր զայն, հզօր ձգողութիւն մը կ'արտաբերէր իր էութենէն, որ կարծես հոգիէդ փշուրներ կը փրցնէր ու իրեն կը քաշէր: Բարեկիրթ ու զարգացած էր՝ ինչպէս յայտնի կ'երեւէր իր մաքուր, յստակ եւ ճապուկ խօսակցութենէն:

Պատմեցի սկիզբէն ի վեր ինչ որ գիտէի իրենց սիրուն եւ արկածներուն վրայ, հէք բանտարկեալին փոխադրութեան եւ ասպա մահուան ատեն հանդիպումներս. ըսի թէ չարունակ անբացատրելի զգայութեամբ մը կարեկից ու մասնակից եղած եմ իրենց, թէ վերջապէս տարիներէ ի վեր կը բաղձայի այցելութիւն մը տալ իրեն, ու այսօր միայն կը յաջողէի: Ուրախ եմ, կը հիանամ իր կորույթի ու հաւատարիմ անձնութեան վրայ, որ զինքը հին դարերու դերադանցապէս վեհ մարտիրոսունիներու սրբութեամբ օծուած կը ներկայացնէ աչքիս, եւ ուրիշ այս կարգի դուխտներ, վաստնդի կը զգայի թէ ամուսնանալու համար ընելիք յորդորներս՝ տէրպապային տափակ ու միշտ յեղեղած բանաձեւերուն մէկ յանկերզը պիտի ըլլային, որք պարզապէս ծաղրելի պիտի ընէին զիս: Բաց աստի որոշ կը տեսնէի որ այդ նպատակով եղած յորդորներ անօգուտ պիտի ըլլային մարմարին վրայ անձրեւի տառափներուն պէս: Եւ կ'երեւի հաճելի թուեցան իրեն պատմութիւններս եւ ճոռոմ զրուատիքներս, վասնզի պիւլպիւլի պէս բացուեցաւ լիզուն եւ սրտի պոթկացող յուզումով մը մէկիկ մէկիկ պարզեց իր վշտին կրծիկները, զորս անտրտունջ համակերպութեամբ մը ծրարած էր իր սրտին խորունկ ծալքերուն մէջ:

Շատ յուզիչ էր իր հուռոյն դառնութեան այս

արտայայտութիւնը, անկեղծ ու թոթով խոստովանութիւնը նուիրակ սիրտի մը: Կը խանդաղատէի փղձկեղու աստիճան: Մայրը մեր քովը նստած՝ միայն երբեմն իր խուլ հեկեկանքներովը կը զգացնէր իր ներկայութիւնը: Իր բովանդակ զորովը եւ էութիւնն ա'լ միաձին աղջկանը նուիրած՝ բոլորովին համամիտ եւ քաջալերող կ'երեւէր իր զաւկին ինքնամիտի մենացումին, եւ չէր գոգոհար անոր այս վարմունքէն:

Նրիտասարդին հօրմէն ինչ տեղեկութիւն ունենալնին հարցուցի:

— Սյգ մարդը զարմանալի խորհրդաւոր մարդ մըն է, պատասխանեց օրիորդը ժպտելով, զաւկին մահուանէն քանի մը օր վերջ աներեւոյթ եղած էր. ոչ ոք բան մը գիտէ անոր ո՞ւր կամ ողջ ըլլալուն վրայով. տարիներ անցան՝ եւ հետք մը երեւան չ'եղաւ, բոլորը մեռած կը կարծէին, երբ հերու սա կարճ նամակը ստացայ իրմէն՝ զոր անձանօթ անցորդ մը տուաւ եւ որ չեմ գիտեր երբ եւ ո՞ւր տեղէն գրուած է: Եւ մօտի դարակէն հանեց թղթերու խուրձ մը, քրքրեց եւ անկէ թղթիկ մը ներկայեց ինձի:

Հաստ խոշոր գրերով եւ հին սպարտացուց օձովը հետեւեալը գրուած էր:

« Սիրելի Հարս'ս. լսեր եմ արիական համբերութիւնիդ, որով չէք ուզեր զաւկիս յիշատակէն բաժնուիլ եւ տուած ուխտերնիդ եղծել: Սքանչելի էք: Շատ շնորհակալ կ'զգամ ինքզինքս ձեզի. իսկ ես զաւակս խոշտանքողներու ցեղէն վրէժ լուծելու զբաղեր եմ, տակաւին սիրտս չէ պաղեր:

« Հայրաբար կ'ողջագուրեմ զՁեզ: Վշտացեալ Հայրդ՝ Ս...Մ... »:

— Այդ թղթերու ծրարը ի՞նչ է, օրիո՛րդ, հարցուցի :

— Վաղամեռ բանտարկեալին օրագրութիւնը, ըսաւ տխուր ձայնով մը, մէկ հատիկ թանկագին յիշատակը, որ բարեբաղդ գիպուածով մը ձեռքերնիս անցաւ : Մեր գրացի թուրք մը Օմօն, այն ատեն բանտարկեալ՝ անոր վերջին վայրկեաններուն սնարքին մօտը գրտնուելով՝ հարցուցած է թէ վերջին կամք մը չունի իրեն ներուն հաղորդելիք, եւ այն ատեն մահամերձը այս տետրակը յանձնած է անոր : Օմօն բարի գրացի մըն է, այդ ատեն տակաւին տարի մը օր ունէր աղատելու համար, խնամով պահպանած եւ գիւղը վերադառնալուն բերաւ աւանդեց մեզի . իմ մեծագոյն սիրտիս քսէ ասիկա, ամեն օր անպատճառ պիտի կարգամ անկէ քանի մը էջեր, գուցէ հազար հեղ կարգացիր ու դոյ կմ ըրեր զայն : Երբ քիչ մը առաջ կը խօսէի՝ք հասկըցայ թէ X... քաղաքի « Անծանօթ բարեկամ »-ը դուք էք եղեր, որ կարեկցութիւն ցոյց տուեր էք, ո՞րքան վնճ կ'երեւիք աչքիս ... :

— Խնդրեմ, օրիո՛րդ, ըսի, հաճեցէք ինծի տալ, որպէսզի սենեակս տանիմ կարգամ, իրիկունէն առաջ անպատճառ կը վերադարձնեմ : Գիտէ՞ք թէ որչափ չորհարարա պիտի ընէք զիս՝ չի գլանալով ինծի այս մտերմական չորհը :

Ձի կրցաւ մերժել փափաքս, տուաւ թղթերու ծրարը, բայց կրկին ու կրկին խնդրեց որ իրիկունը անպատճառ վերադարձնեմ, քանի մը բոպէ ետքը տէրտէրին տունը սենեակ մը առանձնացած կը թղթատէի այս դեղնոտած եւ յուզիչ յուշագիրը : Խորհեցայ օրի՛նակել եւ ծայրէ ծայր ընդօրինակեցի նոյնութեամբ :

Իրիկունը իրեն վերադարձուցի, եւ հետեւեալ օրը ձամբայ ելայ դէպ ի քաղաք :

Ահա դեղնոտած թղթերուն պարունակութիւնը, զոր ամբողջութեամբ առանց բառ մը յապաւելու կամ փոփոխելու կը հրատարակեմ :

Բանտը՝ կար ժամանակ մը որ՝ առասպելային հիդրայի մը պէս կը խրտչեցնէր հայ հանդարտաբարոյ համայնքին զաւկները, այլ հիմա ազգային ճակատագրական տագնապներ անտեղիտալի պահանջով մը ստիպեցին որ գրեթէ ամէն հայ անհատ կեանքին մէջ գէթ անդամ մը անհաճոյ այցելութիւն մը տուած ըլլայ անոր անարկու եւ դժնատեսիլ վանդակացիներուն : Ուստի՝ մտածեցի՝ դէշ չ'ըլլար որ հայութեան սիրաջերմ բոյնէն հեռի եւ անոր ընդհանուր աղէտքէն զերծ գտնուող մեր ազգակիցներ զիտնան թէ՛ հայ բանտարկեալը տխրաբոյր պատերէ ներս երկար տարիներ ի՛նչ յոյգեր, ի՛նչ վիշտեր, ի՛նչ տագնապներ, վերջապէս ի՛նչ կեանք կ'անցունէ, ատոր համար տպագրութեան կուտամ այս վտիտ գրքոյկը, որ անշուշտ ընդունելութիւն պիտի դոնէ ու կարգացուի համակիր վշտակցութեամբ մը :

Միայն չեմ գիտեր թէ « Բանտարկեալին Նօթեր »-ը տպագրուած տեսնելով՝ ողաւոր ազնիւ օրիորդը պիտի վշտանայ ինծի դէմ իր վստահութիւնը այսպէս զեղծանելու համար : Այժմէն ուրեմն ներողութիւն կը խնդրեմ :

ԲԱՆՏԻ ՆՕԹԵՐ

Ա -

1894 Յունվ. 15 կեդր. բանտ

Հինգ օրէ ի վեր հոս եմ: Փա՛ռք Աստուծոյ ազա-
տեցայ գաւառակին այն սարսափելի նկուղէն, ուր
երեք ամսէ ի վեր կը գտնուէի արդելափակ: Իրաւ
հոս ալ բանտն եմ, բայց այս հին բանտիս բաղդատ-
մամբ... զրախտ մըն է պիտի ըսէի, եթէ կարելի
ըլլար այս նմանութիւնը: Հոն քիչ կը մնար խեղդուէի,
հոս բոլոր դռները բաց են ցերեկը եւ փոքրիկ միջա-
բակ մը ունինք, ուր կը պտտինք ու օդ կը ծծենք
քիչ մը:

Հիմա որ քիչ մը ազատ չունչ կ'առնեմ, խորհե-
ցայ դրի առնել այդ չարչարանքի ժամանակամիջոցին
մէջ կրած հոգեկան տագնապներս. եւ պիտի շարու-
նակեմ օրը օրին նօթագրել այս տխուր կեանքին նո-
րանոր վիճակները եւ տպաւորութիւնները. գուցէ օր
մը տխրայուչ եւ հաւատարիմ յիշատակարան մը ըլլայ՝
ազատումէս ետքը, զոր պիտի պահեմ կեանքիս մինչեւ
վերջը, երբեմն երբեմն անդրադառնալու համար երի-
տասարդութեանս դժպիտ օրերուն:

Պակուցիչ մղձաւանջի մը տարտամ գիծերուն պէս շատ քիչ բան կը յիշեմ աղօտակի՝ ձերբակալմանս առաջին օրերէն : Կեանքին է՛ն հրապուրիչ գարնանապեղ պչրանքներուն մէջ հոգիացած՝ երջանկութեան լուսազէնիթը կը գտնուէի, այրած կնդրուկի ալեծածան ծուխին պէս կը ծփծփայի երանաւէտ ոլորտի մը այլերային հեշտութեանցը մէջ : միսթիք քարոզիչներուն երբողել ու նկարագրել ուզած անյոր շիրիմեան բնազանցիկ կեանքը՝ այդ իմ պահ մը ըմբռնանա՞ծ գերերկրային վայելքներուս պէս բան մը ըլլալու է անշուշտ :

Երիտասարդ էի եւ քաջառողջ, զարգացած էի այնքան՝ որքան կը բաւէր հմտութեանս անձուկ շըրջանակը զիս իմ գիւղիս համայնքին մտաւորական մակարդակէն վեր բռնելու, ուստի կը սիրուէի ու կը յարգուէի : Կը սիրէի պարզ, անպաճոյճ, կենսառոյժ կեանքը գիւղին, որու զալարաղուարճ կուշտերուն վրայ արտեր ու այգիներ ունէի, որոնք զիս կ'ապրեցնէին առատապէս, բայց ասոնք ամենը կ'անշքանային չնախարհիկ կոյսի մը անդին շնորհներուն քով, որ հրեշտակային ամբիժ աղապատանքի մը մէջ պարուրած զիս՝ անբացատրելիօրէն հեշտին հրայրքով մը կը թրթռացնէր էութիւնս : Զիրար կը սիրէինք, իրար հասկցած էինք այնքան աղէկ, որ մեր հոգիները խանդաղատազին ծլարձակումներով՝ քնքշոտ ապրշուով հիւսկէններու պէս՝ իրարու ընդելուզուած էին եւ մէկը կ'ապրէր միւսին մէջ :

Այս սէրը չեմ գիտեր ի՛նչ սրբազնացուցիչ փառումով ծախած սպառած էր հոգիիս բոլոր յոռի միտումները . ամէն ինչ ոսկեփայտ եւ լուսաւոր կը տեսնէի շուրջս, ամէն մարդ բարի ու երջանիկ կը կարծէի :

Ժահրոտ հեղնումի քրքիջը՝ երանութեան ծոցէն ծլած ծեծող եւ կծու կ'սկիծի մը արտաբերած արցունքի շիթը ցնծումի ցօղ կը կարծէի : Արեւն ու անձրեւը, շողնացօղը, թռչունն ու մրջիւնը, մարդն ու վարդը բոլորը մէկէն ընդհանուր երջանկութեան մը օրհներգուներն էին, եւ սկսած էի մոռնալ թշուառութեան գոյութիւնը, ախարհի վրայ, չէի ուզեր մտածել, չէի կրնար հաւատալ թէ դժբաղդութիւններ ու դժբաղդներ կային՝ գուցէ ա՛յնքան շատ . որոնց ստուար լէգէոններուն քով բաղդաւորներու ցանցառ թիւը խիստ անշան բացառութիւն մը պիտի կազմէր : Ես գո՛հ էի, փոխադարձ մաքուր ու լուսն սէր մը անհունապէս երջանիկ կ'ընէր զիս, հոգեկան այս արբելիւ վայելումին մէջ կը թուէի վերամբարձած ըլլալ իրական ախարհի դժնեփանտ մաքունքը թունաւոր էր, որոց հպումը մահուան մակարձունքը կը շաղախէր երակներդ, ուր հրապուրոտ դեղեցկութեան մը տակ խորխորատներ բացուած կային, ուր կրնայիր ամէն մէկ քայլափոխիդ հանդիպիլ ձախորդութեան մը որ ամբողջ կեանքդ տակնուվրայ ընէր . բայց ես ժամանակ չունէի ատոնց վրայ խորհելու, եւ օր մը յանկարծ քանի մը մարդիկ ցցուցան դէմս, որ ամենադառն ու ցնցող հիասթափումով, զիս գահալէժ կը դնէին բերեղեղայ չլացուցիջ գահաւանդէն, զոր քաղցր սիրոյ մը ոսկի երազները կառուցած էին : Որո՞նք էին ասոնք, ի՞նչ կ'ուզէին ինձնէ, որ ամբողջ կեանքիս մէջ ո՛չ մի վատ արարք դորձած ունէի ընկերական օրինաց դէմ, որ բեռ մը չունէի երբէք խղճիս վրայ դայն ճնշող : — Արդարութեան սաշտօնեաներ՝ յանուն օրինաց՝ որք չեմ գիտեր ինչէ՛ն անսպաս

կասկածներ ունեցեր էին վրաս՝ եկած էին բնակարանս
խուզարկել, ուր քանի մը թղթերու ու գրքերու հետ
փոքրիկ ատրճառակա ալ առնելով ծանուցին թէ՛ պար-
տաւոր էի իրենց հետեւիլ մինչեւ կառավարութեան
պաշտօնատունը երթալ՝ հոն ինչ ինչ կէտերու վրայ
լուսաբանութիւններ տալու համար։ Այս ցուրտ աղգարա-
րութիւնը սիրուս եւ երջանկութեանս կազմած հոյաշէն
զղեակին փլուզումին կանխազգու աղէտաւոր նշանը թը-
ւեցաւ ինձի, եթէ սահագարամետի խաւարաշունչ ողբեր
յանկարձ դէմս ելնէին մահկանացուներու հոգիները ժող-
ուող խոշոր տոպրակով մը, անշուշտ այնքան չի պիտի
զարհուրէի. չորսըս ամէն բան կը թուէր թէ՛ վրաս կը
խուժէր սպառնալից, երբ տունէս դուրս ելայ գիմելու
համար դժբաղդութեան ինձի լարած սոսկալի վիճին ալ-
քերուս մէջ՝ չորս գիւս ամէն իր «ամբոխը» սիրած գիւղս
բովանդակ՝ թոհուրոհային սարսափելի գոյներով ներ-
կուած ու խօլ իրարխառնումով մութ ու դաժան կը
տեսնէի, զաղափարներս ալ՝ բոլոր տեսածներուս պէս՝
անորոշ, տարտամ, ցիրուցան էին, ու տեսայ սիրուհիս,
նշանածս, որ տրտում նայուածքով զիս կը դիտէր,
տխուր կանխազգացում մը կարծես կ'ըսէր թէ շատ պի-
տի տառապինք երկուքս ալ. բուն խօսքէ մը ալեւ-
կոծուած, ինչ ըսելս չէի գիտեր, խնդրեցի որ ուխտէ
ինձ սպասելու մինչեւ վերջը։ Ուխտեց։ Բիրտ ձեռք
մը հրեց զիս, որ ալ բան մը չեմ յիշեր բոլոր ճամբէն։
Մութ, խոնաւ, ժահարոյր ծերպի մը մէջ գտայ
ինքզինքս, ուր ութը օր շարունակ մնացի, որու մի-
ջոցին զգացած սրտատանջութիւններս անպատմելի
պիտի մնան. իններորդ օրը միայն կանչուեցայ դոմի-
սէրին պաշտօնասենեակը։ Տունէս գտնուած թղթե-

րուն ու գրքերուն՝ որոց թարգմանութիւնն հասկցուած
է եղեր վնասակար ըլլալնին՝ եւ հրազէնին ինձի պատ-
կանելուն խոտովանութիւնը ստին ինձնէ։ Միամիտ
ենթադրութեամբ մը կը կարծէի թէ հարցաքննութիւն
մը անստոյգ վիճակիս որոշ կերպարանք մը պիտի տար
եւ աղատումիս յոյսին պիտի մօտեցնէր զիս, պատ-
րանք մըն էր ասիկա, վասնզի այնքան անհամբե-
րութեամբ սպտոած հարցաքննութիւնս քանի մը ցուրտ
բառերու փոխանակութիւնն եղաւ, ինչ որ աւելի մը-
տատանջութիւններու ենթարկեց զիս։ Տասը օր եւս
սպասեցի միևնոյն ժանտահոտ ծերպին մէջ, նոյն մը-
թաղին ու տարտամ վիճակով եւ յարտճուն մտմտուք-
ներով։ Վերջապէս հարցաքննիչ գատաւորին կողմէ կը
կանչուիմ. սիրտս սոսկալի կերպով կը տրորէր, ինչ
բառերով պիտի կրնամ արդեօք գտնել շարժել հասկե-
նել թէ անիրաւ տեղը կը տառապիմ երկար տաժա-
նելի օրերէ ի վեր։ Ուրիշ պատրանք մը այս եղաւ,
աւելի դառն, խիստ ցուրտ, արհամարհանօք բնորոշեց
զիս, ինձնէ որպէս թէ ժանտ տենդէ վարակեալէ մը
կը նողկար։ Սկսաւ հարցումներու շարք մը, որոց պա-
տասխանեցի պատշաճ մեղմութեամբ, գրքերու պա-
րունակութիւնն շնորհաբար նկատուած կէտերը մատ-
նանշելով հարցոց թէ ինչ չար նպատակով այս վը-
նասակար գրքերը կը պահէի մօտս, անցողակի բնով
որ՝ գրքերէն մէկը ողբադեպ Պէչիկթաշեանի Մասե-
նազուրիւնն էր եւ միւսը Պէրպէրեանի Առաջին Տե-
րեւը — ըսի թէ ատենք Պոլիս հրատարակուած են եւ
այն ատենի կրթական հախարարութիւնը վնասակար
նկատած չէ եւ արտօնած է հրատարակութիւնին։ Իմ
այս բացայայտ պատասխանս կատղեցուց զինքը, իրը

կոչեց զիս, չառագնեցայ, զողզզացի, բայց աղատու-
միս եւ նշանաձիս սիրոյն համար լուցի: Դպրոցական
չըջանէս հանդէսի մը առթիւ արտասանեմ մէկ ճառիս
օրինակը՝ որուն մէջ ազգային կատակերգութեան հա-
մար պարզած էի գաղափարներս, աղատ ու խոտվա-
րարական մտքով գրուած կը նկատէին, մինչդեռ ոչ
մի յախուռն, երկրին օրինաց հակառակող իմաստ կար
հոն. ուղեցի բացատրութիւն տալ, բայց խօսքերս
զայրոյթ յառաջ կը բերէին, սորկաբար կը համակեր-
պէի: Վեցհարուածիս համար հարցուց թէ ի՞նչ գէշ
ղիտումով տունս գէնք կը պահեմ. — ոչինչ, զարդի
համար աւելի քան ուրիշ նպատակով — : Բայց կերելի
ասոնքամենը թեթեւ էին, դեռ ծանր հարուածը է՛ն վեր-
ջին վերապահած էր, նամակ մըն էր այս պարզ, մտեւմա-
կան, զոր դպրոցական ընկեր մը զրկած էր կարինէն:
«Իղձերու պակուում», «Կարօտ», «Խոտուում» եւ ուրիշ
կարգ մը անմեղ բառեր այնպիսի բուռն համեմատու-
թիւններ առած էին որ՝ հրացայտ յեղափոխական ազ-
գադիր մը կարծած էին, մանաւանդ «Առաքում»,
«Ստացում» եւ այլ ասոր նման բառեր իրենց դործո-
ղութեամբ ենթադրուած էին բարօրւոյն, ու երբ փոր-
ձեցի այդ կանխակալ ենթադրութիւնները ցրել, վաճ-
րացաւ, փրկեցաւ եւ հրամայեց ոտիկանին որ բան-
տիս մէջ միշտ չղթաներով մնայի: Նախատական խօս-
քերէն խոցուած եւ յոյսերուս վրիպումէն դառնացած,
վշտաբեկ, մխուցայ նորէն մթաղին ծերպիս մէջ.
Քառորդ մը վերջ դուրս կը հանէին, ոտքս եւ ճիտս
չղթայ վարնելու համար: Հողիս ուժգնօրէն խաչածկուող
փոթորիկները անբացատրելի էին այդ օրը, մինչեւ ի-
րիկուն անձկութեան մը մատնուած էի, որ հեղձամղ-

ձուկ կ'ընէր զիս. կը յուսայի քունի մէջ քիչ մը հան-
դառացում տալ յարածուփ վիճակիս, բայց ահա նորէն
դուրս կը կանչուիմ, հարկւրապետին սենեակը ուր
Հարցաքննիչին դժնեայ դէմքը, մաղերս կը տնկէ զը-
խուս վրայ:

Ցերեկը հարցաքննութեան միջոցին յանդուգն հար-
ցումներով իրեն բարեմտութիւնը չարաչար զործածեր
եւ եղեր եւ եկած է վրէժ լուծել. տմարդի, անշուր
լուտանքներու տարափով մը սկսաւ իր խօսքերը, ոտ
քիս տակ տախտակամածը կ'երերար կարծեւ: Սաստ-
կութեամբ բողբոքեցի, սակայն յանկարծ խումբ մը ու-
տիկաններ մէկէն խուժեցին վրաս եւ անողորմ դա-
նակոծութեան մը ենթարկուեցայ. զխուս, դէմքիս,
կուրծքիս կուռփներ կը տեղային անընդհատ: Չեմ
զիտեր որքան տեւեց եւ ինչպէս վերջացաւ այս կըտ-
տանքը. երբ աչքս բացի, հարցաքննիչին գէմ դաս
նորէն ինքզինքս, որ զիւային քիծածաղով կը հարցնէր
թէ՝ քիչ մը կակուղցեր էր իմ հեռ յամառութիւնս:
Այս անգամ յարձակման յատակադիծը փոխած էր, չո-
ղորթ փաղաքշանքներով, հրապուրիչ խոստումներով
եւ անմիջապէս արձակելու բուռն երգումներով կու-
ղէր որ պահանջուած ճիշտ բացատրութիւնները տամ,
կը մեղքնար երկտառարդութեանս, ապաղայիս վրայ,
կը սոսկար որ իմ յամառ լուծիւնս զիս մշտնջենա-
պէս պիտի փտտեցնէր բանտերու խորը, կը պաղատէր
որ ըսեմ այլեւայլ տեղեր գտնուած մեղսակիցներուս,
գաղափարակիցներուս անունները, անոնց դործելու
եղանակը, անոնց գէնքերու մթերանոցը, վարչութեան
պետերը, եւն. այնպիսի բաներ վերջապէս՝ որոց վրայ
երբէք գաղափար չունէի, եւ արդարեւ առաջին ան-

գամը ըլլալով կը լսէի ինծի համար մտադածին այդ օրինակ կազմակերպութեան մը գոյութիւնը : Ու երբոր բանէ մը տեղեկութիւն չունենալս կը յայտնէի , ուրացում ու յամառութիւն կը կարծուէր . կրկին հայնականքներով կը թափէր իր թոյնը , սոսկալի չարչարանքներու ենթարկել կ'ըսպառնար : Վերջապէս կ'երևի թէ յուսահատած՝ հրամայեց ոստիկաններու պետին որ հինգ օր շարունակ անքուն եւ ոտքի վրայ մնամ : Բանտս տարուեցայ , հոն սուլինաւոր ոստիկան մը քովս կանգնած էր , ժամը անգամ մը կը փոխուէին այն պահնորդները : Նստիլ , պառկիլ , քնանալ չի կար : Պզտիկ մըտի մը եթէ արանուանունքներս խոնարհեցնէր , սուլինի մշտում մը կ'զգայի անմիջապէս կողիս վրայ : Ինչ զարհուրելի ժամեր անցուցի այդ գիշեր : Յուզումէս , զրգուրթնէս , յուսաբեկութնէս եւ գանահարութնէս հոգիս սմբած եւ մարմինս պարտուած , անհուն պէտք մը կ'զգայի քունի . խելաթափ , ուշադիր կը տատանէի կեցած տեղս . անհամբեր լուսնալուսն կ'սպասէի . որպէս թէ կարեկցութիւն , արգարութիւն պիտի ծագէր արեւէն : Չեմ գիտեր ինչպէս լուսնոյցի այդ զարհուրելի գիշերը , միայն սա կը յիշեմ որ արևի չող մը պզտիկ լուսամտուէս ներս լսնալուն պէս , զլորեցայ , թոյլ պառաւորի մը պէս ինկայ գետին : Նըր աչքս բացի , խշտեակիս վրայ երկընցած էի , գլխուս մազերէն մինչեւ ոտքիս եզունդները կը ցաւէին , մարմնոյս վրայ մէկ քանի վէրքի նշաններ կային , եւ քանի մը տեղեր ուռեցած ու կապուած , կերելի նուազումս կեղծ կարծելով զարկած բռնաբառած էին որ ոտքի ելնեմ , վերջէն բանապահէս իմացայ որ զինուորական բժիշկը բերել տուած ու

քննել տուած են զիս , եւ թէ ծանուցած է եղեր թէ մարմնական այսպիսի տանջանքներու շարունակութիւնը կամ կրկնումը ինծի համար մահաբեր պիտի ըլլայ ու ասոր համար արգիլուած է եղեր այս բնականաւոր միջոցին կիրարկումը : Չեմ գիտեր քանի ժամ տեւած է նուազումս կամ ընդարմացումս , միայն ըսութիւնէս ետք՝ կսկծալի կերպով կրեցի այդ տանջանքի օրուան աղետաւոր ազդեցութիւնը , մարմնոյս բոլոր անդամները կարծես շարգած փսորած էին , եւ բնական շարժումներ ընել պարտաւորած ատենս՝ անհնարին ցաւեր կ'զգայի , որք երկար ատեն տեւեցին : Բանի մը անգամ ալ հարցաքննութեան կանչուեցայ : Անգամ մ'ալ քաղաքագետը ներկայ էր , բայց այս վերջինը անբարեկիրթ , բիրտ վարմունքի կողմէն իր ստորադաս պաշտօնեաները գերադանցած ըլլալուն համար կրնար պարծենալ :

Ականջներս գեւ կը բզզան անասելի հայնոյանքներու յաճախակի կրկնումէն , ինչպէս մարդ երկար ատեն նուազարանի մը ճիշերը լսելէ ետք , անոր լըռելէն դեռ երկար ատեն ետքը նոյն ձայներուն տատամ գանդերը կը բզզան իր ականջներուն մէջ :

Այլ եւս յոյսս կտրած էի թէ կարելի պիտի ըլլար ազատիլ գաւառային իշխանութեան ճիրանէն , եւ իմացեր էի թէ ամէն պարագայի մէջ անհրաժեշտաբար դատս նահանգային վերադոյն գաւառանին առջեւ պիտի տեսնուէր , ու սոսի բոլոր ուշադրութիւնս նուիրեր էի ժամ առաջ գաւառագլուխ փոխադրուելու հըրաման հանել տալ , քանիցս աղերսագրեր տուի զայն : Բայց ամէն ինչ եւս երկու անգամ հեռագիրով խնդրեցի Ընդհանրապետութենէն նահանգին կեդրոնը փոխադրուելու :

Սրբէն անձուկ, նեխաբոյր եւ տաղաւալի բանաս ալ
աւելի նեղ ու ճնշող կը գտնէի եւ օր աւուր անձկա-
նօք սրտաբորոյ վոխադրման հլաւմէի կ'ապաստէի :
Կը հաւատայի թէ նահանգային դատարանին առջեւ
առաջին ներկայացումիս, դժուարին չի պիտի ըլլար
ինծի անմեղութիւնս ի յայտ հանել, պիտի կրնայի
դատաւորներուն արդարաւորով խղճմտանքին կոչում
ընել, համոզել զիրենք անպարտութեանս ի նպաստ
եւ ազատութեանս իրաւունքը վերստանալ : Ասոր
համար հետզհետէ աւելի սաստիկ կը բաղձայի օր առաջ
մեկնել այդ անիրաւութեամբ ու ատելութեամբ տո-
գործած վայրէն, թող որ արդէն բանաս ալ ի-
րական գերեզմանի մը չափ տխուր եւ վհատեցողիչ
էր, մանաւանդ անպատելութիւնը չի հանդուրժելիք բան
էր : Ուստի երբ օր մը Յունկար Ծին՝ Ծննդեան խրթ-
ման օրը, բռնադատութենէս ճիշտ երեք տիւս հոգի
ստատ, մը կանուխ անկողնէս կանչեց բանտապահը եւ
ճանոց թէ՛ դատաւարը ինչ պիտի զրկուիմ, ուրախու-
թենէս սիրտ թունդ ելաւ : Անմիջապէս ճամբայ պի-
տի ելնէի, որուն համար պատրաստութիւն չունէի,
ստարիկցի որ գէթ գրեւտ մը վաճակու ժամանակ
տան : «Ա՛ն, կապիկ է, պատասխանեց : Ուրիշ երեք
բանտարկեալներ ալ մին մարդասպան եւ միւս երկու-
քը զոգեր՝ ինծի հետ պիտի զրկուէին : Օգը սոսկալի
կերպով ցոյց տուաւ, փքարէն հօգմ մը կը տիրէր : Զեռ-
քերիս երկաթ ձեռակապ տնցուցին, եւ վզերիս ի-
ջարու միայնակ երկար չղթայ մը : Անշուշտ այդ հան-
գամանակով եւ այդպիսի խոտաշունչ օդով ճամբորդու-
թիւն մը նախանձելի բան մը չէր, բայց ուրիշ հետեւ
աշատու միայն յոյսին մօտենալ կը կարծէի՝ այնքան զր-

դո՛հ չէի եւ աշխուժով ճամբայ ինկայ : Ութը ժամ
պիտի քալէինք այդ օրը եւ կը յուսայինք յետինքէն
առաջ հասնիլ X... քաղաքը : Բայց խիստ դժնդակ
նեղութիւններ կրեցինք, սոսկալի ցուրտը՝ լեռներու
ձիւնաշեղջերը իրար հոսող քամիով մը սաստկացած՝
կը դողացնէր մեզ, քամին փչած ձիւնով լեցուցած էր
ճամբաները, չափ անդամ մոլորեցանք, մինչեւ ծուն-
կերնիս չարունակ ձիւնին մէջ միտուելու եւ ելլելու
պարտաւոր էինք : մէկ-երկու տեղ մահուան ճգնաժա-
մեր անցուցինք : քիչ մնաց որ ճամբան պիտի սառէինք,
վերջապէս հնար չպիտի ըլլայ պատմել մեր այդ աւուր
կրած ճամբու նեղութիւնները... իրիկունը ուշ ատեն
հասանք X... քաղաքը բայց այնքան յոգնած, ջախ-
ջախած, որ ալ ոտքի վրայ կանգնելու զօրութիւն
չունէինք : Այդ տեղի բանտն ալ հին բանտին մէկ նը-
մոյն էր : Զեռակապերս արձակեցին եւ վզերնուս
չղթայն միայն մնաց : Անկիւն մը բրդուճ մը փսխածի
վրայ փռուեցայ, ալ հոգի չէր մնացեր վրաս, չղթա-
յակից ուղեկիցներս արդէն խորունկ խորթալ սկսած
էին, իսկ իմ ձեռքիս եւ ոտքիս մատները ցուրտէն
խածուած հիմա կ'սկսէին կսթալ, սուր կակծում մը
չէր թողուր որ քնանայի, հազիւ թէ թեթեւ մրափ մը
թարթիչներս իրարու վրայ խփած էր, եւ ահա մէկը
զիս կը մշտէր, աչքս բացի ու ճանչցայ բանտապահը,
կամացուկ մը՝ զոգի պէս՝ ափիս մէջ թղթիկ մը սը-
պլըթեցուց : « պատասխանը գրէ որ տանիմ » ըսաւ,
եւ քովս տաք կերակուրներ դրուած ըլլալը ցոյց տը-
ւաւ, ըսելով թէ ինծի համար են :

Կանթեղին աղօտ լոյսովը տոմսակը կարդացի,
« Անձանօթ բարեկամ » ստորագրուած էր, ուր

դպածնալ շեշտերով կրած տառապանքիս համար իր ան-
կեղծ կարեկցութիւնը կը յայտնէր, նշանուած ըլլալս
ևւ երջանիկ սէրէս անդեկութիւն ունենալը յայտնելով,
աղիւսաբար իր յօժարաւորութեամբ անձնուէր ծառայու-
թիւնը կը նուիրէր ինծի, ևւ կ'առաջարկէր նոյն իսկ
փախուստ փորձել՝ որուն պիտութիւնները ևւ հոգերը
ամբողջը կ'ստանձնէր: Խորապէս յուզեց զիս այս նա-
մակը. չէի ճանչնար, ևւ կը մտածէի թէ՛ ս'ով կրնայ
ըլլալ այս պիտ յաջնական անձնուիրութեան հեղինակը:
Ո՛վ որ ալ ըլլար՝ անկեղծ էր անշուշտ, որ իր սրբ-
տարուի տողերէն կ'արտափայլէր կարծես: Սակայն
լնականաբար չէի կրնար ընդունիլ իր քաջարի առա-
ջարկը: Նախ որ աղիւս գիւրադրոյիս մարդու մը կեան-
քը վտանգի տակ պիտի գնէի, վառձի գիւրին դործ
մը չէ ամէն պարագայի մէջ փախուստը՝ ևւ նոյն իսկ
յաջողելն ետքն ալ, երկրորդ՝ փախուստական կեանքին
մէջ պարտաւոր պիտի ըլլայի սիրականէս հետու ապ-
րիլ, զիւզէս հեռանալ, վերջապէս զուցէ անգամայի
կերպով բաժնուիլ նշանածէս, որուն սէրը կը կաղմէր
իմ երջանկութիւնս, իմ կեանքս, ևւ յետոյ կը յու-
սայի զօրեղ սպէս թէ՛ օրինական ճամբուն մէջ դրժ-
ուար չի պիտի ըլլար անմեղութիւնս երեւան հանել
ու աղաթիլ, որուն համար կ'ենթադրէի շատ շատ եր-
կու ամիս սպասիլ: Ուստի երբ բանտապահը կրկին
եկաւ ինձի ու մատիտ բերելով՝ որ պատասխանը
դրեմ, չնորձակալու տողերով երախտագիտութիւնս յայտ-
նեցի ևւ ներողութիւն խնդրեցի որ չի պիտի կրնայի
իր անձնուէր առաջարկը ընդունիլ վերոյիշեալ պատ-
ճառներով: Այդ գիշերը բաւական մտածեցի « Անձա-
նօթ բարեկամ »ին ևւ իր առաջարկին վրայ, վերջապէս

քնացայ, առտուն շատ ուշ արթնցայ: Բարեբաղդաբար
ոստիկանապետը թոյլտուութիւն տուած էր այդ օրը
հոն հանդէսու, եթէ ոչ անշուշտ ճամբան պիտի մնա-
լինք: Հեռեւեալ օրը երբ դուրս կանչեցին ձեռակա-
պերս անցնելու համար, բաւական կաղուրուած էինք
սրդէն, ու ճամբայ ելանք, օդը բաղդատաբար շատ
մեղմ էր, ու նոյն իսկ ակար արեւ մը մերթ ընդ մերթ
կը նշուէր ամպամած երկնից երեսը: Ճամբուն եր-
կայնքը լայն պողոտային վրայ մարդ մը կանգնած էր,
որպէս թէ մէկին կ'ըստատէր, սրտի յուզում մը ինծի
զգացուց թէ « Անձանօթ բարեկամ »ը ըլլալու է, ևւ
անա նշանացի բարեւ մը քրկեց. ալ կասկած չի կայ,
զլիովս ընդունեցի բարեւը. աչքերս արցունքով լե-
ցան, բուն իղձ մը կ'զգայի երթալու փաթթուելու
այդ անձանօթ մարդուն, որ ինքնանուէր բարութեամբ
մը կուզէր վիշտս բաժնել, բայց խոհեմութիւն, ժան-
տախտէ վարակեալ մը, վտանգաւոր մը, քաղաքական
յանցանօք ամբաստանեալ մըն էի ևւ թեթեւ շարժում
մը, պարզ բառ մը կարող էր չզթայիս ծայրին կցել
տալ խեղճին կեանքն ալ ու ինծի պէս թշուառացնել,
զգուշացայ ու բնին: Այդ օրը մինչեւ իրիկուն քալե-
ցինք: Առջի առուր ճամբորդութիւնը տեսած ըլլալով,
մեղի այնքան դժուար չեկաւ այդ օրը, թէեւ չզթան
ու մանաւանդ ձեռակապերնիս շատ կը նեղէին մեզ
ևւ յառաջանալու մեծ արգելք կուտային: Իրիկունը
զիւզ մը պատկեցանք, յարգանոցի մը վրայ, ոչ թէ
միայն չզթաներէս բան մը չի պակօեցուցին կամ
թեւեցուցին, այլեւ ոտքերնիս ալ հաստ չուաններով
կապկպեցին, որպէսզի զիշերը փախչիլ չի փորձենք:

Երրորդ իջեւաննիս ալ առջիններէն տարբերու-

Թիւն չունէր, ու գէշ աղէկ կը կրէինք ճամբու ան-
տանիկի նեղութիւնները. իմ մասին սա գոհունակ մը-
տածումով թէ վերջապէս այս տառապանքները կրել
հարկ է անպատճառ ազատութիւն հասնելու համար:
Սակայն այդ կայարանէն հետեւին խառնուած ոտախ-
կան զօրաց տանապետը խտտաբարոյ ու սոսկալի
կերպով հայատեաց մէկն էր, միշտ կը պատուիրէր
իր հետեւորդներուն թէ « կեալուրը չարչարեցէք »:
Կ'ըսէր թէ « առիկա մեր տէրութեան թշնամի է եւ
առոր արիւնը հեղալ է »: Ու եթէ օրէնքէն չի վախ-
նար անշուշտ պիտի խողխողէր զիս, քանի անգամ-
ներ հրացանին կոթովը հարուածներ տուաւ, զիմա-
զարձում մը. կը խորհէի, ալ աւելի ծեծ ուտել պի-
տի տար ինծի, կը լսէի, կը համակերպէի բազմին այս
մէկ օրիշ տեսակ հեգնութիւններուն, կ'ստրկանայի
մէկ խօսքով այնպիսի մարդոց առջեւ, որոց երկու
ոտրի վրայ քալելին միայն կը զանազանէր զիրենք
անտառի քանաասար գաղաններու ցեղէն: Ա՛խ, ի՞նչ հո-
գելուկ վշտեր, ո՛րքան մարմնատանջ խոշտանգումներ
կրեցի... ճամբան թուրք չղթայակիցներուս ձեռակա-
պիւրը արձակեց՝ ոչ թէ անոնց վիճակին արգաստե-
լով, այլ մանաւանդ զիս կատղեցնելու համար. ա-
յլուշ կը կարծէր թէ պիտի նախանձէի: Ոտախանին
մէկը՝ բարի տղայ մը՝ « հինգնոց մը տո՛ւր, բաաւ նե-
տենք այդ շանը բերանը, փիս մարդը չառ կը հաջէ
քեզի գէժ, բայց ոսկորը կրծելով կը կախուղնայ, ու
քու ալ ձեռքերդ թող կուտայ »: Ծնորհակալութիւնս
յայտնեցի, երկու հինգնոց տուի իրեն, ըսի թէ չեմ
ուզեր որ ձեռքս արձակուի, ու փարայ մը իսկ չեմ
տար այդ սինդրորին, եթէ նոյն իսկ կախազանէն զիս

փրկելու ալ ըլլայ: Ճամբանիս շարունակեցինք, բայց
չառ մը նեղութիւններ տուաւ այդ գարշելին ինծի:

Վերջապէս ամսոյս 9 ին, իրիկունը միջներ էր ար-
դէն այս բանտը եկանք, չէմթանիս քակեցին եւ մէյ-
մէկ սենեակ տուին մեզ:

Սյա նոր բանտին վրայ կը գրեմ ուրիշ օր մը:
Քունս կը ծանրանայ:

Բ.

20 Յունվար

Երկու յարկով բաւական ընդարձակ չէնք մըն է
այս բանտը. վերի յարկը ընդհանրապէս թեթեւ բան-
տարկեալներու եւ տակաւին գատաւարութիւնին չի
լրացած ամբաստանեալներու յատկացուած է, թէեւ
հարուստ կամ կրճօն տուող ծանր գատապարտեալներ
ալ պակաս չեն վերը: Երեք հարիւրէ աւելի թուով
բանտարկեալներ կան, մեծամասնութիւնը քուրդերը
կը կազմեն: Յիսունի չափ հայեր ալ կան այլ եւ այլ
ամբաստանութեամբ ու գատաւճիռներով:

Զիս վարի յարկը տուին, թէեւ դեռ գատաւա-
րութեան տակ եմ, որով կը յայտնուի թէ հոս ալ
զերծ չեն աչտուութեան պակասութիւնէն, բայց չիտա-
կը խօսելու համար՝ չառ դժգոհ մնալու պատճառ մը
չունէի այս ակնաստութենէն, որովհետեւ հայերու մե-
ծադոյն մասը վարի յարկը կը գտնուի, եւ բնականա-
բար պիտի նախընտրէի հայերու մօտիկ ըլլալս. եւ
մնաց որ վերի եւ վարի յարկերը մաքրութեան կամ
ազատութեան կողմանէ իրարմէ չառ տարբերութիւն

չունին: Ամէն կարգի բանտարկեալներ իրարու հետ խառնխուռն կ'ապրին, իմ գտնուած սենեակիս մէջ երեսունի չափ բանտարկեալներ կան, որոց մէկ երրորդը հայերէ կը բաղկանայ: Բանտարկելոյ մէջ կան մահապարտներ, ցկեանս բանտարկութեան դատապարտուողներ, որք հասարակ մարդոց պէս, ու անոնցմէ աւելի զուարթ կ'ապրին, կ'ոյցատկեն, կուտեն ու կը մարտնչեն: զարմանքս չեմ կրնար զսպել: բայց իրենք՝ չեմ զիտեր տակաւին ինչ յոյսով մը՝ կուզեն փախլ կեանքին: Տասնըֆինգ տարուայ տաժանակիր բանտարկութեան դատապարտուողներութիւն համեմատաբար ամենէ շատն է, որք ընդհանրապէս մարդասպաններ են: Ասոնցմէ ետքը կուգան 12, 10, 9, 8, 7, 6, 5, եւ 4 տարիներու բանտարկութեան դատապարտուողներ, որոնք զարմանալի համակերպութեամբ մը օրերնին կը համբեն, եւ քանի տարի պառկած ըլլալնին հարցնողի մը միշտ ճիշտ թիւին վրայ հատ մը աւելի բարդելով կը պատասխանեն, որպէս թէ այդ խաբէութիւնը ազդեցութիւն մը ունենար անխախտ արձանադրութեանց վրայ: Երեք տարուայ բանտարկութեան դատապարտուողները ամենէ մեծ մասը կը կազմեն, որոնք կամ գողեր են եւ կամ բռնի ջնութիւն ընողներ: Իսկ ասոնցմէ վար 2 ուկէս 2, 1 ուկէս եւ 1 տարի, ինը, վեց, երեք ամիսով դատապարտեալներ, որոնք յանցաւորներ են եւ կրնան վճարել ատենին զիմում ըրած ատեննին երաշխաւորով արձակուիլ, դատաւարութեան ու նոյն իսկ հարցաքննութեան տակ եղողներն ալ բաղմաթիւ են:

Հայ բանտարկելոյ մէջ քանի մը հատը մարդասպաններ են, եւ 15 տարի բանտարկութեան դատա-

պարտուած, այս կարգին մէկ քանին ալ զեռ դատի տակ են, քանի մը հատ ալ գողութիւն եւ այնչափ մըն ալ թեթեւ յանցանքներու համար բանտարկուած կան, բայց մեծ մասը քաղաքական յանցաւորներ են, որոց թիւը երեսունէն աւելի է. ասոնց մէջ արդէն շատերը դատապարտուած են, երեք հատը կախաղանի վճիռով, հինգ վեց հատ մը ցմահ բանտարկութեամբ կամ բերդարգելութեամբ, մնացեալները 15, 12, 9, 5 եւ երեքական տարիներու վճիռներով. կան կարգ մըն ալ որ զեռ դատի մէջ են: Մէկը մանաւանդ ասոնցմէ՝ քսան ամիսէ ի վեր զեռ դատը չէ աւարտած, ու երբ զարմացական շարժում մը ըրի այս անհաւատալի երկարաձգումին համար, ծիծաղելով ըսաւ թէ 2, 3 եւ նոյն իսկ 4 տարիներէ ի վեր դատի տակ ըսպատուներ պակաս չեն, ու խորհուրդ տուաւ որ շատ չ'աճապարեմ. բնականաբար այս յայտնութիւնը ինծի փոքրօքի չի թուիր, ու կը միտնարուիմ մտածելով որ անշուշտ բացառութիւններ են ասոնք, եւ թէ ի հարկէ բացառիկ պատճառներ ունենալու են դատը այսքան յապաղման ենթարկելու համար: Քաղաքական յանցաւորներուն աւելի կը համակրիմ. ընտիր, զորդացած, ազնիւ երիտասարդներ կան ասոնց մէջ, զորս այդ սարսափելի ու ազդոտ խաժամութիւն մէջ խառնուած տեսնելով՝ սրտի ճշմարիտ ճմուռ մը կունենան: Մանրամասնաբար կը հարցաքննեմ զիրենք դատերնուն պարզաներուն վրայով, մեծամասնութիւնը վեք ի վերոյ եւ անտեղի զրպարտութեանց հետեւանօք թշուառացած, որոց ակներեւ անմեղութիւնը երեւան հանդուր կարծես ըսաւ փոյթ ունեցած չէ դատարանը, ինչ որ զիս ալ պահ ընդ պահ տխուր խո-

2796-78

հերու կը մատնէ, եթէ երբէք ինծի գէմ ալ... լայն
ո՛չ, ի՞նչ իրաւունքով, ի՞նչ ապացոյցով պիտի թըշ-
ուառացնեն զիս :

Ահա տասը օրերէ ի վեմ հոս եմ, ու չիտակը չեմ
գիտեր թէ ի՞նչպէս անցաւ այսքան ժամանակ, ժամ
մը մէկին, երկու ժամ միւսին հետ խօսակցելով՝ կը
նայիմ որ օրը անցած է արդէն : Ամէն սենեակ պըտը-
տեցայ՝ թէ վարի եւ վերի յարկերը . եւ քիչ շատ դա-
շտիար կազմեցի բանտային կեանքի ընդհանուր պաշ-
նառներուն ու վիճակին վրայ :

Գ .

23 Յունվար

Ձանձրոյթը ծանրապէս ճնշել սկսաւ հոգիս . ըս-
կիւրները բաւական արագ կը սահէին ժամերը, գէմ-
ասոր հետ խօսակցութիւններս եւ շրջապատող գէմ-
քերու ծանօթանալու եւ անոնց պարագան գիտնալու
հետադրգրութիւնը բաւական մոռցնել կուտար անըս-
տոյգ վիճակիս դառն մտմտութիւնները : Բայց երթալով
սրտատանջութիւններս յարաձուռն կերպով կը սաստ-
կանան . այսքան ատենէ ի վեր հոս եմ, ու դեռ գէթ
մէկ անգամ հարցաքննութեան կամ դատի չի կանչե-
ցին, ի՞նչ պիտի ըլլայ այս վիճակին շարունակու-
թիւնը : Այսօր Հայ բանտարկեալի մը՝ որ իր երկար
տարիներու փորձառութեամբը եւ գաղտնական գործե-
րու հմտութեամբը ծանօթ է՝ խորհուրդ հարցուցի, բա-
րեմիտ ժպիտով մը պատասխանեց որ տեղը չի կայ
աճապարելու, « թուղթերդ, ըսաւ, ի հարկէ

ստանալ Ատենին տոջեւն են, քանի՜ մը օրէն ի՞նչ կիր-
պարանք առնելը յայտնի կ'ըլլայ » : Եւ խորհուրդ տը-
ւաւ որ բանտարկելոց որոշուած հացը տրուելու համար
աղերսագիր տամ : Այս պատասխանը բոլորովին վհա-
տեցուց զիս, մօրժեցի առաջարկը, ըսի թէ հոս մնա-
լու միտք չունիմ որ հաց ուղեմ :

— Հոգ չէ՛, ըսաւ, հաց առնելդ գործին ընթաց-
քին աղդելը մը չըլլար, դուք աղերսագիր տուէք,
հաղիւ մէկ ամիսէն քալիկնիդ կ'ելնէ : Եթէ չուտ ա-
ղատեցաք, բաղդերնուդ :

Եւ ինքը իմ կողմէ աղերսագիր մը գրելով՝ անու-
նըս գրաւ տակը ու զրկեց :

Դ .

27 Յունվար

Այսօր ամբաստանագիրս եկաւ, թրքական ամ-
բողջ թերթ մը թղթի երեք մասը սեւցուցած են :
Ինչե՛ր չեն գրած հապա, երեւակայական ի՞նչ յան-
ցանքներ, ի՞նչ ոճիրներ չեն վերագրած . օրինական
կարգ մը երկարաձիգ ձեւաբանութիւններէ ետքը, կ'ըսէ
թէ, « տրուած տեղեկութեան համեմատ ամբաստան-
եալին տուէր խուզարկուելով... Գաւառակի իշխա-
նութեան պաշտօնեաներ տանը մէջ գտած են այն-
պիսի փաստաւար թուղթեր, ծանծաղամիտ ցնորքնե-
րու արդիւնքը եղող եպերելի եւ խոտվարարական դա-
շտիարներու յատուկ գրքեր, Օսմ. երկիրներու ներ-
քին աղահալութիւնը խանդարելու չար նպատակով
փոխանակուած նամակներ, վեցհարուածեան գէնք մը

եւ ուրիշ կարգ մը վտանգաւոր իրեր, որոնք վաւեր-
կ'ապացոյցանեն ամբաստանեալին վերադրուած ոճիրին
իրական ըլլալը. բաց աստի տրուած դադարի տեղե-
կութիւններ կը վկայեն թէ ամբաստանեալը՝ խորհր-
դաւոր, կասկածելի ընթացք մը ունեցած է ընակած
ղիւղին մէջ, եւ թէ կասկածուած եւ անձանօթ ան-
ձերու հետ միշտ յարաբերութեան մէջ գտնուած է, եւն)։
Ու երկար թուումներով, կրկնումներով միշտ միեւնոյն
երեւակայական յանցանքները կը մատնանշէ։ Ընդհ-
գատախաղը վերոգրեալ կասկածները եւ ասպացոյցները
մի առ մի թուելով՝ խիստ հաստատուն եւ հարկաւորէն
աւելի գտած է զիս ամբաստանելու, նոյն պահանջու-
մը ընդունելով Ատեանը, ամբաստանութեանս վրայ
համաձայնած եւ որոշում տուած է որ ըստ պատժա-
կան օրինագրքի 58րդ. յօդուածի Բ. տրամադրութեան
գատա տեղի ունենայ նահանգային վերադոյն գատա-
րանին առջեւ։

Այս ստացոյց ու խիստ չափազանցեալ որոշումա-
դրին ամէն մէկ պարբերութիւնները ուշի ուշով կը
կարգամ, ու չեմ կրնար դայրոյթս ու յուսահատ կա-
սաղութիւնս զսպել։ Այդ չարաշուք թուղթը լեցնող
ղիւղերը ցից մարդակներու պէս կարծես աչքս կը մըխ-
ւտին, չեմ կրնար վար գնել զայն ձեռքէս, կ'ուզեմ
տորոել, ձմթքել, անոր յախուռն, անարդար
բութիւնները եղծելու համար։ Ո՞վ էր այն գաղտնի
սեղեկատուն, որ իմ մասին ստութիւններ թէ իրօք
էր կառավարութեան։ Պահ մը կը մտածեմ թէ իրօք
գտնուած է քսու զրպարտիչ մը՝ որ ունէ նկատումով
կամ շահախնդրութեամբ ուղած ըլլայ զիս զժբաղդ
ընել, կորսնցնել տալ, եւ ո՞վ է սակայն,

կրնար ըլլալ ատիկա, թշնամի չունիմ, կեանքիս մէջ
ո՛չ մէկուն մաղի չափ վեաս հասուցեր, ո՛չ մէկուն
հաւուն « քի՛շ » ըսեր եմ։ Եւ չեմ կրնար համոզուիլ
թէ գտնուի մէկը որ լոկ հաճոյքի համար, կամ իր
չահուն եւ ասոր նման մէկ հաշտոյն յաջողութեանը
համար՝ անխղճութիւնը ունենայ երիտասարդի մը
կեանքը մթնցնել, մէկ-երկու ընտանիք նոյն անագո-
րոյն հարուածով փճացնելու. այդպիսին ճիւղ մը
պիտի ըլլար։ Ո՛չ, անտարակոյս կառավարութեան
մէկ բարուրանքն է այդ, գաղտնի տեղեկատու մը
գոյութիւն ունեցած չէ, գէթ իմ սրտիս վճիտ ու միա-
միտ զգացումները այսպէս խորհիլ կուտան։

Բանտարկեալներ, մահաւանդ հայ բաղդակիցներս
չուրջս կը հաւաքուին դռն յուսահատութիւնս տես-
նելով սրտապնդելու, յոյս ներշնչելու ջանքեր կ'ընեն,
կ'ըսեն թէ ըստ օրինի արդէն ամբաստանագրի մը ոճը
խիստ եւ ուռուցիկ կ'ըլլայ, թէ ասոր շատ կարեւ-
րութիւն տալու չէ։

Սակայն չեմ կրնար ինքզինքս համոզել ու քա-
ջալերուիլ։

Ա՛խ, այսօր իրապէս զղջացի X... քաղաքին
անձանօթ բարեկամին անձնուիրական առաջարկը ըն-
դունած է՝ ըլլալու համար։

Ընկերներէս մէկը դիտել տուաւ թէ մեր ամենէ
մեծ յանցանքը օձիքնիս ձեռք տալերնիս եղած է,
ու շատ իրաւունք ունէր։

Սրտիս վրդովումը չի դադրիր, գլուխս կը ցաւի։
Պիտի պառկիմ, թէպէտեւ աներկրայ եմ թէ քունս
չի պիտի գայ։

Ե .

31 Յունվար

Ամբաստանադիրս եկած օրէն սկսեալ մինչեւ այսօր միջօրէէն ետքը սրանեղութիւնս փարատած է՝ Էր , տեւական անձկութիւն մը անհանգիստ կ'ընէր զի , բայց հիմա բաւական թեթեւցած կ'ըզամ կարծես ինքզինքս :

Այսօր դատաւարութեանս կազմական Ա . նիստը տեղի ունեցաւ :

Առաջին անգամ ատենաներկայանալուս , սիրտս ուժգնապէս կը բաբախէր , կ'ըզայի թէ գոյնս նետած է եւ ձիւեր կ'ընէի վարանում ցոյց չի տալու , ինչ որ կրնար կասկածներ ներշնչել տալ յանցաւորութեանս , բայց այս բոնի ձիւերը աւելի կը տագնապէին զիս :

Ատենանը կազմուած էր նախագահէն , ընդհ . դատաւարէն , չորս անդամներէ (երկուքը հայ) եւ քարտուղարէ մը : Թէեւ նախագահին աչքերուն մէջ չար ծիծաղ մը կը պնտար եւ ընդհ . դատաւարին դաժան դէմքին գիծերը մութ խորհուրդներ սեւցուցած էին , բայց ատենան ինձ ներշնչած ընդհանուր տոգաւորութիւնը լաւ էր , եւ յուսալ սկսայ :

Նախագահը յաջորդաբար եւ արագապէս հարցուց անունս , մականունս , տարեքս , արհեստս , ծննդավայրս , զորս յայտնեցի . գրադիրը կը գրէր երկու կողմէն ըսուածները : Ապա հարցուց ինչ ամբաստանութեամբ բանտարկուիլս , ո'րչափ ատենէ ի վեր բանտը ըլլալս , եւ ամբաստանագիր ընդունիլս : Յետոյ հար-

ցուց թէ՛ փոխանորդ պիտի կարգեմ , եւ « ոչ » պատասխանիս վրայ դատարանին կողմէ հայ փաստաբան մը փոխանորդ նշանակեց ինձի , որ խակոյն հոն ներկայութեան ընթացեալ : Ամենէն վերջը աւելցուց թէ՛ ամբաստանագիրն զէմ եթէ առարկութիւններ ունէի , հինգ աւուր միջոցին կրնայի ընել , վճարել ատենին ղրկուելու համար :

Եւ ահա նիստը փակուած էր : Ուղեցի քանի մը խօսքեր ըսել , անմեղութիւնս , երկար ատենէ ի վեր բանտը գտնուիլս , թշուառութիւնս եւ իրենց արդարութեան ասպարհներ յայտնելու եւ խնդրելու համար որ չուտ վերջ տան դատաւարութեանս , սակայն հազիւ թէ քանի մը խօսքեր թոթովեցի՝ լուցուց , « հարկ չի կայ , ըսաւ , խօսելու » : Նորէն բանտ ղրկուեցայ :

Վերադարձիս ծանօթ փորձառու հայ բանտարկեալին քով դացի ու պատմեցի անցուդարձը , ան արդէն դոյզ գիտէր բոլոր առոնք : Ամբաստանագիրն զէմ առարկութիւններու մասին խորհուրդ հարցուցի :

— « Ձեւական չնչին բան մըն է ատիկա , պատասխանեց , նախ որ երեք ղլխաւոր օրինական փաստեր ունենալու էք այդ բանին համար , ինչ որ կը պակտին ձեզի , երկրորդ գործերնիդ առնուազն տարի ու կէս կը յետաձգուի , հազիւ չորս ամիսէն կը ղրկուի , տարի մըն ալ հոն կ'սպառէ , եւ այս բոլորը ոչինչի համար , վասնզի ապահով եղիք թէ , ամէն պարագայի մէջ , վճարել ատենանը պիտի վերահաստատէ հին ամբաստանագիրը , բաւական է որ քաղաքական յանցանք ամբաստանեալ մըն էք » :

— Ինչ խորհուրդ կուտաք ուրեմն :

— Համբերութեամբ սպասել՝ ինքզինքնիդ Աս-

տուժոյ արդարութեանը յանձնելով . վասնզի մարդիկ շատ քիչ գիտեն արդարութիւն ընել :

Թէեւ շատ դժուարութեամբ ու յայտնի ապացոյցներ ունենալ կը կարծեմ ամբաստանագրին փցուն կէտերը ցրելու համար, բայց մէկ երկու տարիի յետագում, այդքան բանտը սպասել, ո՛հ, կը սոսկամ : Իրաւունք ունի անշուշտ խորհրդատուս : (Հարկաւ Աստուած չի պիտի թողու որ մոլորին զիս դատողները) :

2 -

7 փետրվար

Մէկիկ մէկիկ համբեր եմ ամբաստանագրին դէմ բողոքելու համար պայմանաժամ նշանակուած հինգ օրերը : Այսօր երկու օր ալ անցաւ, անձկանօք կ'սպասէի որ դատարան կանչուիմ : Գրեթէ մինչեւ իրիկունս վանդակապատին քովէն չեմ հեռացեր, որպէսզի դուրս նետուիմ անունս տրուելուն պէս, սակայն մտայ չեղաւ, եւ իրիկունը յուսահատ սենեկէս ներս մտայ : Ընկերակից մը՝ որ վերահասու եղած էր անհամբեր սպասումիս, « դո՛հ եղի՛ր, ըսաւ, եթէ մէկ ամիսէն ալ կանչեն » : Այս խօսքը բոլորովին տակնուվրայ կ'ընէ զիս : Ինչո՞ւ ամիս մը պիտի սպասեմ, լաւ չէ՞ որ շուտ տեսնեն գործը, ժամ առաջ վերջացնեն քննութիւնը, եթէ յանցաւոր եմ, որոշուելիք պատիժը հինգ դունիմ արդէն, եթէ անմեղ եմ, կ'արձակուիմ, եթէ վեց ամիս բանտարկուելէ ետքը անմեղ ըլլալս հաստատուի, պիտի արձակեն, այնպէս չէ՞, բայց

պա այդ երկար ու ձանձրալի ժամանակամիջոցին մէջ կրած տառապանքներս, հոգեկան տաքնապներս, մարմնական հիւժուկներս եւ նիւթական զրկանքներս, ի՛նչով կարելի պիտի ըլլայ փոխարինել, միթէ բաւական է ըսել « օ՛հ, տղաս, անպարտ ես եղեր, դնա գործիդ » :

Արդարեւ ասիկա մեծագոյն անիրաւութիւն մը եղած պիտի ըլլար, ես չի պիտի թողում որ այդքան ձգձգումներու տեղի տրուի, ստէպ եթէ հարկ ըլլայ, ամեն օր աղերսագիր պիտի տամ, պիտի ձանձրացնեմ, պիտի պարտաւորեմ որ գործիս ժամ առաջ վերջ տան :

Հիմակուհիմա միտք չունիմ տակաւին քանի մը օրերու համար ձայնս հանել. նայինք թէ ինքնաբերաբար չի՞ պիտի կանչեն :

է -

94 . փետրվար 12

Այսօր ալ իրիկուն եղաւ, դատարան չի կանչուեցայ, սիրտս շատ կը նեղուի : Այս շաբթու երկու հատ աղերսագիր ղրկեցի, մէկը հինգշաբթի օրը՝ ընդհանուր դատախազին եւ միւսը այսօր՝ նախագահին, բայց ոչ մէկուն պատասխան մը տրուեցաւ : Հին փորձառու բաղդակիյներ կը յորդորեն որ պարապ տեղը չ'աշխատիմ ու դրամ չի վստահեմ. « Ինչ որ ալ ընես, կ'ըսեն, անոնք իրենց մտադրութենէն մագի չ'ափ չեն չեղիր » : Եւ իրաւունք ունենալ կը թուին : Հոս ամեն բան դրամով կ'ըլլայ, բանտին տնօրէնին պարտականութիւնն է՝ կ'ըսուի՝ որ բանտարկելոց խնդրագրերը, բո-

դոքագրերը պատկանեալ պաշտօնատուներուն տանի ,
անոնց դործերուն փոյթ ունենայ , վերջապէս ամէն
առթիւ պաշտպանէ անոնց իրաւունքները , բայց այս
ալ միւս բոլոր կանոններուն պէս անգործադրելի կը
մնայ : Ամիսէ մ'ի վեր հոս եմ , ու տակաւին անօրէնը
իր ոտքը ներս խօթած չէ բանտին միջնադուռէն :
Որո՞նք կը տանին ուրեմն բանտարկելոց խնդրագրերը ,
բողոքները . — մարդուն հաւատալը չի դար . — Կար-
սիաններն են այս միջնորդները , եւ կուզեն հարեւանցի
դիմանկարը ընել այս ողորմելի մարդուկներուն . — ծե-
րունի , խլիկած , պաշի-պօզուֆի ցնցոտիներով ապուշ
անձարակ արարածներ այս խեղճերը , որ բազմէն ան-
ժառանգ կամ երիտասարդական խօլ ցոխութիւններէ
նիւթապէս թէ ֆիզիքապէս ջախջախուած — հոգի
չունին արդէն — ծոյլ ու հեղգ կեանքի մը վերջին
մնացորդը եկած են անցեալ բանտարկելոց դործերը :
կատարելով ամսական 30 դրշ . թոշակի մը փոխարէն :
Թուով հինգ վեց հատ կան , ասոնք են որ ամեն օր
փոխն ի փոխ բանտին զոներուն բանալիները կ'առնեն ,
իրիկունը կը դոցեն եւ առտուն կը բանան : Ասոնք են
որ բանտարկելոց դործերը կը յանձնաձեն , չուկայէն
կարեւոր սխալներ , նպար , ուտեստ եւն . կը բերեն ,
միշտ սակաւն անպահածառ խարդախութեամբ , արուած
զրամին երբորդ կամ չորբորդ մասը խորելով՝ երբեմն
նոյն խօլ կէս առ կէս : Ասոնք են որ աղերսագրերը
ու բողոքները պատկանեալ պաշտօնատանց կը տանին ,
մէկ - երկու - հինգ դրշ . վարձք առնելով , վառելի
վարժուած են առանց կրծօնի քայլափոխ մը չառնելու ,
բայց երանի՜ թէ խօսք հասկնալ հասկցնել , դործ տես-
նել զիտնային , թող որ չառ անդամ իրենց անարդար

բաժինը առնելէ վերջը՝ թուղթի կը պատեն ու կու-
ղան քեզի ստայօգ յերչիւրանք մը , պատճառաբանու-
թիւն մը ընել՝ որոց հմուտ վարժութիւնը ունին ար-
դէն իրենց տխուր ու պզգալի արհեստին բերումով :

Աղերսագիր մը առհասարակ 10—12 դրշ . ի կը նստի
խեղճ բանտարկելոյն . գրոշմաթուղթ , գրողի վարձք ,
արձանագրութեան ծախք , տեղ հասնելու համար
կրծօն եւն . ու մտածել թէ ընդհանրապէս կարօտ բան-
տարկեալներ են , որք իրենց ուտելիքէն կը զրկեն
ինքզինքնին , աղերսագիր մը տալու համար , որ յաճախ
չ'ըսելու համար միշտ՝ կը կորսուի կամ բարձի թողի
կ'ըլլայ :

Իսկ Կարսիանները՝ ի'նչ մեղադրենք այդ անմիտ
չքաւորները , եթէ բանտի ազդեցութեանց մէջ կորու-
նեն իրենց բողոք մը հացը , եթէ բանտարկելոց վտիտ
ու նեխաբոյր մարմնոյն վրայ կը սնանին մակաբոյծնե-
րու նման , եթէ անոնց յաճախ ոճիրով մը ուռեցած
քսակներուն անբաժան ազրուկները կ'ըլլան , չենք
կրնար մեր ամբողջ արհամարհանքը ու նողկանքը ուղ-
ղել իրենց կամխացած դէմքին , ասոնք՝ արգահատան-
քի արժանի՝ վերջին ու գժուճ ներկայացուցիչներն են
Դասակարգի մը , որուն շղթայաւորման ծայրերը աս-
տիճանաբար շատ վերերը կ'երկնան :

Ը -

19 Փետրվար

Վեճակի անփոփոխ միօրինակ նոյնութիւն : Ար-

դարեւ անհանդուրժելի բան է : Այս շարթու ալ դատարան չի կանչեցին , թէեւ որոշած էի այլեւս աղերսագիր չի տալ , սակայն չի կրցայ դիմադրել անահաւատ յոյսի մը , նորէն աղերսագիր մը ղրկեցի , որ անշուշտ գնաց վիճակիլ առջիններուն բաղդին :

Խորհեցայ որ հոս դուրսը եթէ աշխատող մը ունենամ՝ կրնայ միծապէս օգտակար ըլլալ , ի պահանջել հարկին զրամական զոհողութիւններ յանձն առնել անհրաժեշտ է եւ այս պարագային հաւատարիմ մէկը պէտք պիտի ըլլայ , ամենէ յարմարը՝ զոր կրնայի որոշել՝ հայրս էր :

Հայրս ծովեզրեայ Տ . . . քաղաքն է , հոն մաքսատան մէջ գոհացուցիչ գործ մը ունի , ու իր այս չի նախատեսուած բացակայութիւնը կրնայ իր գործերուն վնասել , նոյն իսկ պաշտօնէն ձգել զինքը : Բայց ինչ օգուտ , ստիպուած էի իրեն գրելու , ո՞վ առաւել քան ինքը կրնայ լուրրանուէր աշխատիլ , չի խնայել ամէն բան : Արդէն հիմա բոլոր անոնք որ բարեկամ կը կարծէիր , որոնք մտերիմներդ , հաւատարիմներդ էին երես պիտի դարձնեն , « ինկածին բարեկամը չ'ըլլար » , ըսած են : Ասկէջ զատ ես հիմա վտանգաւոր կը սեպուիմ . ամեն մարդ չի կրնար գալ համարձակ քովս , ինծի համար աշխատիլ . պիտի կասկածուի , զաղտնի կապ մը , փղտակցութիւն մը պիտի ուղեն նշմարել մեր միջեւ , ու ասով պատճառ եղած պիտի ըլլամ ուրիշի մըն ալ գործախառնութեան : Հայրս սակայն աստիճան մը ազատ կը համարուի այս կասկածներէն , վասնզի վերջապէս աչ ոք կրնայ մեղադրել , յանցանքներ վերադրել հօր մը , որ իր բանտարկեալ զաւկին տեսութեան կուգայ , անոր փրկութեանը կ'աշխատի :

Բանտը իյնալէս ի վեր դեռ իրեն նամակ գրած չէի , թերեւս լսած ալ չէր բանտարկութիւնս . խեղճը հիմա տակնուվրայ պիտի ըլլայ : Գրեցի ամէն բան : Վստահ եմ թէ պիտի շտապէ ժամ առաջ հոս գտնուելու , սակայն բնականաբար չի կրնար մէկէն ի մէկ ձգել պաշտօնը ու գալ , ինչ որ փախուստ մը պիտի ըլլար :

Տակաւին չ'էի գիտեր , բանտարկեալին համար նամակին երթեւեկն ալ մեծագոյն հոգ մըն է : Ինչպէս յայտնի է , բանտարկեալին զրկած կամ իրեն եկած նամակները պէտք է որ տնօրէնը տեսնէ , կարգայ , ասոր ըսելիք չիկայ , սակայն որովհետեւ հայերուն նամակները հայերէն գրուած կ'ըլլան , ու տնօրէնը հայերէն չի գիտնար , պարտաւոր է այդ նամակները ղրկել կրթական տեսչութեան , հոն քննուելու , թարգմանուելու համար , եւ ալ Աստուած ողորմի , կամ կը կորսուի կամ ետ կուգայ , եթէ բաղդ ունեցար որ չի կորսուեցաւ թուղթդ՝ ութ—տասը—տասնըհինգ օրէն հազիւ ձեռքդ կ'անցնի , որ ատեն այլեւս հինցած , անպէտ դարձած է , ու պէտքը ունիս նորը գրելու : Ասկէ աւելի ինչ մեծ անպատեհութիւն կրնայ ըլլալ , թող որ արդէն սովոր են միշտ հայերուն գրած նամակներուն մէջ գտնել խօսք մը , պարբերութիւն մը , բիծ մը որ վերջապէս անպատեհութիւն մը , որ կրնայ նորանոր փորձութեանց դուռներ բանալ գլխուդ : Իր սիրելիներէն հեռի նօդէն բանտարկեալը երբ իր վիճակն ու տպաւորութիւնները իրեններուն հաղորդելու եւ անոնց վիճակէն տեղեկանալու գերագոյն սփոփանքէն ալ զրկուած ըլլայ , բանտը այն ատեն կրկնած կ'ըլլայ իր ճնշիչ աղեցութիւնը , ու դժոխք մը կը դառնայ : Բարեբաղ-

զարար առոր ալ զարմանը զտնուած է : Քիչ մը առա-
տաձեռն նուէրներով կրնաս սիրաշահիլ կարտիանները
եւ շիտակը, այս անգամ թէեւ ապօրինի՝ բայց հէլալ
է առածնին, ըստ որում սիրայօժար կուտաս :

Թ -

27 փետրվար

Փողովըգային առած մը ըսած է թէ « թշուառու-
թիւն մը քառուսն օր կը տեւէ, անկէ վերջը . . . կը
վարժուիս : — Ի՞նչ ապուշ ու միանգամայն հեղնական
խօսք : Քանի մը քառուսն օրնր անցան, եւ թշուա-
ռութիւնը չի վերջացաւ եւ ոչ ալ ես վարժուեցայ
անոր : Օրէ օր սրանեղութիւնը կը սաստկանայ, ան-
համբեր խռովք մը կ'եռայ ներսի գիւս :

Կ'երեւի զիս դատի չի պիտի կանչեն, կամ եթէ
կանչեն՝ այնքան ուշ, որ վշտալին անձկութիւն մը
սիրտս կրծած հաղցուցած ըլլայ : —

Այսօր մտնաւանդ շատ ախուր կ'զգամ ինքզինքս՝
բարեկենդանի վերջին կիրակին է, ի՞նչ որոտում, վըշ-
տայոյդ խոհեր կը տարուբերեն էութիւնս : Ես հոս կը
տառապիմ ու կը մտածեմ եւ հեռուն սիրելի նշանածս
այ իմ դժբաղդութեամբս կը չարչրկուի, կարօտով կը
տոչորի :

Հիմա այս պահուն, երբ համօրէն աշխարհ թօլ
զուարթութեան մը մէջ յիմարացած, խինդ ու ժպիտ
ցնծում ու կայթիւ, երգ ու ծափ օղբ կը թնդացնեն,
եւ իմ զեւնած պատերուս մէջ հառաջներովս կը տապ-

կուիմ, այն ալ, սիրելիս, հեռուն, մեկուսի անշուշտ
խելայեղ զուարճացողներու խումբէն՝ կը մոմտայ ու
կուլայ . . . :

Ա՛խ, հիմա՝ եթէ այս դժբաղդ պատահարը չի վար
կործանել մեր սիրահիւս հաշիւները՝ անտարակոյս պը-
տակուած պիտի ըլլայինք . . . :

Չորս կողմս ամէն բան ախուր խոհեր կը ներշնչէ,
մեր սենեկին մէջ գտնուած հայերը հաղորդակից են
ցաւերուս, իրենք ալ հարկաւ իրեններուն վրայ կը
մտածեն, անցեալ օրերու վերյուշումը կ'ընեն : Անդին
հիւանդկալս ու աղքատ երիտասարդ մը իրիկուան ճա-
շը կ'ընէ . չոր, օթիկ նկանակ մը, չորս հաւատար մա-
սերու բաժնուած սոխ մը եւ պողոց մը ջուր, ահա
ամբողջ սեղանը, բարեկենդանի վերջին ճաշը : Խեղճ
ազան զփուարաւ կը ծածմէ կարծր ու ցամաք պա-
տառը, ու կարծես արատորի կայլակ մը կախուած է
արաւանունքէն, եւ ամչնալուն պիտի զբզէ անոր
զլորումը : Ի՞նչ ճօխ խրախճանութիւններ կան հիմա
զուրոր, ու էն աղքատն ալ անբաժին, անտես չի մնար :

Բոլորին սիրտն ալ ձմլում է, իմ խոհերսայնքան
դառն էին որ՝ զօրաւոր իղճ մը, արամադրութիւն մը
կ'զգայի բարձրաձայն լալու :

Եւ ահա բաղդակից մը, շէն զուարթ մարդ մը,
որ պղտիկուց ի վեր շատ տառապած ըլլալուն համար՝
բիւն բնաւորութեան մը տիրացած է, լռութիւնը խզեց,
եւ զուարճալի կատակով մը փարատեց թուխ պ խոհերը :

Յետոյ բարեկենդանի քանի մը խաղեր կաղմա-
կերպեցին, խաղցին, երգեցին, ու այսպէսով բաւա-
կան ժամանակ անցաւ :

Քանի մը ջերմեռանդ հայեր կը պատրաստուին վաղը պահք պահելու, մէկը անդիէն վրան բաց սըրամսութեամբ մը դիտել տուաւ թէ՝ ծայրայեղ խըստակեցութիւն պիտի ըլլար երկու տեսակ պահեցողութիւն միանգամայն ընել։ Բոլորս ալ խնդացինք։

Ուրիշ մը առարկեց թէ մեծ-պահքը չի պիտի համարձակէր սուինաւոր պահակներու մէջտեղէն անցնիլ ու բանտը գալ, եւ ուրիշ այս տեսակ կատակներով ու բռնազբօսիկ զուարճութիւններով ատեն անցուցինք։

Հիմա ամէնքն ալ պատկած են, ու թերեւս անուշ անուշ կը քնանան. իմ քունս փախած է աչքերէս, եւ ցաւազար սերտութեամբ մը չեմ ուզեր բաժնուիլ իմ մելամաղձոտ խովմունքէս։

Գիտե՞ք արդեօք սիրականս թէ՝ նստեր ու իր վրայ կը մտածեմ, թէ իր վշտակրութեան դիտակցութիւնս է իմ մեծագոյն տանջանքս . . . :

Ժ -

5 Մարտ

Վերջապէս դատի կանչուեցայ այսօր։ Բայց ընդալի յառաջդիմութիւն մը չ'ըրինք, դուցէ տեղի տըւինք որ գործը աւելի երկարաձգուի։

Դարձեալ սիրտս ուժգին կը տրոխէր, հակառակ պաղարիւն երեւնալու համար ըրած ջանքերուս՝ գունաթափ էի։

Նախ ամբաստանագիրը կարդացուեցաւ, ուրկէ վերջը ընդհ. դատախազը ամփոփելով անոր պարու-

նակութիւնը եզրակացուց թէ՝ երկրին ներքին ապահովութեան դէմ գործող վնասակար կազմակերպութեան մը անդամն եմ. թէ սուենէս գտնուած թուղթեր ու այլ նիւթեր բաւական ապացոյց են ասոր եւ թէ այս ուղղութեամբ դատը տեսնելով աւելի պիտի հաստատուի յիշուած կասկածները։ Յետոյ նախագահը ինծի հարցուց թէ ի՞նչպէս կրնայի պաշտպանել ինքզինքս։

Ըսի թէ անմեղ էի, թէ այդ կասկածները բոլորովին անհիմն էին, թէ վեցհարուածը՝ որ սուենէս գտնուած էր՝ ապացոյց մը չէր կրնար ըլլալ յանցապարտութեանս, եւ թէ ե՞րբ եւ ու՞ր տեղ արգիլուած էր որ անհատներ իրենց տուներու մէջ այդ կարգի անվնաս զէնքեր ունենան։

Գրքերուն համար ըսի թէ ատենով Պոլիս հրատարակուած էին, անշուշտ նոյն ժամանակի կրթական նախարարութեան հրամանագրովը, անոնց մէջ վնասակար կտորներ չկային եւ եթէ ըլլային ալ՝ ես չէի կրնար պատասխանատու բռնուիլ. հեղինակը կամ հրատարակիչը պէտք էր դատել։

Նամակին համար զարմանքս ու ցաւս յայտնեցի որ սխալ թարգմանուած էր, ու անոր պարզ, անվնաս իմաստին՝ սոսկալի կերպով սխալ մեկնութիւններ տրուած, զոր ըրած էր թարգմանիչը տգիտութենէն կամ ատելութենէն, վերջապէս ըսի թէ ես իմ սահմանիս մէջ պարկեշտօրէն ապրած էի ու չէի ճանչնար ոչ կասկածելի անձինք եւ ոչ վնասակար կուսակցութիւններ, եւ թէ հետեւաբար բոլոր ատոնք ձրի ենթադրութիւններ էին։

Բուռն եւ աշխուժով կը խօսէի, այն խորին համոզումով թէ պիտի կրնայի շարժել իրենց սիրտը եւ արդարութիւնն ի գործ դնել տալ։

Երբ որ լուեցի, պահ մը իրարու երես հայեցան, լուեկայն կարծիքի փոխանակութիւն մը ըրին, եւ խորհրդակցութեան սենեակը քաշուեցան: Այս անգամ յուզումէս կուրծքս կ'ուռէր. խոշոր շնչառութիւններ կ'ընէի. բազմս պիտի որոշուէր, վայրկեանները վճռական էին:

Տասը վայրկեան վերջը նորէն եկան բազմիւր նստաբաններուն վրայ. որոշած էին որ՝ իմ դիտողութեանցս վրայ, նոր ի նորոյ թարգմանութիւն մը կատարուէր թուղթերուն, որուն համար որոշած էին երեք անձերէ բաղկացեալ յանձնաժողով մը՝ անոնց անուններն ալ նշանակուած էին: Եւ ճամբուեցայ. թէեւ սեմէն դուրս ելնելէ առաջ յանուն արդարութեան խնդրեցի որ դործուն փութացում տան եւ ժամ առաջ փրկեն զիս անտանելի կայութենէս, բայց յայտնի է թէ օդի մէջ ցնդած խօսքեր եղան ասորիք, վասնզի չուզեցին ո՛չ իսկ լսել ըսածներս:

Այս անգամ տէսակէտով մը բանաւոր պատճառ ալ ունին դործս ձգձգելու, եւ ո՞րու պիտի կրնամ բողբուէ: Ես ո՛րչափ անհամբեր ու սրտաւորով շտապումով կուզեմ շուտով վերջացնել դործը, կարծես այնչափ ետ կերթայ ու յապաղման նորանոր պատճառներ երեւան կ'ելնեն: Թէպէտեւ կ'ըսեն թէ այս որոշումը ինձի համար բարենպաստ է, բայց ես կը խորհիմ թէ՛ առանց այս յապաղումին ալ դործս կրնար փակուիլ: Ինչպէս պիտի կրնային զիս դատաւարանել այսպիսի ջնջին բաներու համար:

ԺԱ-

13 Մարտ

Կէս զիշեր է: Դեռ չեմ քնացեր. մտմտութեամբ, սրտանկողութիւնը խլեր են արդէն քունը աչքերէս, վախճամ թէ կը հիւանդանամ: Բայց եթէ քուն ալ ունենայի, չի պիտի կրնայի արդէն հանդարտ ննջել. վասնզի դա սինդրոններուն աղմուկը, կոխը, հայհուէք չի պիտի թողնէ որ հանգիստ մնամ: Բազմախաղ խաղցողներ են ասորիք, հո՛ն վերը անկիւն մը կ'ըկտած չորս հինգ հոգի՝ այդչափ մըն ալ իրենց արբանեակները՝ կը խաղան ու կը կուտին: Յոգնիլ, ճանճրանալ չ'են գիտեր, տեսակ մը աղտոտ, կործանիչ պաշտամունքի զաղիր քուրմերուն պէս գլխահակ, սրտաթուռ ու յուզեալ հալած են պատտառի կտորի մը վրայ, ուր զոյգ մը տապաղուլունք անդադար կը գլորին՝ իրենց սեւուլուկ ծակտիքներէն կախած են այդ անմիտ արարածներուն բազմն ու էութիւնները, մէյ մը ասոր կը ժպտի եւ միւսին այլանդակ հայհոյութիւնը կ'ընդունի, մէյ մը անոր կը խնդայ եւ հակառակորդին աղերսարկու խընդիւրքը կը ծաղրէ: Հոս իմ խշտեակէս կը զիտեմ այդ խայտառակ, կործանարար սեղանին ապուշ սպասարկուները. մուկեան ախտի մը սաստիկ յուզումը դալկացուցած է բոլորն ալ. բոլորչի դրամին փայլը երբեմն մէկուն գէմքին վրայ կը ցոլացնէ վաղանցուկ շառագոյն մը անոր առջեւ գիղուելով, ու երբեմն մօտ իմ սահառ ներկով մը կը սեղանէ յանկարծ զիմացի կողմը անցնելով, ու անդադար, չարուհակական շրջաբերութեամբ մը վառ, գերազրգիւ վիճակի մը մէջ կը թրթռայնէ բոլորին ալ եռանդը, երբեմն երբեմն վէճ մը

կը փրթի, որ կ'սպառնայ աղէտալի միջադէպով մը փակուելու, եւ ահա իրաւարարներ՝ իրենց դերին մէջ վարժ մէջտեղ կ'ելնեն ու կը կարգադրեն միջադէպը, ու փոքրիկ բառարան զաւր դարձեալ նոյն անփութութեամբ սեւ ու ճերմակ բաղդ կը ցանէ իր շուրջը :

Ո՞վ գիտէ երբ պիտի վերջանայ այս անպիտան խաղը, թերեւս մինչեւ դռններուն բացուիլը տեւէ, ու երբ վերջ տան, անշուշտ անոնցմէ մէկ քանին շահած պիտի ըլլան եւ այդ մեղաւոր ուրախութիւնը չի պիտի թողու որ հանգիստ քնանան, մինչեւ որ վաղը նոյն կերպով դատարկացնեն իրենց գրպանները կամ խոշոր չոսալութիւններով միսսն հատցնեն : Իսկ անոնք որ կ'թուած են, շատ աւելի եղկելիներն են, քունը իսպառ խոյս տուած է իրենց աչքերէն, ի գուր պիտի աւաղեն. երգում պիտի ընեն այլ եւս չի խաղալու՝ անշուշտ բոլոր մօլի մարդոց զիւրափշուր երգումներուն պէս : Կայ դասակարգ մըն ալ որ չի խաղար՝ այլ կը խաղցնէ՝ ամէն տեսակ վաշխառուներու է՛ն անգուլթի պարը, ու երբ յաջողի իր դրամը՝ մէկ չորրորդովը ետ կ'առնէ, իսկ երբ վրայ երթայ պարտականէն մուրհակ կ'առնէ ամսական տասնին մէկ ատկոսով : Ո՛րչափ շատ է թիւը այն ողորմելի ապուշներուն, որոնք յախուռն խաղի մը մէջ կորուսած ըլլալով իրենց դրամը, հետզհետէ ծախած են անկողիններն, զգեստներն, ոտնամաններն, — Անցեալ օր մէկը իր մերկութիւնը կտոր մը փսիաթով միայն ծածկած էր. ատիկա եկած միջոցին լաւ հագուած ու բաւական դրամ ունի եղեր : — Քանի՞ քանի՞ հատ կան որ ամէն բան տալէ, սպառելէ ետքը, իրենց մէկ երկու երեք ամսական հացերն ալ խաբու մէջ կը կորսնցնեն եւ անկէ վերջը՝ անօթի մնա-

լով, մուրալու կամ գողնալու կը պարտաւորուին, աւելի հոս՝ բանտի մէջ՝ քան աշուր մեծ աւերներ կը գործէ այս վատթար մօլութիւնը, որուն երեսէն կ'ոլներ անսպասու են :

Եւ ահա, այս սրահուն ալ կ'ոլ մը փրթաւ, որ աւելի կը բորբոքի, գուրտէն ոտական զօրաց տասնապետը պատուհանէն կ'ըստառնայ առտուն բոլոր խաղցողները չլթայի գարնել տալ : Երբ հինգնոց կը գնեն ատին մէջ, որ ձայնը կը կարէ, «խաղցէք, կը մրթմրթայ, բայց աղմուկ, կսիւ մի հանէ՛ք» : Ահա փոխանակ արդիւնքու այսպէս կը քաջայեղեն տխուր :

ԺԲ -

19 Մարտ

Այսօր մինչեւ իրիկուն ուրախութիւնէս եւ յուզումէս ի՛նչ ըլլալս չէի գիտեր, կարծես չէի կրնար պարտել ներսի գիւս եւ կուղէի բոլոր գէմս ելլողներուն ըսել թէ՝ «սիրականէս նամակ եմ առեր» :

Անդրանիկ նամակն է զոր կ'ըստանամ, թէեւ իր գրածներուն առաջինը չ'ըլլայ այս : Քանի մը նամակներ դրած է եղեր ասկէ առաջ, որոնք ձեռքս չեն անցած, կորսուած են, ո՞վ գիտէ ո՞ր անտարբեր մարդուն ձեռքը, ո՞ր անբան խորչերու մէջ կորսուած են, եթէ անոնք մամանակին ձեռքս հասած լինէին՝ այսօր ան տատաղած, այսօր շատ սրտազոգեր կրած չէի ըլլար :

Ի՛նչ ծակծկող կատկածներ, ո՞րքան դառն սրտատանջութիւններ անցուցի, արդեօք ի՞նչ կ'ընէ, հի-

ւաճող է , յուսահատ է , եւ միթէ . . . Լքած է զիս ,
ու զեռ այնպիսի սեւ խորհուրդներ , զորս կը վախ-
նայի նոյն իսկ միտքս բերել , կանխակալ զգուշու-
թեամբ մը չէի ուզեր նոյն իսկ այս թուղթերուն վրայ
գծել՝ զի մի գուցէ հաստատութիւն գտնեն :

Հիմա որ ալ հանգիստ եմ , ծաղրելի կը գտնեմ այս
սնտոյի նախապաշարումս , ու անտեղի՝ անցուցած
կասկածոտ սրտադողերս :

Այսօր խնայայ որ կորսուած նամակներէն մէկը
մինչեւ անօրէնին սենեակը եկած ու հոն պատուում
է , ո՛վ գիտէ թէ միւսներն ալ նոյն բաղդը չեն ու-
նեցած : Ի՞նչ կրնամ ընել , եւ յետոյ՝ տսիկա բաւական
է զիս միւթարելու համար : Քսան անգամ կարդացեր
եմ , ու չեմ ուզեր աչքէս հեռացնել : Շատ մը պատ-
րանքներ կրեցի այսօր , զինովի պէս միտքս ցրուած
էր , գործը կը կարծէի ինքզինքս , ու յանկարծ սթա-
փելով բանաին ժխտին մէջ՝ մէկէն ի մէկ չի հասկնալ
կը թուէի այս տխուր վիճակին պատճառը , երեւակա-
յութիւնս միշտ հեռուն անոր քով կը թռչէր :

Զգայուն տողերով եւ սխրալի պերճութեամբ մը
կը բացատրէ իր սրտին դառն վիշտերը , եւ քնքուշ
բարկութեամբ մը կը յանդիմանէ զիս ցարդ իմ վիճա-
կիս վրայ տեղեկութիւն տուած չ'ըլլալուս համար :
Կ'երեւի թէ իմ նամակներս ալ չեն հասած իրեն , եւ
իրաւունք ունի , ո՛րչափ տառապած ըլլալու է խեղճը :

Զքնաղ նուիրումով մը իր ուխտը կը վերականգնէ
ու կը սրբագործէ զրելով « . . . Այն չարաբաստիկ
« իրիկունը , թերեւս լաւ մը լսած չ'ըլլաք , գուցէ ձեր
« խռովայոյզ միտքը ըմբռնած չ'ըլլայ թէ կուխտեմ
« երկնից առջեւ որ պիտի սպասեմ ձեզի , որքան ալ

« որ երկար ըլլայ այս սպասումը , որքան փոթորիկ-
« ներ ալ որ գան ալեկոծել զիս կամ զքեզ , միշտ
« պիտի սպասեմ ձեզի : Ասանց ձեզի կհանքը հրապոյս ,
« չունի , արեւը լոյս չունի , բնութիւնը հաճոյք չու-
« նի . . . » :

Դիւցազնական արիութեամբ կը սրտապնդէ զիս
եւ կը յորդորէ տոկուն անվեհերութեամբ հանդուրժել
ինծի վիճակուած զմբախտ կացութեան :

« . . . Որքան սիրտիչ է մտածել որ ո՛չ ոք պիտի
« կրնայ բռնել թէ իրեւ ոճրագործ բանտարկուած էք
« կամ սեւ բիծ մը չի արատաւորեր ձեր ճակատը :
« Ձեզի վերադրուած յանցանքը այն կարգէն է որ
« փոխանակ նսեմացնելու ձեր ապագան ընդհակառակ
« կը բարձրացնէ , ամբաստանութիւն մ'է որ ընդհա-
« նուր համայնքի մը կը պատկանի : Դժբաղդութիւնը
« զորս կը կրէք՝ թերեւս օգտակար ըլլայ բարի գոր-
« ծերու իրականացման համար , ուստի պիտի խնդրէի
« որ անտրտունջ ու համբերատար տոկունութեամբ
« կուրծք տաք ընդհանուր ձախորդութենէն ձեզի վի-
« ճակուած բամբին , եւ վեհութեամբ պլուս ծոէք
« անտեղեկապի պահանջին առջեւ : Վստահ եղիք թէ
« իմ սիրտս ու հոգիս միշտ ձեզի հետ պիտի ըլլայ , եւ
« անտարակոյս Գերագոյն Արդարութիւնը չի պիտի
« թողու որ ընդերկար տառապիք » :

Պաշտելի հոգեհատորէս եկած սոյն զեղեցիկ դասը
հզօրապէս կը քաջալերէ զիս , ալ ինչո՞ւ համար պիտի
ցաւիմ եթէ ինքը արիապէս դիտէ համբերել :

Նախնական մարդուն մայրապ ջրգերէն հետք մնա-
ցած է տակաւին , եւ ի՛նչ որ ալ ըսեն զեւ գաղանա-
յին բնազդ մը կ'ենէն արդի մարդուն ներքին զգացում-
ներուն վրայ : Դուրսը մարդիկ իրար կը բլքան ,
երկրի համար , հողու համար , ջրի համար , կ'նոջ հա-
մար : Երբեմն հաւաքաբար ցեղ մը ուրիշ ցեղի մը ա-
րինը կը ծծէ , ու ասոր անունը կը դնեն պատերազմ ,
երբեմն մարդ մը ուրիշ մարդու մը կեանքը կը զրաւէ
կամ մէկ անդամը կը խղէ , ու անոր կ'ըսեն ոճրա-
գործ : Ընկերութիւնը իր ծոցէն կը վանտէ անհոն-
գարա խուժուած մարդիկը , որոց համար տեղ որոշ-
ուած է բռնաբար : Գող , աւաղակ , եղեռնադուրծ , յուզ-
կահար , խարդախ , անբարոյական , վերջապէս բոլոր
անուղղայ մարդոց , որոցմէ կը սոսկայ ընկերութիւնը ,
որոց մէկ հատը նոյն խոյ շատ է ամբողջ համայնք մը
յաճախ ահի եւ խոտվրի մէջ գողացնելու , այդ բոլոր
սոսկալի մարդոց արգանդն է բռնաբար , ուր զէթ պար-
տէին հանդարտ մնալ , կամ իրրեւ միեւնոյն պատժոյն
եւ գժբախտութեան մասնակիցներ , զիրար սիրել , սա-
կայն բնականապէս հոս զրեթէ ամէն որ պատճառ
կը գտնեն զիրար բլքողելու , թէեւ չահու , հորակա-
լութեան , սիրոյ հաշիւներ չունենային , որոց հա-
կընդդիմութիւնը իրարու գէժ հանէր զիրենք : Հոս ալ
անտի կաամութեան մը տգեղ կիրքը իրարու գէժ
կը գինէ , ու յաճախ ծնունդ կուտայ արիւննուշտ կը-
սիւններու , որոցմէ է՛ն սաստիկագոյնին հանդիսատեսը

եղանք այսօր : Մէկը այն անեղ փոթորիկներէն , որ
կը փրթին աւաւց կանխադրելի նշաններու եւ յան-
կարծ տակնուվրայ կ'ընեն ամէն բան : Այս կարգէն
էր այս աւուր կոխը :

Մարդիկ որ այլեւս զրեթէ ամէն կապ կտրած են
արտաքին աշխարհին հետ , որք անյոյս համակերպու-
թեամբ մը ինքզինքնին յանձնած են բանտային խիտ
ու ճնշող մթնոլորտին , ուր պիտի անցնեն իրենց
կեանքին մեծագոյն մասը , տասը , տասներէնդ , քսան
տարիներ եւ երբեմն մշտնջենապէս , կուգին որ հոն
զիրք մը կազմեն իրենց համար՝ ակնածելի , խլիտղ եւ
իրենց նմաններուն վրայ առաւելակէտ տիեզերական
պայքարին , դոյուլիան կոխին մէկ օղակային դրուա-
զրն է ասիկա , զոր մղելու համար բանասարկեալը ալ
վախ չունի օրէնքէն , պատիժէն , թիարանէն ու ասոր
համար է որ կոխը բանտին մէջ հանրկու սոսկալի
կ'ըլլայ : Ամեն բանասարկեալ իրեն համար սրածայր
երկաթ մը , գանակ մը , դաշոյն մը ձարած է , զոր
ամէնօրեայ խուզարկութիւններ չեն կրնար երեւան
հանել , այլ կոխի մը , մեծ չփոթութեան մը միջոցին
է որ բոյոր այդ զէնքերը երեւան կ'ենեն , որոց վրայ
բարդելով կոխան քարերը եւ հաստ բիրերը՝ կոխը
կ'ստանայ ամենէ սաստիկ ու արհաւիրտ հանգամանքը :
Դուրսը այսպիսի զիրկնդխառն արիւնալի կոխի ատեն
յաղթուած կողմը զէթ միջոցը կը գտնէ փախչելու ,
տեղ մը ապաստանելու , պահուելու , սակայն հոս ար-
կարը զրկուած է այդ փրկարար միջոցէն , որուն հա-
մար աւելի սարսափը կը տարածուի :

Չեմ գիտեր ինչէ՞ն ծագում առաւ այս աւուր չը-
փոթութիւնը , արատասովոր գոռում դոշում մը յանկարծ

դուրս թափեց բոլոր բանտարկեալները իրենց սենեակներէն, եւ ահա երեք չորս հարիւր հոգի մէկ վայրկենի մէջ իրար խառնուած էին, ու չարաչար կերպով զիրար կը կռկռէին, կարելի չէր որոշել կռուողները եւ կոխը հանդարտեցնել ուղղողները, խոհեմութիւն չէր անշուշտ այդ մոլեղնած ամբոխին մէջ մտնել միջամտութիւն կամ այլ այս կարգի յիմար պատճառով մը, ուստի ապահով անկիւն մը կ'ընտրեցին և կը դիտեմ: Հաստ բիրեղ օդին մէջ կը բարձրանան եւ թափով մը իջնելով կամ գանկ մը կը ջախջախեն կամ դուռ մը կը կոտորեն, քարեր կը նետուին, ու հարկաւ ոչ մէկը անոնցմէ պարապը կ'երթայ, ձեռքի մանր զէնքերը այս պարագային աւելի դժուար կը տեսնեն: Բանալը երկու մասի բաժնուած է, ամէն մէկ կողմէն յիստենական մարդ կայ կռուող: Մեծ մասին զէնքերը անձանաչելի եւ վայրագ կերպարանք մը ստանալով են արեւան բիծերէն, արհաւիրտ կարմիր դոյնքներով եւ ամէն բան, զէնքերը, հագուստները գետինը, իւլայուցիչ, սարսափելի միտք մը կը զգրկեցնէ բանալի ինկողներուն, վիրաւորներուն, որոնք կը կոխտուտին՝ ողորմ վայնասունը ու ճիւղերը խառնուելով կռուողներուն կատաղի մոլուցքին ու պոռչուութիւն հետ, տարտառային խառնակութիւն մը կը կազմէին, երկու ժամէն աւելի տևեց այս դոնհիկ ու ահաւելի կոխը, ոստիկանները՝ ուրիշ ատեն այնքան կոկողագիտաւ ու յոխորտ՝ չարուած էին վանդակապարտ առջեւ ու չէին համարձակիր ներս մտնել: Բանտին տնօրէնը, պահապան զոռնային սպանները, ոչ նուազ երկչոտ, գունաթափ ու գողցող ձայններին կտրելու աստիճան կը պոռային որ զաղբեցնեն կոխը, բայց՝ ինչպէս կ'ըսեն՝

«այդ ամպին ու փռչիւն մէջ հրովարտակ չի կարգացուիր», վերջապէս ոստիկան զօրաց գնդապետը զինուորական փողհարներու հետ կը հասնի, կը յայտարարէ որ երեք ազգարարութենէս ետքը հրացանի պիտի բռնուին, ու անմիջապէս հրազէնի փողերը երկաթ պատուհաններէն, վանդակացիներէն ներս կ'երկնան ըսպառնալից, ու կարծես բորբոքած զայրոյթը իջնել սկսած է ալ: Խուժանը ներս սենեակները կը քաշուի, ու դուրսը կը մնան մէկ—երկու տասնեակ ծանրապէս վիրաւորեալներ գետինը փռուած: Գնդապետը ոստիկաններու խումբի մը հետ երկու կողմի պարագլուխներէն տասնի չափ մարդիկ դուրս կը հանէ, ու փառաւոր ծեծէ մը ետքը շղթայակապ փողիսը կը նետէ զանոնք:

ԺԴ.

11 Ապրիլ

Յուշատեսարան քանի մը օրերէ ի վեր բռնադատուած՝ այսօր կը հանեմ իր թաքստոցէն այդ միջոցին մէջ անցած դարձածները նշանակելու համար:

Առջի աւուր ահեղ կռուին հետեւանքով չորս օր շարունակ դռները փակ մնացին: Օրական մէկ անգամ միայն կը բանային զատ զատ ամեն մէկ սենեկի դուռ եւ ժամ մը միջոց կուտային բանտարկելոց՝ իրենց բնական պէտքերը կատարելու համար: Այս կացութիւնը շատ ծանր կուգար մեզի, կրկնակի բանտի մէջ թիւնը շատ ծանր կուգար մեզի, ու եթէ այս այսփակուած կ'զգայինք ինքզինքնիս, ու եթէ այս այսփակուած շարունակէր, հարկաւ անհանդուրժելի վիճակ մը պիտի ըլլար, չորս օրէն ետքը դռները նորէն առջի պիտի ըլլար, չորս օրէն ետքը դռները նորէն առջի

պէս բացուեցան : Կուռյն յաջորդ օրն իսկ, ընդհանուր մանրակրկիտ խուզարկութիւն մը տեղի ունեցաւ : Մէկէն ի մէկ ամեն սենեակի մէջ պահնորդներ ցըրուեցին որպէսզի բանտարկեալք միջոց չունենան բան պահելու : Բարերազգիքաւ փորձառու բաղդակից մը նախապէս ինծի ծանուցե՛ որ քովս եղած թուղթերը պահեմ իր ցոյց տուած աղանդով պահարանին մէջ : Նին բանտարկեալները նիւնայի վարպետութիւն ունին բան պահելու, այնպէս որ քանի մը կանգուն տարածութեան մէջ շատ մը մարդիկ օրերով փնտաւելով չի տրուի կրնային բան մը երևան հանելու : Յուշագիրս եւ նշանածիս նամակը ունէի զոր պահեցի հոն : Կարգաւ ամէն սենեակ կը խուզարկէին, անօրէնք, սպանիւր, խումբ մը ճարպիկ ոստիկաններու ընկերակցութեամբ : մէջ մէկ ժամ կը տուէր ամէն մէկ սենեակի խուզարկումը : Երբ սենեակը եկան, թալլաղներու վաշմակի մը պէս նետուեցան աւարկաներու վրայ, ամեն բան մէկիկ մէկիկ կը քննէին, անկողինները, վերմակները, ստիւորները, առիքը, գետինին հօղը նոյն իսկ փորելով : Բոլոր բանտարկելոց գրպանները, վրանին զլուխնին նայեցան :

Տնօրէնք ոստիկաններուն դիտել տուաւ թէ հայերուն քով աւելի թուղթ փնտաւելու է քան հատու գործիք : «Անոնց զէնքը, ըսաւ հեղինական ժախտով մը, թուղթն է» . բարերազգիքաւ բան մը չի կրցաւ զբաւնել ի փնտաւելն : Իրիկուան գէժ երբ խուզարկուները դուռնէն դուրս կ'ելնէին, բանտին մէջէն հաւաքած էին ահալին արցակ մը սրածայր ու հատու գործիքներ՝ զէնքի անդ ծառայող, բայց անշուշտ ասիկա գետ մէկ տասներորդը չէ եղածներուն, ու այս պակասածին

տեղը քանի մ'օրէն տրուի լեցնեն, վասնզի իրենք իսկ դիտեն չինել իրենց պէտք եղած զէնքը :

Թէեւ խուզարկութիւնը այն օրը լմնցաւ, բայց խոհեմութիւն չէի սեպել թուղթերս հանել պահարանէն : Այսօր «փօլիս»-ի մէջ բանտարկուող պարագլուխները արձակեցին իրենց չղթաներէն, իրարու հետ հաշտեցուցին եւ ներս տուին : Ասերեւոյթ խաղաղութեան մը երեւոյթը ունի այժմ բանտը : Վիրաւորներէն՝ որք հիւանդանոցն են՝ երեք չորս հատին միայն վէրքերը ծանր են, միւսները ապաքինելու վրայ են :

Իսկ «փօլիս»-ը, ուր կը դրուին կուտարները, անկարգութիւն յարուցանողները եւ անդուսպ խռովարարները՝ բանտին ներքին դռներէն անջատ՝ պարագամէջը շինուած փոքրիկ, մութ, անպատահան նկուզ մ'է, որուն դուռը միշտ փակ կը մնայ : Տեսնուած է որ շատ մը անկարգներ ուղղութեան բերելու համար «փօլիս»-ը ծեծէն աւելի լաւ գործ կը տեսնէ : Վեց ամիսներով, տարիներով «փօլիս» սպասող բանտարկեալներ կան :

Այդ խորշիկի նկուզներուն մէջ կը բանտարկուին նաեւ այն Հայ Բաղ, յանցաւորները, որոնց հարցաքննութեան ամբողջացումին համար հարկ կը տեսնեն յարաբերութենէ զրկել զիրենք : Ամէն հայ բանտարկեալ քստմնեցուցիչ յիշատակ մը կը պահէ իր սրտին մէջ «փօլիս»-ի մթին կեանքէն :

Այսպիսի տօնական վեհ օրերու մէջ է աւելի քան երբէք որ բանտարկեալը իր հոգիին բովանդակ թափովը կը ցանկայ դուրսը ըլլալու. անցելոյն բոլոր յիշատակները դուարթ ու տրտում բոյրերու ներդաշնակ վէտվէտումներով երեւակայութեանդ պատուհանին առջեւէն կանցնին մէկիկ մէկիկ, մոգական լապտերին պատկերներուն պէս արագ ու յստակ: Սիրելիի մը տեսքը, երգի մը եղանակը, բնութեան հմայիչ պատկերէն տեսարան մը, ժպիտ մը եւ արցունք մը իրարու ետեւէ քաղցր երազի տարտամ գիծերովը մտքիդ մէջ կը նկարուին յանկարծ, ու երբ կուզես անոնցմէ մէկուն խանդաղատելի յիշողութեանը անդրադառնալ, կը փշրի՝ օճառի փայլուն պղպշակին պէս, մէկէն կը խուսափի տեղի տալով յաջորդի մը, ու այսպէս ժամերով անոյշ ու մեղկ թմրութեան մը մէջ աչքերդ դատարկին սեւեռած՝ մտային յետադարձ պրպտումներով՝ սրտիդ թաքուն ու խորունկ ծալքերուն մէջ սահած, մոռցուած հին օրերու բարի յիշատակները կը քրքրես:

Եւ ի՞նչ անկում, վհատեցուցիչ վրիպում երբ տըղեղ տեսարան մը, խոժու գէմք մը բրտօրէն կ'ըսթափեցնէ քեզ, թէ ասոնց բոլորէն հեռու բանտն ես հիմա, բա՛նտը՝ այս պահուն: Բոլոր փայփայելի գիւտները յիշողութեանդ քրքրումներէն կը թռչին կ'անհետան՝ անմարմին պայփայերու պէս, կը քշարկեն ինքզինքնին թուրք գեղուհիներու պէս, որ պէս թէ խրտչած ըլլան այդ կոշտ երեւումէն:

Մտածել թէ Զատիկ է, ամէն մարդ ուրախ ու կայտառ զուրոր կը պատին ազատ, ու դուն բանտը, չորս պատերու մէջ զրկուած ամէն բանէ, զուրկ աշխարհի անմեղ հաճոյքներէն, կը հեծես . . .:

Բոլոր քրիստոնեայ աշխարհին համար այսօր ցընծութեան, վերացումի երջանիկ օր մէ, դժուար պիտի ըլլայ հանդիպիլ այսօր տխուր մարդու մը. բոլորին գէմքն ալ ուրախութեան դոհունակ գէմք մը ունի, իսկ ընդհակառակը հոս՝ բանտին մէջ, տրտում խոհարու, հոգեվրդով մտածումներու հզօր թափ տուող էն նպաստաւոր օրն է այսօր: Ամենէ տոկուն, տարինեւորու վշտակութեամբը կարծրացած հին բանտարկեալին սիրտն ալ այսօր անբացատրելի ճմլումով մը կը տրորուի, ու չի կրնար ազատումի ուժգին խօլ ըղձանքի մը խօսք հասկցնել թէ անօգուտ ու մեասակար իսկ է յուզուիլ ճարը չի դառնուիլք բանի մը համար: Հոս ալ դառնուող Հայ բանտարկեալներ փորձեր կ'ընեն այս հանդիսաւոր օրուան վայելուչ արտասովոր կերպ մը ունենալ, հազուադէպներուն նորերը հազած են, անկողիննին փռած են եկողներուն համար, սաւալաւիին մէջ թէյը ու սրճամանին մէջ սուրճը պատրաստ է, փոխադարձաբար իրարու կ'երթան Զատիկը բարեմաղթել: Ամէն խօսքի դուլս տխրանոյշ յանկերգի մը պէս կը լսուի «գալ Զատիկը դուրսը տօնելու արժանացնէ Աստուած»: Այս առթիւ եղած խօսակցութիւնները սրտաճմրիկ են, ու բոլորն ալ կը դառնան բանտարկութեան ծանր ճնշումին չուրջը:

Մանկութենէս ի վեր Զատիկը շատ կը սիրեմ, տարուան բոլոր օրերուն ու տօներուն մէջ չի կայ օր մը որ աւելի քաղցր ու հաճելի ըլլայ ինծի համար

քան նախնուն Հաւկիթի տօնը : Բնութեան համայնական վերադարձնումին միջոցին տօնուած կրօնական այս փառայեղ յիշատակը, Բրիտանիոյ թեան աստուածափառ Հիմնադրին Յարութեան տօնը դերազանցապէս վեհ է ու փթթենազարդ :

Այն, երբ արդեօք մենք այ, կիսամիտք, մեր գերեզմանէն յարութիւն պիտի առնենք, երբ պիտի ազատիմ բանտէն . . . :

ԺԶ.

23 Ապրիլ

Ուրբ արեւն ետքը պերաք, ու վէպի մէջ չէ որ կը հանդիպինք այս անհաւատալի իրողութեան, մեր մօտը մեր սենեկին մէջէն ելաւ այսօր բանտարկեալը, որ լման ութը տարի բանտին մէջ տառապելէ ետքը միայն դատարանը անոր անմեղութեանը կարծիք դոյացնելով անպարտ արձակեց զայն, կամ աւելի շատակը՝ զանոնք, վասնզի երկու հոգի էին, զոյգութեան եւ սպանութեան կրկին ոճիրներով ամբաստանուած ութը տարիէ ի վեր բանտն էին, չորս անգամ տեղույս դատարանը դատաւարտած էր զիրենք բայց ամէն անգամուն ալ Պօլսոյ վճռաջինջ ատենէն դատաւճիռնին բեկանուելով, վերադարձած էր, եւ արդէն յանցաւարտութիւննին հաստատող սուէ զօրաւոր փաստ կամ վկայ դոյութիւն չունէր : Այս չորրորդ բեկանումէն ետքը կրկին դատաւարութիւն տեղի ունենալով պերա'ար եղան : Մէկը մանաւանդ վիթ-

խառն կազմով քաջաոգջ մարդ մ'է եղեր իր բանտարկութեան սկիզբները, այնպէս որ բոլոր բանտարկեալք կ'ակնածին եղեր իրմէ, բայց իր բանտարկութեան հինգերորդ տարին սաստիկ ուժաքիզմի մը ենթարկուելով խեղճին ծունդերը, սրունքները ընդարմացեր են, շատ ազիւզորմ ցաւեր կրած է, եւ այն հուսկու երիտասարդը՝ անթացուպերով դուրս ելաւ բանտին սեմէն ուր մտած էր ջգուտ սրունքներով, կմախք մը մընացեր էր այն նախանձելի կազմուածքէն՝ ալեհեր, դաւկացած, կորաքամակ, ու կ'ըսուի թէ իր հեռաւոր զիւղին մէջ չքաւորութեան մէջ մարած են իր չորս զաւակները յաջորդաբար եւ կիներ վեց տարի սպասումէ ետքը յուսահատ, ուրիշի մը հետ ամուսնացեր է :

Ինչ արդարութիւն, Աստուած իմ, մտքէդ անգամ չ'անցած ոճրի մը համար օր մը դան քեզ յափըռտակեն ընտանեացդ, զաւակներուդ գոգէն, եւ ուրբ արեւ ետքը միայն բսեն թէ «հասկցուեցաւ որ անմեղ ես եղեր, կրնաս երթալ գործիդ», բայց ինչո՞վ երթամ, ոտք չունիմ, ո՞ւր երթամ, տունս քանդուած՝ տեղը գարի ցանուած է : Ո՞ւր երթամ, կիստ ատելիքի մը եւ զաւակներս հողուն ծոցն են, երակներս ցամքեր, ջիղերս կարկամեր են, աշխարհը ա՛լ ինձ հրապոյր չունի, թողէք զիս որ կենամ մինչեւ որ մահը գայ գտնէ զիս այն խորշին մէջ բանտիս՝ ուր ութը տարիներ տառապեցայ, հոն գէթ օրական երեք հարիւր տրամ սեւ ու չոր հաց մը կը տրուէր, ո՞վ պիտի տայ հիմայ այդ հացը՝ եթէ մուրամ իսկ :

Դժբաղդաբար ատիկա առաջի անգամ տեսնուածներէն չէ, ո՞րչափ խեղճեր տաբաղարաւոց մէկ, երկու, երեք, չորս երկար տարիներ բանտի մէջ չար-

չարուելէ, տուայտելէ, հաշմանդամ ըլլալէ ետքը, որ մըն ալ խիստ յամեցած արդարութեան ձայնը եկած է դուրս կոչել զիրենք բանտի կապանքներէն, որ ատեն արդէն եղկելիին տունը աւերակ դարձած, օճախը մաւրած եւ առողջութիւնը խանգարուած է ու դուրս կ'երնէ միայն ողորմելի կեանքի մը հիւանդկախ մնացորդը քաջքնելու համար: Ի՞նչ իրաւունք է այս, որ մարդու մը դատը 8—10 ամիս կամ 1, 2, 3, 4 տարի շարունակ երկարաձգուի, հապա եթէ անոր անմեղութիւնը ապացուցուի, «անպարտ արձակուած ես» ըսելը միթէ բաւական է՝ փոխարինելու անոր կրած այնքան երկարատեւ տանջանքները ու սրտախոցումները: Դէթ փոխարինութիւն մը, չօչափելի հատուցում մը ըլլար, այն ալ չի կայ, թող որ անմեղի մը կրած նիւթական մնասնները թերեւս կարելի ըլլայ հատուցանել, իսկ իր հոգիին վէրքերը, անուան արա՞փ, ֆիզիքական քայքայութեամբ, փոխարինուելիք բաներ են միթէ ասոնք:

Գալով դատական սխալի գոհերուն, այդ մշտնջենապէս ողբալի դժբաղդներուն, որոց յաճախագէտ է պատահիլ թուրք բանտերու մէջ, չ'եմ ուզեր անոնց խօսքը ընել: Ամէն երկրի մէջ ամենէ խղճամիտ, արդարակորով ու մանրակրկիտ դատարանն ալ կրնայ ակամայ մոլորիլ, կրնայ ձախող երեւոյթներու եւ կասկածելին շրջապատող ճակատագրական առեղծուածային փաստերու վրայ հիմնուելով՝ անմեղ մը խորտակել հոս դատաստանին անողորմ լախտին տակ, սակայն հոս այնպէս չէ: Յաճախ ակնյայտնի, վաւերացուած ոճրագործն է որ անպարտ կ'արձակուի ու անոր սահմանուելիք արժանաւոր պատիժը կը փակցուի ուրիշի

մը, անմեղի մը ճակտին, արուած քանի մը մետաղադրամներու փոխարէն, դրամը — Արքիմեդէսի այդ ամենագոր լծակը — կը խախտէ հոս օրէնքին հիմքը: Ասոր համար է անշուշտ որ հազուադէպ է տեսնել հոս հարուստ բանտարկեալներ, թէեւ այս երկիրներու հարուստները՝ դրամի չողչողուն փայլէն յղփացած ու անոր փրկարար զօրութեանը ապաւինած՝ ամենէ ժպիւրհ հերոսներն են ապերաստան ոճիրներու ցեխոտ դաշտին մէջ, ուր կը մզեն զիրենք իրենց անբարեկիրթ եւ բիրտ ունակութիւնները: Յետոյ, զօրաւոր, ազդեցիկ դատախազ մը կրնայ ծռել տալ արդարութեան նժարին մէտը եւ ճմլել տալ անմեղ մը — իր հակակրեւին —: Արդարութիւնը՝ այդ պատկառելի ու երկիրը երկնքին մօտեցնող այդ գերազոյն ոյժը, փոխած է հոս իր գերը եւ անշնորհ միջնորդ մը դարձած է մարդոց ճգնաժամ վրէժխնդրութեանց յազուրդ առնող: Մէկը իր տունը կ'այրէ եւ յաջորդ օրը բողոքադրով մը կ'ամբաստանէ իր թշնամին, որու դէմ երկու վկայ ալ կրցած է կցել՝ մէյ մէկ մէճիտիէով գնուած, այս բաւական է խեղճը ցկեանս բանտարկութեան դատապարտելու, թէպէտեւ քչիկ մը արդար քննութիւն եւ մանրազննին հետազոտութիւն երեւան պիտի հանէին նիւթուած դաւը, բայց դատարանին ի՞նչ փոյթը. Ան՝ համբաւաւոր Պիղատոսին պէս՝ ձեռքը կը լուայ՝ եւ կուղէ տեսնել որ անմեղին արեւնը սուտ վկայներուն երեսը չառապունէ: Սակայն այսպէ՞ս ըլլալու էր:

Շատ մօտէն տեղեակ եմ սպանութեան դատի մը, ուր ամբաստանեալները տասը հոգի էին, որոց թիւին մէջն էր բուն ոճրագործը՝ ոճիրը զիւրացնող իր վեց մեղսակիցներով, միւս երեքը անմեղ էին: Դատը լը-

մնացաւ, ինը հոգին՝ ոճրագործը իր մեղսակիցներով անպարտ արձակուեցաւ, ու տասներեք տարուան վճիռը տրուեցաւ անմեղի մը : Մի՛ փորձէք առարկել թէ՛ «դատարանը ի՞նչ յանցանք ունի, վկաներուն երեսը սեւ», ո՛չ, վկայ չի կար, եւ դատապարտուողը միւսներէն բաղդաւոր կը համարուէր զինքը կասկածեցնող անոնց չափ ծանրակշիռ ապացոյցներ չունենալուն համար : Մեռնողին հայրը ուղած էր որ այն դատապարտուի ու աջէն—ձախէն չէր խնայած ծախսել : Դեռ անցեալ օր իր դատավճիռին վաւերացումը եկաւ Պոլսէն, այսինքն դատը վերջնական հանգամանք ըստացաւ, ու բանտէն դուրս ելնելու համար կամ պէտք է մեռած ըլլայ եւ կամ տասը տարի ամբողջ պահէ : Ամէն անգամ որ տեսնեմ զինքը՝ արտեւանունքը միշտ թրջած կը գտնեմ, բայց բարեբաղդաբար ջերմ քրիտտոնեայ մ'է ինքը եւ կը մխիթարուի մտաբերելով Յիսուսի այն խօսքը «երանի տառապեալներուն ու զրկեալներուն» : Ես ալ երանի կուտամ իրեն իր միամիտ եւ քուխ հաւատքին համար :

Շուրջս պատողներէն քսան հատ կրնամ համբել դատական սխալի զոհեր, միջին հաշուով 6 առ հարիւր : Զարհուրելի չէ՞ :

Ժէ .

30 Ապրիլ

Բաւական հետաքրքրական տեսարան մը, բանտին միօրինակ ու տաղակարոյր կեանքին մէջ վայրկեանական պէսպիսութիւն մը մտցնող գէպք մ'է մատաղը

որ հոս խելքեք կը կոչուի եւ զոր՝ ընդհանրապէս հայերը՝ կը բերեն ցրուել բանտարկելոց՝ հէքեթներու մէջ դեւերը կշտացնող եօթը անձէն խոշոր պղինձնուրով : Հոս գալէս ի վեր քանի մը անգամ առիթ ունեցեր եմ ներկայ գտնուելու խելքեքի այս բաշխումներուն : Զաւարէ ապուր, հերիսա, կամ ոեւէ միտով ապուր կ'ըլլայ մատաղը :

Պղինձ ամանները հազիւ դրսի մեծ դրան առջեւ եկած բարակի հոտառութեամբ անօթի բանտարկեալ մը՝ չեա զիտեր ուրկէ իմացած «խէյրէթ կայ» կը ձայնէ եւ ահա ընդհանուր իրարանցում մը, խլացուցիչ մըխոր մը կ'աղմըկէ բանտը : Բոլոր բանտարկեալները մէյմէկ հոգէ աղտոտ ամաններ բռնած ոգրուկներու պէս կառչեր են վանդակորմի ցիցերուն, զիրար կը հրեն, կը հրմշտկեն, կը պոռան, կը հայհոյեն ու կը զըզուըտին, քանի մը դգալ ապուրի համար քիչ կը մնայ իրար բզքտեն : Ասոնց մէջ մարդ կայ՝ անշուշտ անամօթ—ճարպիկները՝ որ քանի մը անգամ կը լեցնեն ու կը պարպեն ամաննին ու կայ ալ որ՝ անշուշտ ամէկոտ—անճարակները՝ բոլորովին ձեռնուենայն կը մնան, երբեմն նոյն իսկ հանգերձներէն կտոր մ'ալ իրար խռնումին մէջ վրայ տալով :—

Բարբաբոսական հին տօնահանդէսի մը տպաւորութիւնը կը թողու վրադ մատաղին բաշխումը, որ երկու—երեք քառորդ ժամ բանտը արտասովոր տակնու—վրայումով կը յուզէ : Յետոյ բանտարկեալները, անսովոր ճաշի մը ըմբոշխնումէն փորերնին կլորցած ու յափրացած, գաւթին մէջ կը ձեմեն, բարեմիտ զրկուղին հայհոյելով, մին՝ շատ կերած ըլլալով փորին ցաւէն եւ միւսը՝ քիչ կերած ըլլալով չի կշտանալուն

համար : Բանտի յատակ, աղտոտ նկարագիր մը : Հայ բանտարկեալներ գրեթէ ընդհանրապէս չեն մասնակցել Ստոնցմէ մէկը այսօր կը գանգատէր թէ «յիսուն անգամ դուրսը այդ մարդոց ապսպրեցինք՝ որ այս կերպով եղած մատաղը երբէք վարձքի չ'անցնիր, ընդհակառակը լուսանքներ կը քաղեն իրեն նստեւէն, լաւագոյն է որ անոր դրամը բերեն ու կարօտեալներուն բաժնեն : Զի կրցինք հասկցնել, կ'երեւի ցոյցի համար կ'ընեն ասոնք խելօրէքը, որ մը երբէք մտքերնուն անցած չէ հայ բանտարկելոց նպաստ մը զրկել . . . » :

Կարծեմ թէ իրաւունք ունէր այս հին բանտարկեալը իր գանգատներուն մէջ :

* * * Հինգշաբթի օրէն սկսեալ ինծի ալ օրական հաց տրուել սկսաւ քաղաքապետութեան անտուկէն : Երեք սօմիկ, սեւ անմաքուր ալիւրէ պատրաստուած : Այս առթիւ խօսակցութեան մը միջոցին ընկերակից մը զիտել տուաւ թէ բազմաւոր կրնայի համարուել վեց ամիսէն քայիկ տրուելուն համար, «տարիէն աւելի պառկողներ են, ըսաւ, որոց դեռ հաց չի տրուիր :

Բայց ես շիտակը ըսելով այնքան յօժար չէի ինծի հաց տրուելուն, այնպէս կը թուի թէ բանտի յատակ հացէն ուտելով պիտի պարտաւորիմ երկար ատեն ըսպասելու հոս : Վերջապէս վատ կանխանշան մը կը թուի ասիկա ինծի :

* * * Դատաւոր մնաց, ամեն օր կը խորհիմ, բայց չեմ ուզեր հոս բան մը գրել, իմ ամենօրեայ անձկագիրն յուսալիւսումներու վրայ : Ամէն օր միշտ յորանցնողի դուրսէն ներս չեմ գար, դուռը բան մը կ'որոնցնողի պէս սեւեռաբիւր, եւ իրիկունը յուսաբեկ խցիկս կը

քաշուիմ : Անգութները կ'երեւի շատ պիտի սպասցնեն դեռ զիս : Դալ շարթու խնդրագիր մը տամ :

ԺԶ.

6 Մայիս

Հայրս եկաւ : Ուրախութենէս սիրտս կը տրոփէ տակաւին, ինչ մեծ մխիթարութիւն է եղեր, աշխարհի յորձանքին մէջ, մանաւանդ դժբաղդութեան վիճին մէջէն, տեսնել թէ օգնական մը ունիս որ անկեղծօրէն իր ձեռքը քեզի կ'երկնցնէ : Հայր մը միշտ հաւատարիմ ու զօրաւոր ապաւէն մ'է, որուն մարդ սրտաբաց կրնայ զիմեւ. տխուր փորձառութեամբ մը իմացայ թէ ամենէ թշուառները անոնք են որ իրենց ձախորդութեան մէջ զօրավիգ մը, պաշտպան մը, չունին, վա՛յ է այնպիսիներուն, վասնզի, աշխարհի խօլ ընթացքին մէջ, տկարները, անպաշտպանները կը ճմլուին միշտ, մանաւանդ բանտին, այս անելանելի լաբիրինթոսին մէջ՝ ինկնողները շատ դժուարին է որ ազատին, եթէ անկեղծ բարեկամ մը, անձնուէր առաջնորդ մը չունին :

Բանտը գտնուել եւ մէկը չունենալ քեզի այցելող, շատ մութ, շատ յուսահատ կացութիւն մ'է : Այսօր իմացայ թէ ինչ քաղցր սփոփանք մ'է զգալ թէ լըքուած չես : Տակաւին ոչ ոք եկած էր քովս տեսուածեան բանտարկութենէս ի վեր, ոչ մէկը մտածած կամ համարձակած էր՝ բացի սիրականէս՝ ցաւակցական նամակով մը սրտապնդել եւ յուսադրել, թէ եւ այնքան բարեկամներ ունէի, որոնցմէ մէկը՝ ամենէ մտերիմս անցեալները հոս եկած էր եւ չէր ուզած

քանի մը քայլ աւելի առնելով մօտս դալ։ Երբ իմացայ այս ուրաջումը, սիրտս չատ կտորեցաւ, սլահ մը մը-տածեցի թէ ամէն մարդիկ խեղկատակներ, քաղօթեցե-նեք են, թէ անկեղծ, ճշմարիտ մարդ չի կայ, թէ չի կայ նաեւ բարեկամութիւն, սէ՛ր, ու ասոնք չինձու-ռուցիկ բառեր են միայն։ Դող ազդեց ինծի այս ընդհանուր լքումը, յոյսս կտրեցի ամէն բանէ, ո՛ր-քան պաղ են եղեր բանտին դռները, ի՛նչ խորշելի է եղեր «բանտարկեալ» անունը . . . :

Այսօր սակայն պատճառ մը չունիմ այս յոռետես խորհուրդները որոճալու, հայրս լուսաւոր աստղի մը պէս լուսաւորեց բանտի մթութիւնը։ Քաջ, փորձառու, անյողդողդ մարդ մ'է, որ ոյժ կը ներշնչէ ինծի։

Դուրս կանչուեցայ մէկէն այսօր, կարծեցի թէ դատարան պիտի երթայի. եւ ահա աչքս բաց մնաց, հայրս էր հոն, պարսպին մէջ՝ որ թևերը փաթթեց ուսիս եւ համբոյրներով ծածկեց զիս։ Երկար ատեն յուզումէս եւ ուրախութենէս չի կրցայ խօսիլ, «հա՛յր՝ զիս աղատէ ասկից» եղաւ տառաջին խօսքս։

— Մինչեւ վերջին շունչս քեզի համար պիտի աշ-խատիմ, ըսաւ, հոգ մ'ընէր. ամօթալի, աղտոտ զո՞ր-ծու մը համար չ'ես բանտարկուեր, փա՛ռք Աստուծոյ, պարծանքով պիտի աշխատիմ քեզի համար։ Մի յու-սահաւոր, համբերէ եւ վստահ եղիւ որ ամէն ջանք ի գործ պիտի դնեմ ազատումիդ համար, տղա՛ս։

Կէս ժամու չափ կեցաւ, դեռ ճամբուն լաթերը ու փոշիները վրան էին, համներուն պէս՝ խփոյն փու-թացած էր զիս տեսնել։ Երբ ներս եկայ, կուրծքս ու-ռեցած էր յոյսով եւ ուրախութեամբ։

Այսօր քիւրտ բանտարկեալի մը քով պզտիկ տղայ մը բերած էին՝ անշուշտ իր զաւակը։ Այս փոքրիկին տեսքը խորապէս յուզեց զիս։ Շատոնց ի վեր վարժը-ռած ըլլալով խոշորամարմին ու բիրտ մարդոց ընկե-ռակցութեան առաջին անգամ այս պզտիկը տեսնելուս՝ կարծես վարանում մը ունեցայ, կը թուէր թէ չէի ըմբռներ այս պզտիկին գոյութիւնը։ Խայտաղող, ան-մեղ զուարթութեամբ մը այս պճիկը կարծես բոլոր քովիները կը հրաւիրէր որ դան զինքը գգուեն, չի կրցայ ղիմադրել այս հրապոյրին՝ զոր մանաւանդ կը սաստկացնէր երկար զրկումի մը կարօտը։ Հայրը յօ-ժարութեամբ տուաւ որ փայփայեմ, անոր պզտիկ ու ճպրտաւ աչքերուն մէջ ժայթքուն սեւ մը կը պճտար միամտօրէն, այտերը՝ խոշոր նաճան հատիկներու պէս կասկարմիր ու վառւում, ուժով ձգողութիւն մը ու-նէին համբոյրներու, բայց մեղք որ՝ ո՛վ զիտէ քանի օրէ ի վեր լուացուած է՛ր լլալուն եւ գիւղին հողէն ու փոշիներէն՝ որոց հետ խաչցեր էր մանուկը՝ հաստ խաւով մը օծուելուն համար առանց պզգումի կարելի չէր շրթունքդ մօտեցնել անոնց։ Եթէ մաքուր ըլլար մորթը եւ հագուստները կոկիկ, ի՛նչ սիրուն լաճ մը պիտի ըլլար ասիկա։

Կարօտը կը քաշեմ մանուկի մը եւ դեռ ուրիշ չատ մը անմեղ, սիրուն, պարզ բաներու, որոցմով այն-քան ճօխ է բնութիւնը եւ զորս վայելելու կերպը կամ հաճոյքը չենք գիտեր երբ լիաբուռ կերպով ցան-ւած են անոնք մեր շուրջը։ Այսպէս է արդէն, մարդ

ապականութիւն պարտկող պառուղներուն պէս :

Մատնիչներու զազիր դասակարգէն անմիջապէս ետքը կուգան ասոնք: Ասոնք գէթ լիւր համարձակութիւնը ունին իրենց աղբակրկիտ պաշտօնին սեւ խաւանը իրենց դէմքին վրայ յայտնապէս կրելու, ուրկէ ժողովուրդը ստեղծմով ու խորշումով կը հեռանայ, բայց ասոնք յաճախ մեծարուած, շողոքորթուած կուռք մը կը մնան, ու այս հանգամանքով երբեմն աւելի վտանգաւոր եւ աւերիչ կ'ըլլայ իրենց դերը անոնցինէն: Անվրդով թող խորթան իրենք իրենց մեծ փոր յղիացումին մէջ. ի՞նչ փոյթը իրենց, եթէ ես ու ինձնէ առաջ ա՛յնքան խեղճեր ու ինձնէ վերջը դուքանինք' իրենց անխիղճ ու անկշիռ մեծաբանութեանց զոհը կ'երթանք շատ շատ իրենց եղած հարցումի մը պիտի պատասխանեն «քէօր չէին ես», թող խելօք կեանայի»: Վա՛յ ապուշներ' ձեզի:

Անշուշտ ապագան օր մը այդպիսիներուն ալ հաշիւը կը կարդալով:

Գանք մեր դատաւարութեան, տեղեկադիրը կարգացուցաւ, բաղդատութիւն մը կ'ընէ նախնական թարգմանութեան եւ հոն զգալի տարբերութիւն մը չի գտ'եր: Գրքերը թէեւ Պօլիս հրատարակուած, բայց վտանգաւոր կը գտնէ, նամակին համար մուծ, խորհրդաւոր եւ երբեմն անհասկնալի կէտեր կը պարուսնակէ կ'ըսէ: Այս ընթերցումէն վերջը, նախագահը տեսակ մը յաղթական շեշտով, «հիմա ի՞նչ կրնաս առարկել, ըսելիք մը ունի՞ս դեռ», պահ մը պապանձած մնացի, յետոյ արիութիւնաւ մողուելով, ըսի թէ այս նոր քննութիւնն ալ մօլորեր է առջինին պէս, եւ եթէ քիչ մը երկայնամիտ ունկնդրութիւն չորհուրի

պիտի կրնամ ինքզինքս պաշտպանել պատշաճապէս: Նախագահը մէկէն նիստը փակուած յայտարարեց եւ ըսաւ թէ դատը ուրիշ աւուր մը յետաձգուած է:

Ընկճուած կ'զգայի ինքզինքս, շատ տխուր էի, դուրս ելնելու պահուս նշմարեցի հայրս՝ որ սկիզբէն ի վեր հոն ներկայ գտնուած էր: Քաջայերեց ու սըրտապնդեց զիս, «ամեն կարելի ջանքերը պիտի ընես ըսաւ, անպարտ արձակումդ հնարաւոր ընելու համար»:

Հօրս այս խօսքերը եթէ լսած չ'ըլլայի, հիմա ի՞նչ պէս կարող պիտի ըլլայի վանել ցաւալի մտատանջութիւններս:

ԺԹ.

23 Մայիս

Նոր իրարանցում մը, նոր ալեկոծում մը այսօր նորէն բանտին մէջ, եւ այս անգամ ուղղակի մեղի հայերուս հետ էր կոխը, վայրագ, խժգուծ, անիրաւ կոխ մը, ուր բոլոր իսլամ բանտարկեալները աւելի քան երկու հարիւր հողի միացած էին ափ մը հայերու դէմ, ցեղական, կրօնական կոխ մը, ինչպէս կ'ըլլայ բանտի մէջ ընդհանրապէս հայերուն եւ թուրքերուն կոխները, վասնզի աննշան միջադէպ մը, պղտիկ վէճ մը, չնչին անհամաձայնութիւն մը յանկարծ կուռնայ կը սաստկանայ, եւ անոր կրակը կ'արծարծեն հեռզհեռէ հաւաքուող թուրք բանտարկեալներ՝ «ի՞նչ ըսել է կեալուրը զիմադարձութիւն ընէ» ու եթէ վէճի բըռնուող հայը յամառ ու խօսքին աէր մէկն է՝ անա յանկարծ կոխը կը փրթի, որուն կը միանան բոլոր

իր առջին քանի մը ամիսներուն միջոցին : Իրօք անհանդուրժելի բաներ են ասոնք :

Շատ արդարացի պահանջ մ'է բանտի այս անշատումը, որուն կ'արժէ որ փոյթ ունենան առաջնորդաբանները կամ աղգ. մարմինները :

Ի.

29 Մայիս

Ընթերցման համար ամենէ նպաստաւոր վայրն է բանտը. երկար, տաղակալի, միօրինակ ժամեր, որ ոչ նստելով, ոչ պառկելով ոչ քնանալով կը սահին : Ընթերցումը այս ձանձրալի վիճակին համար բաւական սիրտում մը կրնայ ըլլալ, ուրիշ սակայն դժբաղդաբար զրկուած ենք : Վէպեր, զրական, գիտական, պատմական եւ այլ գրքեր եթէ թոյլ տրուէր բանտի մէջ մուտ գանելու ինչ լաւ բան պիտի ըլլար, մարդ հոս ընթերցումով զբաղած՝ օրը ինչպէս իրիկուն ըլլալը չի գիտնար, եւ օրը գէթ հարիւր անգամ նուազ առիթ կուենայ իր բանտարկութիւնն ու ցաւերը մտմտալու : Չեմ գիտեր ինչո՞ւ արգելած են անվճար գրքերու ընթերցումը բանտին մէջ, այսպէս ըլլալու չէ կարծեմ եւրոպական բանտերու մէջ, ուր բանտարկեալը կրնայ կարդալ ուղածին չափ եւ ուղած գրքերը, ինչ որ եթէ թոյլատրուէր հոս, կէս առ կէս բանտի սրտնեղութիւնները մեղմացած կ'ըլլային : Իրեւել գիրք՝ հոս միմիայն Աստուածաշունչ մը կայ, չեմ գիտեր ո՞ր թուականին, ո՞ր բարեսէր մարդու կողմէ նուիրուած, որ շատ կարգացուելէն մաշեր է, ես ալ սկիզբները

կը կարդայի, բայց կը խոստովանիմ որ ա՛լ ձգեր եմ, ու կարօտ կը քաշեմ նորագոյն գրքերու ընթերցումին :

Ասկէ առաջ հայ բանտարկեալք Պօլսոյ հայերէն օրաթերթի մը բաժանորդ գրուած են, ու վեց ամիսի չափ շարունակուեր է թերթերու կանոնաւոր առաքումը, սակայն օր մը կուսակալը չեա գիտեր ինչ մտածումով արգիլեր է, եւ եղած կրկնակի խնդիրներուն վճռապէս պատասխաներ է թէ՛ «լրագրի մուտքը բանտերու մէջ վերջնապէս արգիլուած է» :

Չե՞նք կրնար պահանջել որ բանտերը տեսակ մը կրթարան—արհեստանոց ըլլային, հոն՝ բանտարկելոց պարտաւորապէս ուսուցուէր քաղաքային օրինաց, բարոյագիտութեան եւ ընկերային պարտուց եւ իրաւանց նախնական ծանօթութիւնները, միեւնոյն ատեն դատարկասուն եւ անտաշ այդ մարդոց մէջմէկ արհեստ սորվեցուէր, որպէսզի թէ բանտի մէջ իրենց ժամանակը օգտակարապէս անցնելով կարող ըլլային ինքզինքնին ապրեցնել եւ արձակուած ասեկնին ալ փոքրիկ գրամագլուխ մը ունենալ, յետ այնու պատուաւորապէս իրենց սորված արհեստովը պարապելու համար, խիստ օգտակար, մարդասիրական եւ չինիչ գրութիւն մը, եւ սակայն թրքական բանտերէն սղասելու համար այսպիսի իւրօքի մը իրականացումը մարդ ծաղրելի կերպով միամիտ ու ցնորամիտ ըլլալու է : Շատ հեռու կը գտնուինք այդպիսի թուականէ մը, այլ սակայն ամիսնաօրինաւոր իրաւունքով կարելի է այս պահանջել որ արգելք չի գրուի պարզ, անվճար գրքերու եւ թերթերու ընթերցումին, ինչպէս նաեւ չի խափանել այն ջանքերը որով աշխատասէր ու պարկեշտ բանտարկեալներ աննշան ու մոլորեցուցիչ դա-

տարկակացութենէ կը նախընտրեն իրենց գիտցած արհեստովը կամ ո՛րեւէ բանտի մէջ հնարաւոր գործով զբաղելու : Պէտք էր որ բանտի վերահսկող իշխանութիւններ ոչ միայն չ'արգիլէին՝ այլեւ քաջալերէին այս կարգի բարի եւ զգաստացուցիչ վարժութիւններ , ու հիմա՝ ընդհակառակը՝ ցաւալի է այս :

Բանտերու մէջ անցուցած եւմ երկար կեանքի փորձառութեամբս , ինչպէս նաեւ աւելի հին եւ լրջամիտ բանտարկելոց կարծիքը առնելով՝ հաստատապէս կ'ըսեմ թէ արդի դրութեան մէջ այս բանտերը ահռելի կերպով կը սնուցանեն ապագայ մեծ ոճիրներու դաշտիւրը , բոլոր այն մթին ու սարսափելի ոճիրներու կորիզը պէտք է փնտռել բանտերու մէջ , ուր սաղմնային վիճակի մէջ կ'արգասաւորին , կը կազմաւորին , կը ծրագրուին ու օր մը առաջին պատենութեամբ կը գործադրուին :

Հոն է որ մեծ , հոչակաւոր ոճրագործներ իրար կը ճանչնան , զիրար կը հրահանգեն , զժողային դաշինքներ , կը կռնեն , հոն է որ սկսնակ անճարակ եղեռնագործները իրենց համբակութիւնը կը յղկեն կը զարգացնեն , չի գիտցածնին կը սորվին , հոն՝ այդ մռայլ արգանդին մէջ է որ կը գոյանան ոճիրներու սաղմերը , կը բեղմնաւորին : Վերջապէս բանտի մէջ կրուած իրաւացի կամ անիրաւ զրկանքները , անօթութիւնը , մերկութիւնը , թշուառութիւններն են որ կատաղի կերպով կը զրգանեն չարագործներու եղեռնամետական հակումները :

Եթէ բանտերը քանզեւ հնարաւոր չէ , կարելի է սակայն բարեփոխել , ուղղել այն մոլար դրութիւնը որ կը գործադրուի բանտերու մէջ : Եթէ ֆիցանսական նախարարութեան պիւտճէն չի ներկր բանտերը կըր-

թարան—գործարաններու փոխարկել , անպատեհ չէ սակայն —ու մանաւանդ ծախք ալ չի պահանջեր— որ ընթերցումը եւ անվաս ու թեթեւ արհեստներու գործածումը թոյլատրուի եւ զիւրութիւններ տրուի անոնց :

Է՛հ , քիչ կը մնայ որ բանտերու քննիչի հովեր առնեմ : Ի՛նչ պէտքս են ատոնք : Բայց գէշ չէր ըլլար եթէ ընթերցանութեան զիրքեր ունենայի քովս , աւելի լաւ կ'ըլլար որ ազատէի . . . ա՛խ , չո՛ւտ , չո՛ւտ ազատէի . . . :

ԻԱ .

7 Յունիս

Ամառ է , եղանակներուն ամենէ տառապեցուցիչը բանտի համար , օրերը երկար , տարիի մը չափ երկար ու անհատնում են : Զմեռը բանտարկեալին համար այնչափ դժուարին ու վշտալի չէ որքան ամառը , նախ որ մեծ մասամբ արդէն խցիկներու մէջ փակուած ժամանակ պիտի անցնէին դուրսն ալ , ինչ որ շատ տարբերութիւն չի դնէր բանտի մէջ , եւ երկրորդ որ օրերը կարճ են ու շուտ կը սահին : Ա՛խ , ամբան օրերը , պարտէզներու , արտերու , դաշտերու , այգիներու օրերը բանտին չորս պատերուն մէջ անցնել , նեղսիրտ չնչաւաւ , արդարեւ շատ ճմովկող մտածումներ են ասոնք , մնաց որ տօթակէզ , խուժաղուժ օրերը կը խաչեն , կ'աղնծեն խեղճ բանտարկեալը իր կուռ պատեանին մէջ : Դժուարին , տաժանելի օր մ'է ամբան օր մը բանտի մէջ իրիկուն ընելը , եւ իրիկունը գիշեր , մտառուած իմ , կատարեալ տանջանք մը չարչարանք

մէ լուսցնելը : Տաք, ապականուած, քսան երեսուն
բանտարկելոց արտաշնչութեամբը ծանրացած աշխած
օդ մը՝ որ կայուն լճացած դոկորշիացումով մը կը ճըն-
շէ մարմինդ, ամէն մէկ շնչառութեանդ կ'զգաս այն
նողկումը, գարշումը որ կը նեղէ կը սեղմէ կուրծքդ
եւ աղտոտ փակշտութեալ քրտինքով մը կը մալակոնէ
կը խնամէ՝ մարմինդ : Սենեկին դուռը փակ, քանի մը
հատ նեղ՝ բուռ մը աչքերուն պէս՝ մութ պատուհան-
ները դրսի պարիսպէն ցածիկ ըլլալով՝ օդը փոփոխելու
վիճակին մէջ չեն, եւ ներսը դրան ետին թիթեղէ
խոշոր միզամանը հեղձուցիչ առատութեամբ իր ժա-
րաբոյր հոտովը կ'ամբողջացնէ քանի մը անգամ ներ-
շնչուած մթնոլորտին թունաւորումը : Գէթ քուն ու-
նենայիր, եւ անզգայ թմրութեան մը մէջ մոռնայիր
բոլոր ասոնք, հէ՛, ամառ գիշերը բանալի մէջ քնանալ :
Լուերը արաք հրոսակներու պէս կ'արշաւեն մարմնոյդ
ամէն մասերը՝ սուր կծու խայթումներով որ կը թըն-
դացնեն էութիւնդ, կարծես մաղերով թափուած են
ու յաճախ վրադ գլուխդ սեւ սեւ բիծերով նաշխուած՝
կարծես կը փորձեն մորթիդ գոյնը փոխել, յետոյ մը-
լուկները այդ տափակ, զաղրահոտ համբակները, որ
ծծած տեղերնին կուռեցնեն, ու շատ անգամ մարմինդ
կարմրուկ այտուցներով կը ծածկեն, ու չես կրնար
մատտ գպցնել իրենց, կը ճզմուին եւ իրենց սառ-
կումն ալ կարծես կուղէ քեզ չարչարել, իրենց ժանտ
հոտովը երկար ատեն սաստիկ զգուանքով մը կը քսու-
մնեցնեն : Լուերը գէթ իրենց չարաճճի եւ ճարպիկ ոս-
տումներով աստիճան մը իրաւունք ունենալ կը թուին
կճելու, բայց սա տղեղ, տխմար, հոտած փայտոջիւ-
ները՝ իրօք պոգալի են : Լուերու եւ մլուկներու թուոյն

վրայ աւելցնելով նաեւ սջիւները, կ'ունենաս բանալի
կատարեալ միջատարանութիւնը, ասոնք իրենց անհա-
մեմատ սղտիկութեամբ մեկտեղ կը կազմեն բանալի
յատուկ տանջանքներէն մէկը : Ամէն տեղ կը վխտան,
գետինը հողերու մէջ պոգալի զեռումով մը կը պճլտան,
պատերու ծեփին մէջ, սիւններու, առիքի ձողերուն
ու ամէն ծերպերու մէջ անհամար թուով կը զեռան
ու միսս կողմէ հաւկիթներ կ'ածեն : Այդքան խայթոգ
միջատներու մէջ քնանալ՝ կարելի՞ բան է միթէ :

Հին բանտարկեալներէն ոմանք ձերմակ կտաւէ
սառան մը կարած են, տեսակ մը պտտանք՝ սրուն
մէջ կը մխտին ու պարկին բերանը դոցիւէ վերջ կը
քնանան, իրաւ է թէ այսպէսով աստիճան մը զերծ
կը մնան անոնց կծու խածկոտմներէն, բայց այս ձեւն
ալ կարծես հակառողջական է, ու սենեկին արդէն ա-
պականուած օդը՝ աւելի հեղձուցիչ կ'ըլլայ պտտան-
քին մէջ :

ԻԲ.

15 Յունիս

Սուրբ մը բանտարկեալներ՝ թուով տասներկու՝
հրաժեշտ տունին այսօր տեղւոյս բանտին եւ գնացին
կեղրոնական թիարանը, կամ աւելի շիտակը զրկուե-
ցան, վասնզի այս փոխադրութիւնը անշուշտ շատ ան-
հաճոյ ըլլալու է գտաւելով այսօրուայ տարադիրներու
ղէմքերէն եւ մնացած կասկածելիներու երկիւղոտ նա-
խադգուշութիւններէն : Բանտէ բանտ այս ուղեւորու-

Թիւնը խաւարաբակ խլուրդներու բնակարան փոխու-
լուն կը նմանի քիչ մը . ո՞վ գիտէ վաղը աղէկ ալ
ուրիշ ո՞ր հեռաւոր բանտը պիտի զրկուին, եթէ հոն
ալ իրենց խոտվարար եւ անհանդարտ ընթացքով ան-
հանգուրժելի դառնան:

Անգուսպ բանտարկեալները զգաստացնելու կամ
աւելի շիտակը անոնց ամենօրեայ դէպքերէն ու կոխ-
ներէն աղատելու համար լաւագոյն միջոցն է զանոնք
վտարել, ցրուելը հեռաւոր լանտեր, ուր պանդուխտ
երկրի մը եւ անծանօթ միջավայրի մը մէջ չի պիտի
կրնան հարկաւ իրենց չահատակութիւնները շա-
րունակել:

Սակայն բանտարկեալ մը ուրիշ թիարան մը զըմ-
կելու համար, պէտք է որ անպատճառ անոր դատը
վերջնական հանդամանք ստացած ըլլայ, այսինքն իր
դէմ արձակուած դատաւճիտը Պօլսոյ վճուարեկ Ատենէն
վաւերացած ըլլայ, ուստի եւ այն բանտարկեալք ու-
րոնք դեռ դատի ներքեւ են ամենէ աւելի անուղղա-
ներն են, ըստ որում վտարուելու վտիւր չ'ունին:

Տարին անգամ մը կը մեկնին այսպիսի տխուր
կարաւաններ, որոց տեսքը այնչափ արդահատելի է
որչափ հեռաքրքրական:

Ձեռքերնին, ոտքերնին կրկին չղթաներով կաշ-
կանդուած՝ վիզերէն երկար ու օղակաւոր չղթայով մը
իրարու կապուած կը լեցուին սայլերու մէջ, բայց
այսպիսի ճամբորդութիւն մը նախանձը պիտի չարժէր
հարկաւ աւելի անբաղդներուն, որոնք աղքատ ըլլալ-
նուն պատճառով պիտի պարտաւորէին հետի քաշել
վանդի կառավարութիւնը կը զլանայ անոնց ճամբու-
եւ փոխադրման ծախքերը հոգալ, եւ քանի մը տարիէ

ի վեր բանտի մէջ ջլատուած բանտարկեալին համար
ոտքով քաշելը գրեթէ անկարելի կ'ըլլայ, բայց ի՞նչ
օգուտ, քաշելով քաշկոտուելով պիտի տարուի, ողջ
կամ զիակ:

Այսօրուան մեկնողներուն մէջ կային նաեւ երկու
հայեր ալ, ասոնք թէեւ ոեւէ արարքով բանտի մէջ
անուղղայ չէին սեպուիր, ու իրեցնմէ աւելի արժանա-
ւորներ կային զրկուելիք, սակայն անօրէնին իրենցմէ
զաղտնապէս պահանջած քանի մը զրուշի կաշառքը
տալ չի յօժարեցնուն համար զո՞ր եղան անարդար ա-
նաչառութեան մը: Ամէն տեղ զեղծո՞ւմ . . . :

* * * Այսօր երրորդ անգամ ըլլալով դատարան
կանչուեցայ եւ առջի անգամներուն պէս ետ զրկուե-
ցայ, առանց դատ տեղի ունենալու, չեա գիտեր այս
ձգձգուածին նպատակը ի՞նչ է: Արդեօք անպա՞րտ պիտի
արձակեն եւ սիրտերնին չի՞ բռներ, գէթ ես այնպէս
կը սիրեմ յուսալ:

ԻԳ.

22 Յունիս

Գիշեր է. նստեր եմ անկողնուս մէջ եւ գրիչը
ձեռքս կ'աշխատիմ բա՛ւ մը գրել այս շաբթուան տը-
պաւորութիւններէս եւ ոչինչ կը գտնեմ սա միօրինակ
տգեղ, անիմաստ կեանքէն որ արժանի ըլլայ նօթի մը
չարքին անցնելու: Նոյն ամէն օրուայ, ամէն բոպէի
անձկութիւններս, սրտակեղէք ճանճրոյթս եւ անըս-
տոյց մուրթ կեանքիս մտատանջիկ հոգերը: Օր մը եթէ
ազատած ըլլամ, պիտի կրնամ արդեօք անդարձ մո-

ապրիլի մը մէջ ջնջել բոլոր այս տխրաթախիժ ցաւերու յիշատակները: Ո՛հ, չեմ կարծեր թէ մոռցուին ասոնք:

Հայրս այսօր տոմսակ մը սպրդեցուց ձեռքս, ներս եկայ կարգացի, նշանածէս էր: Ո՛հ, այդ պաշտելի կոյսը հետգհետէ կը վսեմանայ, կը սրբանայ աչքին, երբեմն նոյն իսկ վեհաշուք եւ պատգամարձակ կուռքի մը չափ հզօր կը դանեմ գինքը եւ ես զիս անարժան կը դատեմ այդքան մեծոքի էակի մը: Նոր գրաւական մը անշէջ սիրոյ, նոր քաջալերական մը տոկուն համբերատարութեան, վերջապէս անձնուէր գործի եւ ներշնչուն արիւթեան հրաշակերտ մ'էր այս նամակը, որ սակայն յուզեց զիս սաստկապէս: Այնքան բուռն իղձ մը կ'զգամ զուրսը իր քով ըլլալու, որ ըզձանքին սաստկութիւնը կը ցնցէ էութիւնս՝ յետոյ ձգելով անզօր խորտակումի մը մէջ:

Հիմա ալ անկողնոյս վրայ երկնցած կը մտմտամ, խորհուրդ մը, մտածում մը չի կայ մտքիս մէջ, անորոշ, մտամոլոր կացութեան մը մէջ կը ծփծփամ: Սենեկի ընկերակիցներ կարգաւ նոյն զծի վրայ երկնցած խմալուր հոնդիւններով կը խորթան, պող եւ ահաւոր բան մը ունին այս սեւաբազդ եւ խղճահար մարդոց վրդով քունը որ տողանցի մը վրայ չարուած իրենց լեզի գանկերը, բաց գերեզմաններու մէջ փռուած ու զեռ չի քայքայուած կմախքներու երեւոյթն ունին:

Ապօին տքաղաղը արդէն անդամ մը խօսած է, զիչերը հատնելու վրայ է եւ քունը տակաւին ինծի մօտ գալու միաք չ'ունի, եթէ պղտիկ փորձ մը ընեմ պատկերու՝ մլուկներու արշաւանքը պիտի սկսի վրաս: Երբիտ մը՝ զիչերու ան մեռելային լոտութեան սի-

րահար աչոյ անխոնջ երգիչը՝ երեկուրնէ ի վեր կ'երգէ: Իր սուր ու մեղամաղձ ճիչերը չեմ զիտեր ինչո՞ւ ինծի աչքչափ անուշ կուզան, ու կը թուի թէ բան մը կուզէ հասկցնել, կը ճգնի խօսակցութիւն մը, յարաբերութիւն մը հաստատել սուեւրամած սրտիս հետ:

Այդ յարատեւ անապառ սուլումը երբեմն մինչեւ սրտիս թեղերը կը սարսուցնէ իր անհատնում շունչին հետ, երբեմն ալ կը մարի, կ'ընդհատի, կամ ինծի այնպէս կը թուի, երբոր անշուշտ իղձ մը կամ ցաւալի զգացում մը կուգայ յուզել ներսի զիս:

Ի՞նչ հաճոյք կուզէ պատմել արդեօք այդ պղտըլիկ կենդանին, ցաւի մը, վշտի մը զեղո՞ւմն է թէ ուրախութեան մը արտայայտութիւնը արդեօք իր միօրինակ երգը: Սիրային յաղթանակ մը, արկած մը, հրապուրոտ հրաւէ՞ր մը՝ ի՞նչ է արդեօք այս աքուն երգեցողութեան նպատակը, բայց ինծի այնպէս կը թուի թէ պղտիկ երգիչը իմ՝ խեղճ բանտարկեալի մը՝ քնազուրկ ձանձրոյթը օրերիւ համար է որ իր սուր ու միանշանազ ձայնին կոհակներովը կը լեցնէ սենեակս:

ԻԴ.

30 Յունիս

Սմէն յոյս ցնդեցաւ. ստակալի խաւարի մը մէջ կը խարխալի հոգիս: Չեմ զիտեր սեւ բա՞ղլս անիծել, թէ անոնք որ կեանքս սեւցուցին . . . :

Դատաւարութիւնս վերջ գտաւ, եւ տասը տարի պատիժ օրոշուեցաւ ինծի դէմ. դեռ մինչեւ հիմա հաստալս չի դար, քիչ կը մնայ որ խնդեմամ, տասը

բեր ներկաներու եւ հօրս հետ առանձին մնացինք. հօրս յուզումը խմբինս կը հաւատարէր, դուցէ տակել ալ էր, երբեմն երբեմն «յուսա» կը մըմնջէր ետեւէս ժամ ու կէս տնեց այս խորհրդակցութիւնը՝ իսկ ես այդ տաղնապելի ժամանակամիջոցին մէջ, ուր ինձնէ քանի մը քայլ անդին մէկ քանի հոգիներ ապագայիս հետ կը խաղային, բաղդս կը վճռէին, այդ վճռական պահուն զրեթէ ինքզինքս կորսնցուցած էի, սաստիկ ու հակընդդէմ յուզումներ կը տարուբերէին զիս մշտածով անհանգստութեան մը մէջ. մերթ ես զիս աղաւս դուրսը կ'երեւակայէի, ու հաշիւներ կ'ընէի ժամ առաջ նշանածիս քով ըլլալու, որչա՞փ բաներ պիտի պատմէի անոր, ու ալ աւելի առաջ երթալով սիրոյս երջանիկ պոսակումին խօյ ծրագիրներովը կը խելայեղէի, ու մերթ ալ հակասակ կողմը մտաբերելով անոր պարզած սեւ զինէն սոսկումով կը ցնցուէի, ու այն ատեն ինքնաբերաբար ազօթքի այրող վանկեր կը նկարուէին չրթունքիս վրայ, չեմ գիտեր ինչ երկիւղած ջերմութեամբ հետզհետեւ եւ արագ արագ կը թուէի բոլոր ազօթքները, զորս մանկութենէս սորված էի:

Կեանքիս մէջ անմոտանալի պիտի բլլայ այդ մէկ ու կէս ժամուան, ու մանաւանդ երբոր Ատեանը զուրմ ելաւ ու եկաւ. բաղմիկ նստարաններուն վրայ՝ ա՛յ անաւոր վայրկեանին կրած տենդատ անձկութիւններս: Քարտուղարը սկսաւ լախիկելով կարգաւ վճարողիս, բովանդակ էութիւնս կախած էի անոր չրթունքներէն: Դատին համառօտ քաղաւածքը ընելով մէջ կ'ըրեմք բնոյ՜, դատախազի պահանջօս մը եւ օրինական կը գտնէր զայն եւ անբաւական հերքելու իմ եւ փառախանիս առաջ բերած առարկութիւնները, եւ միա-

հաւան կարծիքով յանցապարտութիւնս կը վճարէ: Անքերուս առջեւէն մութ քօղ մը կը քաշէին կարծես Լնդն. դատախազը պահանջեց որ պատմ. օրինադրքին 58-րդ յօդուածին Բ. տրամադրութեան համեմատ պատիժս որոշուի: Նախագահը ինծի հարցուց նորէն թէ ի՞նչ ըսելիք ունէի: Այս պաղ հարցումը լիբր ու հեղնական թուեցաւ ինծի. զօղացի, զայրոյթէս մոլեղնած էի, նախատական կծու բաւերով արհամարհանքս եւ նղովքս յայտնեցի իրենց՝ եւ իրենց ներկայացուցած կեղծ արդարադատութեան զէմս իմ ծանր խօսքերս՝ որ կրնային նոր պատիժ մը հրաւիրել իմ վրաս՝ չի լըսեցին կամ այնպէս ձեւացուցին: Յետոյ նստած տեղերնիս կարծիքի կարճ փոխանակութենէ մը ետքը, նախագահը պատմ. օրինադիրքը բացաւ եւ որոշ արտասանութեամբ կարգաց հոն 58-րդ յօդուածը եւ աւելցուց, «ա՜հա դատարանը քնդի զէմ տառը տարի պատիժ կ'որոշէ»: Լնկրկեցայ, իմ շարժումս կ'երեւի որիչ մտքով մեկնուեցաւ, վասնզի լսեցի որ նախագահը կը հրամայէր ստորկաններուն որ շուտ տանին զիս բանտը: Համբան ինչպէս գալս չեմ գիտեր, կարծեմ թէ հայրս մինչեւ բանտին դուռը հետեւեցաւ ինծի: Երբ ներս եկայ բազմաթիւ բանտարկեալներ խումբ խումբ եկան ցաւակցութիւննքն յայտնել եւ յուսադրել: Շողին սպառած մեքենայի մը պէս անշարժ էի, բան մը չէի հասկնար եւ ոչինչ կրնայի պատասխանել իրենց:

Հիմա այս առանձնութեան մէջ՝ երբ բոլորը կը քնանան՝ միշտ կ'անդրադառնամ ցերեկուան անցուգարծերուն, եւ ո՛րչափ մտածեմ կարծես այնչափ կրակ կուտայ ինծի: Զի՞ պիտի շունուի արդեօք բարձրագոյն

դատարան մը՝ աւելի արդար՝ որ բեկանէ այս անիրաւ-
վճիռը եւ անպարտ արձակէ զիս:

Ի՛նչ .

4 Յուլիս

Քանի մը օրեր անցան արդէն եւ ես չեմ կրնար
փարատել զիս անդամալուծող թմրութիւնը, որ ինչ
կը մնայ ապուշութեան սահմանները տանիլ զիս: Յա-
ճախ ամօթ կ'զգամ այս կնաբարոյ տկարութենէս. երբ
մանաւանդ աւելի ծանր ու անյոյս դատապարտեալ-
ներ իրենց անձին օրինակներովը կուզեն քաջալերել
զիս, նշանածս, կը մտածեմ, եթէ այս յողովող ու ան-
շուր վիճակին մէջ տեսնէ զիս, չի՞ պիտի արհամարհէ
արդեօք իմ արութիւնս՝ անշուշտ. բայց չիտակը ըսե-
լով ես ալ ամենէ աւելի իրեն համար է քան ինծի որ
այսքան շատ կը վշտակրիմ: Վայրկեան մը իսկ չեմ
կրնար բաժնուիլ կեղեքիչ սրտատանջութիւններէս, եւ
երթալով կարծես ցաւը խոր արմատ կը ձգէ սրտիս մէջ:

Յոյսի սղտիկ աղբիւր մը կը մնայ տակաւին ինծի
Պօլտոյ Վճռաբեկ Ատեանը՝ ուր պիտի զրկուի դատա-
վճիռս, եւ որ հեղինակութիւն ունի ի հիմանց բեկա-
նելու տրուած վճիռը: Ասիկա լաւ է, բայց, ամբողջ
որ քաղ. յանցաւորներու նկատմամբ թուրք պաշտօնա-
տանց մէջ տիրած ծայր աստիճան ատելութենէն եւ
նախապաշարատ ոխերմութենէն զերծ չէ նաեւ այս
Գերադոյն Ատեանը, ընդհակառակը վերջին քանի մը
օրուան մէջ հետամուտ ըլլալով ստուգեցի որ այս
կարգի դատերու մէջ այնպիսի խիստ ընթացք մը ունի:

որուն նմանը թերեւս իր ստորագաս դատարանները
չունին: Տակաւին դատական օրագրութեանց մէջ չէ
տեսնուած երբէք որ քաղ. յանցանքի դէմ արձակուած
ունէ վճիռ բեկանուի վճռաբեկ Ատեանէն, եւ անձամբ
ստուգեցի որ այնպիսի խախտու ու բացայայտ անիրա-
ւութեամբ արձակուած վճիռներ վաւերացուած են
անկէ, որ երբ կարգը ինծի գայ, իրիկուն կ'ըլլայ
արդէն:

Ուստի յոյսի այս աղբիւրն ալ՝ որ պահ մը հրա-
կէզ ցաւերս զովացուցած էր՝ ցամքել կ'սկսի: Երբ հայ-
րըս գուրսը պատրաստել տուած քեմիկ ին մատուցուե-
լիք պաշտպանողական լանիքն բերաւ ստորագրել տա-
լու համար, բացատրեցի այդ մասին ունեցած իրաւացի
վարանումներս: Գլխու յատկանշական շարժումով մը
ինքն ալ հաստատեց թէ շատ յոյս չունէր ասիկց,
բայց բան մ'էր. յետոյ խորհրդաւոր ձայնով մը, «աը-
գաս, ըսաւ, մի՛ յուսահատիր, իմ ձեռքովս պիտի ա-
դատեմ քեզ, մի՛ կարծեր թէ հայրդ քեզ բանտերու
խորը կը ձգէ կ'երթայ», եւ սկսաւ բացատրել փա-
խուստիս համար իր յօրինած ծրագիրը:

Քիչ մնաց ուրախութենէս հօրս ճիտը պիտի փաթ-
թուէի, արցունքներ եկան աչքիս առջև, բայց հայրս
պատուիրեց որ խոհեմ ըլլամ, եւ մանաւանդ ոչ որ
բան ըսեմ այս մասին: «Մոռցի՛ր, ըսաւ, ատենը կայ»:

Վերջը դատաւարութեանս աղէտաւոր վախճանին
վրայ խօսք բանալով ըսաւ թէ ամէն ջանք ըրած, ա-
մէն զոհողութիւն յանձն առած է բայց անկարելի
եղած է ասկէ աւելին ընել: Դատարանի նախագահը,
որուն սիրտը շահելու միջոցը գտած է եղեր՝ դատա-
պարտութեանս իրիկունը իսկ իր տունը կանչել տալով

լսած է անոր թէ ասկէ աւելի պակաս պատիւ ապա
կարելի չէր, թէ ամբաստանադրին եւ ընդհ. դատա-
խաղին պահանջումներուն եթէ հետեւած ըլլալին,
պէտք էր ցկեանս պատիւ որոշել, եւ ուրիշ այս կար-
գի խօսքերով ջանացած է ամօքել հօրս վիշտը:

Այն, անտխտաններ, օրէնքը մատի փաթթոց ըրած
են եւ ուղածին կ'ընեն, ոչ համար տուող կայ եւ ոչ
պահանջող: Օրէնքը՝ առաձգական խեղճ պէս կ'երկնցը-
նեն կամ կը կարծեցնեն ուղած ատեններն:

Այսօր քիչ մը հանդիստ եմ բաղդատաբար, բայց
հօրս ներշնչած յոյսին կը վստահիմ, իր անձնական
կամքին կը հաւատամ, եւ վճռարեկ Ատենի արգարու-
թեան վրայ մանանելի չափ գաղտնիար չունիմ:

Ի՞նչ.

10) Յուլիս

Այսօր բանաւ աջցելութիւն մը ընդունեց՝ որ կըր-
նայ հազուադէպ իրողութեանց կարգը անցնել, դա-
տարանի նախագահը, ընդհ. դատախազը եւ դրազիր մը
քննական այց մը սուին: Մինչդեռ օրինադիրքը ան-
հրաժեշտաբար պարտք կը դնէ դատական պաշտօնէից
վրայ գէթ ամիսը մէկ կամ երկու անգամ անպատճառ
երթալ բանաւ եւ քննել բանտարկելոց վիճակն ու
հանգամանքը, սեղեկանալ անոնց դործերէն ու տեղի
չի տալ զեղծումներու, յապաղումներու եւ զրկանք-
ներու, իսկ եւ ասոնց գէժքը բանտին սեմէն ներս ա-
ռաջին անգամը ըլլալով կը սեռնեմ, եւ այն ալ ի՞նչ
պէս, չուրի պէս վանդակադրան առջեւ երեւցան ու

անհետացան առանց բուն բանտին մէջ ուր կոխելու.
ու այնքան խեղճ բանտարկեալներ՝ որոնք իրար ան-
ցած, անոր ասոր գենդեզցած ու բրգուճ մը թղթի
վրայ իրենց խնդիրքը, պաղատանքը, գծել տուած էին՝
յուստիսաբ մնացին, թէեւ այդ թղթերը իրենց ձեռքը
մնալով թերեւս բանի մը դործածուի. վասնզի ի՞նչ
գարման կարելի է յուսալ մարդոցմէ, որք ամսականի
ու կաշառքի արգիւնքը եզող մետաղները իրարու վրայ
զիղելու հոգը միայն ունին: Բարեհաճած էին սակայն
վերջը զբաղիրը բանտին տնօրէնին հետ ներս զրկել՝
որ բանտարկելոց թուահամարը ստուգէ, բայց սա ալ
իր կարգին գոռոզ նողկանքով մը հազիւ թէ գլուխը
ներս կը խոթէր սենեկէ մը ու ահա անմիջապէս դուրս
կը քաշէր, կարծես թէ կը սժգար այս ժահաբոյր մըթ-
նալորտէն, որուն մէջ սակայն հարկւրաւոր մարդիկ
երկար տարիններ ապրելու դատապարտուած են . . .
մարդկային օրէնքները ի՞նչ ահագին սեղու մներով
բաժնած են ընկերային գառակարգերը իրարմէ, ի՞նչ
անիրաւ. ու լայնամիջոց զանազանութիւններ ստեղ-
ծած են մարդոց մէջ, ուր մէկը իր ունեցած անհաւա-
սար զիրքին բերումով, անժուժելի ու գէղ քամահ-
բանքի մը մէջ կը նշաւակէ խուճ մը բաղմաթիւ
մարդոց, որոց մէջ գուցէ շատեր կան ամէն տեսակէ-
տով՝ թէ՛ հոգիով, թէ՛ մարմով, թէ՛ մարմնով՝ իրմէ
աւելի բարձր ու արժանի. որ սակայն անողոր բաղ-
զին կամ՝ լաւ եւս է բոկ՝ այդ միեւնոյն միակողմանի
օրէնքներուն չարաչար դոնը եղած են: Ահա մեր այ-
ցելու ծանծաղամիտ քեարիպը տիպար մ'էր այդ չիա-
ցած ու ամբարնա աճ գառակարգէն:

Չեռքի ո խաակ թաշկինակը չէր ուղեր հեռացնել

քիթէն, զոր սակայն չի քաշուիր խոթել ի հարկին ամէն տեսակ նսխութեանց, զազիր դործերու մէջ, ու զէմբի խոթոս ծամածոտումով մը չէր հաճիր լսել տառապեալներու աղերսագին բողոքները: Եթէ այս է այցելութեանց նպատակը՝ լաւ է որ չի գան, սակայն կարծեմ թէ տարբեր շարժառիթներ ունենալու են:

Ամբան է՛ն մղձաւանջային ատենն է, բանտին մէջ ո՛րչափ կը նեղուիմ այս եղանակին. այրեցեալ ջերմութեան մը գալը մարմինս կ'աչնծէ, ա՛խ, պիտի տեսնե՞մ արդեօք զով ու խորհրդաւոր պուրակները, պիտի պտտի՞մ արդեօք հեշտին ու ստուերոտ թաւուտներու մէջ. ո՛ւր մնացին պաղ ու վճիռ աղբիւրները, մեր գալարազուարճ գետափը, մեր պարտէզներն ու պտուղներով առլի մրգաստանները: Դու՝ բանտին չո՞ղին եւ աղտեղութեանց մէջ տապկըտուէ՛ . . . կը վախնամ թէ համաճարակ հիւանդութիւն մը վարակի՝ վասնզի եղանակին անտաժէտ ներգործութիւնը, թըլքած ու փնասուած պտուղներու անխտիր ներմուծումը, ու բանտին մաքրութեան եւ առողջապահիկ խնամքներու բոլորովին անսիոյթ թողուիլը նկատի ունենալով զարմանալի է որ մինչեւ հիմա արդէն ընդհանուր հիւանդութիւն մը երեւան ելած չէ, բայց ո՞վ գիտէ թէ այն իր դարանէն զուխը դուրս ցցելու վրայ չէ՝ վասնզի այս օրերս տեւողը այնքան յաճախագէտ է, որ կրնայ ժանտառնեղի փոխուիլ, բանտարկելոց տասնէն չորսը կարելի է ըսել ջերմ կը բռնեն, հայոցմէ ալ կան երկու երեք ջերմոտներ: Վերջին երկու շաբթուան մէջ երկու թուրք բանտարկեալներ մեռան, թաղապետական բժիշկը անուանապէս կ'այցելէ, այսօրուան պաշտօնէից այցելութեան պէս բան մ'ալ անորը՝

պապօսնին ծայրովը կը դպչի հիւանդին, ձեռնոցով կը քննէ բազկերակը: Բոլոր դէմը ելնողին անխտիր սուլֆաթօ կը յանձնարարէ: Արդէն ներս եկած չուսի ալ, զուրսը կը կանչէ հիւանդները, կը խորչի ներս մանկէ:

Իէ.

18 Յուլիս

Առջի օրը բանտի աղտեղութեան եւ հարկաւոր զգուշութեանց զառանցումին վրայ կը խօսէի, բայց որո՞ւ մտքէն կ'անցնէր թէ իմ նախահոգ կասկածներս իրականութիւն պիտի գտնէին այնքան ողբալի կորուստով մը յանձին սիրելի ու համակերել բաղդակցի մը: Ո՛հ, այսօր խորին տխրութեամբ մը համակուած, բոլոր հայ բանտարկեալներս ընկեր մը, սիրուած դէմք մը կորսնցուցինք. եւ վշտալի յուզումով կ'արձանագրեմ իր մահը իմ «յուշեր»ուս մէջ: Խեղճ երիտասարդը հազիւ 30 տարեկան, ամուսնացած, զաւկի մը տէր, երկու տարիէ ի վեր բանտը կը գտնուէր ծանօթ ամբաստանութեամբ եւ հինգ տարի բանտարկութեան դատապարտուած էր: Ընտանիքը՝ իր ծննդավայրին մէջ՝ հեռի էր իրմէ, բայց իր հեղ ու անուշ բնաւորութեամբը, երկու տարուան մէջ իր բանտային ընկերակցութեամբը, բոլոր իր հայ բաղդակիցներուն սէլն ու բարեկամութիւնը վաստակած էր, ուստի տասներկու օրուան հիւանդութենէ մը ետքը՝ որ ժանտառնեղ էր՝ իր վաղահաս մահը ամենուն ալ սիրտը անկեղծ ու մորմոքելի վիշտով մը համակեց, ու մանաւանդ բոլորին ալ վերլուչել տուաւ ու սարսոտացուց այն տխուր

անգրադարձու մով թէ մանր բանտի մէջ ամենէ գորն-
դակ վախճանն է կեանքին, լքեալ, կարօտակէզ . . . :

Մանր ամէն տեղ պա՛գ, աղէնաւոր, մահաչառկ
ցնցումով մը կ'ընդունուի: Արկածի մը կամ թշնամա-
կան հարուածի մը հետեւանօք, անկողնոյ մէջ կամ
այլուր մանր միշտ կսկծալի է ու վշտաւոր, պանդըխ-
տութեան մէջ խանի մը անկիւնը կամ հիւանդանոցի
յարկերուն տակ մանր գծուար է . . . բայց քստմնելի
է մանուանդ մանր բանտի մէջ, խիստ գմեղակ է հիւ-
ւանդութիւնը բանտին՝ գաղափար ունենալու համար
մահամերձի մը սնարքը գտնուելու է:

Խեղճ երիտասարդին — որ հիմայ ցուրտ հոգին մէջ
հանդձած է յաւիտենապէս եւ խաղաղ աղատած կեան-
քի զառնութիւններէն ու մանաւանդ բանտի լլկում-
ներէն — հիւանդութեան ամէն չըջաններուն հանգի-
սատես եղայ եւ միշտ խորին արամութեամբ մը կը
դիտէի իր ու կեանքին միջեւ եղած թելերուն մէկիկ
մէկիկ կտրտուիլը: Հիւանդութիւնը պարզ անմիաս
հոգայտով մը սկսաւ՝ բոյոր վատ, տակիչ մարդոց ու
գործերու պէս որ սկիզբէն լաւ երեսով մը կը ներկա-
յանան մեղի՝ եւ երկու երեք կրկնումներէ վերջ՝ զոր
փորձեց ոտքի վրայ անցնել խեղճը՝ ժանտատենդին
ախտանշանները երեւցան: Քովը կ'երթայի սփոփելու
համար, բայց ան իր խենդ գառանցումներուն մէջ
խօս անգամ բարի ազնուութեամբ մը ետ կը հրէր զիս,
անշուշտ որպէս զի չի վարակուիմ: Իր ասանջանքին
բոցերուն եւ կեանքի ու մահու ստակալի մտքառու-
մին միջեւ անդադար կեռջը, դաւ կին, մօրը՝ անուննե-
րը կը յեղցեղէր. ջղաձգական շարժումներով խեղճ
կ'երկնցներ պարսպ օդին, հոն որպէս թէ իր սիրելի-

ները գրկելու, անոնցմէ կարօտը առնելու, բաժանումէ
առաջ սիրաջերմ գրկապնդութեան մը մէջ յաղենալու
համար անոնց սէրէն, որոնց կարօտովը տոչորուած է
եղկելին երկար ատեն: Ո՛հ, իր հիւանդութեան ամբողջ
ժամանակաշրջանը անեղ ու սրտաշարժ պայքար մը
եղաւ անգութ ախտին դէմ, չէր ուզեր որ իր շունչը
բանտի մէջ հասնի եւ մեռնելէ առաջ կուզէր գգուել
իրենները, եւ տարաբաղդը աչիք բաց մեռաւ, ինչպէս
կ'ըսեն:

Խնամող, հոգ տանող չի կար իրեն՝ երբ հիւանդ
էր, մէկ անգամ միայն եկաւ բժիշկը, երբ արդէն հո-
գեւարքի հոնդիւնները սկսած էին, տէրտէր մ'ալ
եկաւ հաղորդութիւն տալու համար, բայց ուշ էր: Քանի
մը բանտարկեալներ փախթի մը մէջ պլլած քաշքը-
չեցին զիակը, պարսպամէջը տարին, ուր քանի մը ժամ
սպասեց, պէտք էր բժիշկը քննէ, մեռած ըլլալը ստու-
գէ խոցումներով եւ իր տեղեկագիրը տայ, եւ այս
գործողութեան պէտք է հսկեն մէկ երկու Դատ. պաշ-
տօնեաներ, ուրկէ վերջ միայն իր քախիէն կը գրուի,
կ'արտօնուի թաղումը: Իրիկուան դէմ եկեղեցիին կող-
մէն մէկ քանի մարդիկ ճաղփայտով մը եկան տարին
խեղճին զիակը, որ կարծես իր մեռելային անտարբե-
րութեամբը կը ծաղրէր մարդոց սին ձեւապաշտու-
թիւնները:

Քիչ վերջը, կամ նոյն իսկ մեռելին դուրս հանուած
միջոցին, բանտը իր սովորական յիմար իրարանցումին
մէջ չէր խորհեր անգամ թէ կեանք մը վիժած էր իր
տգեղ արգանդէն, ու բանտարկեալներ ըստական

թաղծութենէ մը ետքը կը վերադառնային իրենց անի-
մաստ եռուղեռումին :

Ո՛հ, կը սոսկամ ես բանտի մէջ մեռնելէ. ի՞նչ
գորագոյ արարածներ ենք մենք:

ԻԸ.

24 Յուլիս

Վարդավառ է այսօր, եւ ի՞նչէն պիտի գիտնայի
եթէ առտուն կանուխ լուսացուած ատենս՝ հայ վիճա-
կակից մը պաղ ջուր չի սրսկէր վրաս, «վարդավառ»
ըսելով: Կէս աւուր միջոցին քանի մը հայ բանտաբ-
կեալներ զուարթ խաղ մը սարքել վորձեցին, զիրար
ջրով ողողելով, մէկ—երկու հոյի բոլորովին խիմեցան
ջրով, բայց ամէն բան հոս համ չունի. եւ որքան ալ
զուարթ ըլլալ ուզես, դարձեալ կեղծ ու բռնադրօտիկ
ըլլալը յայտնի է: Տխուր խոհեր միշտ անբաժան են
քեզնէ :

Խորհիլ թէ դուրսը այս օր ի՞նչ չէնչոյ զուար-
ճութիւններ, ի՞նչ անմեղ ու աշխոյժ կատակներ կ'ըլ-
լան մարդոց մէջ, որոնք իրապէս երջանիկ են, կամ
գէթ բաղդատաբար շատ աւելի երջանիկ:

Այս աւուր տօնին առթիւ մանկական, պատանե-
կական բոլոր քաղցր յիշատակները նորէն շարունցան
մտքիս մէջ եւ խաբուսիկ օղերեւոյթի մը պէս մեր
հեշտալի գետեղրին տեսարանը սահեցաւ աչքիս առ-
ջեւէն :

Բանտի մէջ յաճախ կարդ մը մանր մունր հոգեր
կան, որոց յիշատակումը անգամ անողտաշաճ պիտի

ըլլար. ցաւ մը, նեղութիւն մը որ չես կրնար հոյն իսկ
քովի ընկերակցիդ յայտնել առանց անպատեհութիւն
մը ըրած ըլլալու :

Միգելու համար ամէն խցիկի մէջ միզամաններ
զետեղուած են, ուր գէշ աղէկ ալ ամէն մարդ վար-
ժուած է ու ալ ամօթ չի զգար այնքան մարդոց աչ-
քին առջեւ միգելու իրիկունը երբ դուրս փակուած է
ու անհնար է սպասել մինչեւ առտուն, սակայն խըն-
դերը կը փոխուի երբ ընական միւս արտաքսումին
պէտքը սկսի նեղել խեղճ բանտարկեալը, որուն կա-
ցութիւնը այս պարագային անհանշուրժելի բան մը
կը դառնայ :

Շատ անգամ տեսեր էի սենեկակիցներէս մէկուն
կամ միւսին կրած նեղութիւնները, գալարումները,
ինքնասեղմ ճիգերը ժամ մը աւելի յետաձգելու համար
այդ պէտքին դոհացումը, սակայն վիճակին բովանդակ
դժուարութեանը վրայ դադափար չունէի ու կը կար-
ծէի թէ ինք իր վրայ քիչ մը աւելի ջանք ընելով
մարդ կրնայ մինչեւ առտուն դուրս բացուելուն սպա-
սել: Այս պահուն սակայն կ'զգամ թէ ի՞նչ անհնարին
կացութիւն է եղեր այս վիճակը եւ թէ նման պարա-
զաներու մէջ մեր բաղդակիցները ի՞նչ լոխն ու անա-
սելի նեղութիւններ կը կրեն եղեր: Իրիկունէն ի վեր
աղիքներուս մէջ խուլ կսկսում մը կայ՝ աղետաբեր
նշան դոհափակ բանտարկեալին համար՝ որ ինծի մոռ-
ցնել տուած է բոլոր միւս ցաւերս ու մոռածունքներս
եւ հակառակ այդ պահանջին հարկը միտքէս վանելու
համար ի դորձ գրած միջոցներուս՝ միշտ ուշս կը
դբաւէ այն, զոր եթէ մոռնալ յաջողի մարդ թերեւս
կրնար յետաձգումը երկարել:

Անցեալ գիշեր նոյն մտահոգութեան մատնուած բազմաթիւ մը կ'ըսէր թէ՛ « հիմա մէկ անգամ հինգ վայրկեանի չափ դուռը բացուելուն փոխարէն չարած մը աւելի բանտը կը մնամ յօժարակամ, » հիմա կը հասկընամ թէ ո՞րքան իրաւունք ունի եղեր խեղճ բանտարկեալը, մարդ կրկին ու կրկին պատերու եւ ճնշումներու մէջ կ'զգայ ինքզինքը այսպիսի պարագաներու մէջ, ուր վայրկեանները մոռեցական դանդաղութեամբ կը յառաջանան, իսկ ժամերը անվերջանալի թուականներ կ'ըլլան, ու քունը բնաւ չի մօտենար քնդիւ:

Չեմ գիտեր թէ պիտի կրնամ գիմանալ մինչեւ դուռը բացուելուն, թէ եւ գիտեմ թէ ո՞րքան սոսկալի մեղք է այս ինքնաբռնաբարութիւնը առողջապահական տեսակէտով, սակայն ինչ օգուտ, պէտք է համբերել կարելի եղածին չափ երկար, ու այս պահուն սեւեռ զբաղումով մտապահան տալու համար էր որ գրիչս ձեռք առի, ու գրել սկսայ, բայց մտմտութեամբ չի փարատիր մտքէս, ու կ'սկսի լալ աւելի նեղել: Պիտի պատկիմ, տեսնեմ պիտի կրնամ երկարած գել . . . :

Ի՞նչ .

4 Օգոստոս

Կատարեալ թանչքէ մը բռնուած էի, աղեաց խանդարում մը, որուն՝ բարեբաղդարար առաջը առնուեցաւ: Առջի գիշերը որ առաջին անգամ խիթ ու լուծում ունեցայ, չի կրցայ ինքզինքս դապել մինչեւ առաւօտ եւ նոյն գիշերը յաջորդարար երեք լուծում ունեցայ:

ամէն անգամուն ալ աղեաց ճմլումով մը. ո՛հ, ի՛նչ դժուրակ բոպէներ էին անոնք . . . : Հետեւեալ օրը կատարեալ հիւանդ էի, մէկ ժամու մէջ քանի մը անգամ ձեւիչ երթալ պէտք էր: Այդ օրը վերջապէս շատ դժուարութեամբ բանտի տնօրէնին կամքը չինեցինք եւ հրաման առինք որ վերի յարկը հիւանդանոցը ելնեմ, ուստի այսօր քանի մ'օրէ ի վեր հոս եմ, այս ուղորմելի սենեակը ո՛չ մի կերպով իր անունին յարմար հանգամանքը ունի, օղտիկ, աղտոտ եւ միւս սենեակներէն աւելի նոսրացող մթնոլորտ մը ունի, ուր մարդ զուլիսը ներս չի կրնար խօթել առանց վարչանքի, տըխուր ու անազգեցիկ խուց մը, ուր հիւանդը առողջանալու յոյսէն աւելի վաթարանալու դողովը կը սարսռայ, մէկ հատիկ առաւելութիւնը որ ունի այն ալ գիշերը դուռը կղպանքով չի գոցուիրն է, եւ հիւանդը կրնայ ձեւիչ երթալ աղատօրէն:

Քանի մը օրէ ի վեր խիստ մտատանջ վիճակ մը ունէի, փորհարութիւնս կը շարունակուէր եւ ես շատ կը վախնայի թէ Բոնիկ հիւանդութիւն մը պիտի դառնայ ասիկա ինծի համար, ու ես որքան կը սարսափեմ հապաքանտի մէջ հիւանդութենէ, տեսեր եմ հիւանդ բանտարկեալներ, իրենց խշտեակներուն մէջ՝ չոր ու աղտոտ՝ երկնցած անխնամ, ցաւերու, կսկիծներու, լըքումի, զրկանքի եւ ուրիշ սրտաճմլիկ լիկումներու մէջ վախճարուած, կը խմեն կեանքի է՛ն դառնահամ վշտերու թանձրալեղի ու լօժկած մրուրը, տեսեր եմ այդ եղկելի արարածները իրենց անհուն տուայտանքին մէջ ու սիրտս խորին ճմլումով մը կոշկոճուէր է, կը վախնամ սիրտս խորին ճմլումով մը կոշկոճուէրն է, կը վախճանէն . . . : այդ ողորմելի բաղդակիցներու մութ վախճանէն . . . :

Բայց այսօր շատ հանգիստ ու առողջ կ'զգամ

ինքզինքս, թանչքը եւ լուծումը բոլորովին վերջացան
վախու պատճառ մը չունիմ, միայն թէ չեմ կրնար հի-
ւանդանոցի ծանրաբոյր օդին մէջ մնալ, միշտ դուրս
կ'ելնեմ ու ցածիկ տանիքը կը շրջապայծառ Ա'ն, հողին
տակնուկրայ կ'ըլլայ, բայց պայծառ երկինք մը պըս-
պըուն աստղերով կը շողչողայ գլխուն վրայ, ո՛րքան
եղկար ատենէ ի վեր զրկուած էի երկնից այս մեծա-
վայելուչ լուսավառութեան հիանալի տեսարանէն,
կարծես նոր ու վեհ հեռանկարի մը առջեւ ինքզինքս
յանկարծ դանկելով կը շլանամ ու պիշ պիշ կը դիտեմ
աստղերուն լուսաբիր ժպտումը եւ պաղպաղուն շող-
չողումը լուսաբեկելի, եւ մտայնած ծանօթներու սի-
րելի գէմքերը վերտանալու պէս մէյմէկ պղտիկ ջան-
քերով կը յիշեմ գիրենք բոլորն ալ, եօթնապարս, կօի-
նը, ծիւղկարկնը, բարդգողը . . . որոյ զուարթ ճառա-
գայթարձակումը անցեալ սիրելի յիշատակներու առ-
խուր վերաթափումով կը խրթնացէ հոգեւ Անյապ
ու հոգեզրաւ սեւեռումով մը կը դիտեմ անհամար լոյս-
ներով կէտիէտուած շողապայծառ երկնակամարը գլու-
խուս վրայ եւ յափշտակուած հմայողի մը պէս չեմ
ուզեր բամբուլ աչքերս անիլ . . .

Այս տողերը կը գրեմ աստղերու լոյսին տակ
բայց զրելէ աւելի քաղցր է դիտելն ու սքանչանալը
ուստի սրտաթիւ լուսած հիացումով կը թաղուիմ լուսա-
քթթումներով վառվռուն երկնադաշտին մէջ՝ հողին
բոլոր խորմունքովը դորս տրտայայտել անկարելի պիտի
ըլլայ երբէք . . .

Հայրս այսօր ինծի այցելելով յայաննոցի թէ հի-
ւանդանոցը կը գտնուիմ, աւելի աղէկ, քան խորհրդ-

դաւոր չեղտով մը, ասիկա շատ կը դիւրացնէ մեր
ծրագիրը» : Ուրիշ բան չի յայաննոց :

Անշուշտ փախուստիս յատակադիծը կը շինէ
մտքովը :

L.

10 Օգոստոս

Կործքս ուժգին կը բարախէ, վճռական ժամեր են
այս քանի մը ժամերը, դորս տենդոտ անհամբերու-
թեամբ կը համբեմ Գիշեր է, ժամը երկուքը, եւ ես
թեամբ կը համբեմ Գիշեր է, ժամը երկուքը, եւ ես
պատրաստ եմ չորս ժամ սպասել՝ կէս գիշերուն, որ
ատեն ինծի համար կրիդիկական հանդիսաւոր վայր-
կեան մը պիտի ըլլայ, բազդս, ապագաս, երջանկութիւնս
կամ ամբերջանկութիւնս վճռող, մահ կամ ազատութիւն,
այս խորհրդաւոր բանաձեւը, սոյն երկու ծանրակշիռ
բառերը ցերեկուրնէ ի վեր մտքիս մէջ միշտ կը յեղ-
յեղուին եւ իրօք քանի մը ժամէն կամ ազատ պիտի
յեղուին եւ իրօք քանի մը ժամէն կամ ազատ պիտի
ըլլամ բանտիս պատերէն, տառապանքներէն ազա՛տ,
եւ կամ ձախաւեր շարժումով մը իսպառ խորտակած
սղատութեանս վերջին ու մէկ հատիկ յոյսը՝ կրկին
ուստի սրտաթիւ լուսած հիացումով կը թաղուիմ լուսա-
քթթումներով վառվռուն երկնադաշտին մէջ՝ հողին
բոլոր խորմունքովը դորս տրտայայտել անկարելի պիտի
ըլլայ երբէք . . .

Ժամը վեցին փախուստ պիտի փորձեմ
Հայրս այսօր եկաւ եւ ամէն բան պարզեց ինծի
Դատապարտութենէս ի վեր մտքին մէջ գամուած է
եղեր փախստեանս գաղափարը, որուն վրայ ամէն օր
ու գիշեր խորհած, հաղարու մէկ միջոցներ յղացած եւ

վերջապէս այս վերջին միջոցին որոշում տուած է, որուն կը նպաստէ վերի յարկը եւ հիւանդանոցը դըստուրս :

Կծիկ մը բարակ—երկայն չուան տուաւ ինծի, գիշերը ժամը վեցին հիւանդանոցի դրսի կիսածածք նըրբանցքին պատուհանին տակի աղիւսէ բարակ պատը պիտի քակեմ եւ չուանին կծիկին մէկ ծայրը բռնած միւս ծայրէն պզտիկ քար մը պիտի կապեմ ու նետեմ պարսպէն անդին, ուր կ'սպասէ հայրս եւ որ այդ երկնցած թելին միջոցով ինծի պիտի զրկէ պարանէ հիւսուած սանդուղ մը, որուն վրայէն սողալով պիտի կտրեմ բանտորմբուն եւ պարսպին միջեւ դառնուած լայն միջոցը եւ պիտի դառնուի պարսպէն անդին, հօրս քով, աղա՛տ . . . :

Ա՛խ, անձկութեամբ կը թնդայ կուրծքս, պիտի աղաթեմ արդեօր, հայրս ամէն կանխահոգ միջոցներ նախատեսեր է: Այն դօրա ուր, խոհուն եւ հաստատամիտ մարդոցմէն է ինքը՝ որ դժուարութեանց առջեւ ընկրկիլ չեն դիտեր ու դործի մը կը ձեռնարկեն ապահով ու հաստատ քայլերով՝ նախապէս բոլոր թեր ուղէմ կողմերը ի նկատի ունենալով:

Ժամերը կը մօտենան, կը վախճամ մօտիս բանտարկելոց հետ խօսելէ, զի մի գուցէ աչքերուս մէջ կարդան յուզումս եւ խորհուրդս: Երթամ պառկիմ որպէսզի կասկածի տեղի չի տամ քովիններուս:

Հոս կը փակեմ «յուշադիրս». դոր ամբողջացնելու համար դուրսը թաքստոցիս մէջ նորէն ձեռքս պիտի առնեմ . . . :

Ա՛խ, որքան երջանիկ պիտի ըլլամ . . . :

LU.

14 օգոստոս

Ա՛խ, ամէն յոյս կորսուեցաւ, նորէն կը գտնուիմ թշուառութեանս մութ խորխորատին մէջ անյոյս ու անապաւէն, վերջին զօրաւոր յոյսն ալ փլաւ եւ զնաց կորսուիլ խորախաւար վհերու մէջ, բաղդը յամառ հաւածումով մը օձիքս թող չի տար, եւ կուզէ որ իր սեւ նախասահմանումին մէջ տառապիմ տակաւինս Ազատումիս մէկ հատիկ ու վերջին միջոցն ալ վրիպեցաւ, փախստեանս փորձը անյաջողութեան մատնուեցաւ, իմ մէկ ձախաւէր ու անխոհեմ շարժումիս հետեւանօք: Նոյն դիշերը որոշեալ ժամուն ամէն մարդ քնացեր էր արդէն երբ անկողնէս ելայ եւ յիշուած պատուհանին տակի աղիւսորմը քակեցի, չուանիս ծրարը նետեցի դիմացը, ուր հայրս սպարտօտ կ'սպասէր եւ անմիջապէս սանդղաձեւ պարանը չուանին հանդուրցեց, բայց ես քաշելու ատեն յիմար աճապարանքով մը հարկաւոր զգուշութիւնը զանց ըրի, եւ յանկարծ պարսպին վըրայ շալուած կիսափողրակներուն մէկուն քսուելով պարանը վար ձգեց զայն, այս անկումը խոչոր աղմուկ մը հանեց, ուրկէ սարսափեցան պարսպամէջը պահապանող երկու պահակները, անոնցմէ մէկը սոսկումէն լեզուն բռնուած, սկսաւ անկապ ձիչեր արձակել եւ միւսը դարձեալ սոսկումէն ձեռքի հրացանը պարսպեց օդին մէջ, վայրկեան մը վերջը ոստիկաններ խոնուած էին արդէն: Հայրս անդիէն ուժով մը քաշեց պարանին ծայրը, որ ձեռքէս խլուեցաւ, եւ ինքն ալ փախաւ: Բարեբաղդաբար անոր օժանդակութիւնը չի գիտցուե-

ցաւ եւ ոչ ալ կասկածուեցաւ թէ այս փորձին համար
զուրա՜ն գիւրութիւն տուող մը եղած է: Ես դնացի
անմիջապէս անկողնիս մէջ միտուեցայ, ոչ ոք տեսաւ
զիս, ամբողջ գիշերը զողողացի, մանաւանդ անիծեցի
իմ անճարակութիւնս:

Հետեւեալ օրը վերի յարկէն շատ մը բանտարկ-
եալներ վարի սենեակները ցրուեցին, մէկ քանի կաս-
կածելիներ չղթայի զարկին եւ փօլիսը գրին, իմ վրայ
կասկածող չեղաւ, բայց զիս ալ վար իջեցուցին:

Եւ հիմա հին տեղս կ'ծկտամ՝ կողքամ բազդիս ան-
յաջողութիւնը: Անյոյս խաւարի մը մէջ կը գտնուիմ,
երէկ իրիկուն մանաւանդ այնպիսի վիճակ մը ունէի,
որ շատ կը հմանէր խելագարի մը վիճակին: Երէկ
հայրս իր պաշտօնին վայրը մեկնեցաւ, իր մեծերէն հե-
ռագիր ստացած էր որ անմիջապէս վերադառնայ:
Եկաւ ինծի իր հրամայող տալ եւ քաջալերել, խօսք
տուաւ որ վեց եօթը ամիսէն անպատճառ հորէն պիտի
զայ ու այն ատեն սուէ միջոցով պիտի փրկէ զիս:

Իր խօսքին վստահ եմ, բայց վեց եօթը ամիս
սպասել . . . :

Սեղծ մարդը ջանքեր կ'ընէր իր յուշումը չի յայտ-
նելու համար, վերջին անգամ զիս ուժով մը սեղմելով
իր լայն կուրծքին վրայ, բաւ, «քաջ եղի՛ր, համբերէ՛»,
վշտերը ելուն կ'ընեն մարդը». ու դնացած ատեն
երկու անգամ ետին դարձաւ, աչքերէն արցունք կը
հոսէր, ես աակաւին չէի տեսեր իր լացը, ու իմ ալ
սիրտս փլաւ . . . :

Երէկ ցաւերուս սաստկութիւնը տեսակ մը անբըզ-
դայութեան մէջ ընկղմած էր զիս, երկու անգամ տեղ

բակս ձեռք առի ու չի կրցայ բառ մը գրել, լուսնօտի
մը նստանքուուն ենթարկուած էի կարծեաւ:

Իսկ այսօր բազդատաբար քիչ մը հանգարտեր է
վրդովումս, եւ կը խորհիմ թէ Աստուածածնի կիրակէն
է. դաշտերուն, պարտէզներուն, այգիներուն ամենէն չէն
ու զուարթ ատենը եւ նոր խօրհրդածութիւններ կը
պաշարեն հոգիս:

ԼԲ.

19 Օգոստոս

Այսօր բանտը զգալի թեթեւացում մը ունեցաւ,
այլ եւ այլ ամբաստանութեամբ եւ դատաւճիռներով
քսան եւ հինգ բանտարկեալներ արձակուեցան, որոնք
իրենց պատմոյն երկու երրորդը կրած ըլլալով, մնա-
ցած մէկ երրորդը կայսեր դահակալութեան տարեդար-
ձին առթիւ ներուեցաւ, այս շնորհակալներու թուոյն
մէջ էին նաեւ երկու հայեր զողութեան համար երեք
տարուան բանտարկութեան դատապարտուած եւ եր-
կու տարիէն աւել սպասած: Այս բազդաւոր մարդիկ
անհամբերութեամբ օրերը համբերով՝ այս նշանակելի
օրուան կ'սպասէին, երբոր որոշուած պատիժը աւար-
տելու վրայ է, եւ բանտարկեալը իր ազատումին կը
մօտենայ քայլ առ քայլ՝ այն ատեն օրերը խիստ տա-
ժանելի կը թուին եւ ժամանակը շատ դանդաղ կը
յառաջանայ: Տարիին մէջ չորս հինգ անգամ տեղի
կուեննան այսպիսի շնորհներ, կայսեր ծննդեան եւ
դահակալութեան տարեդարձներուն անխախտօրէն եւ
իրենց տօնական օրերուն պատահաբար: Ուստի ամէն

բանտարկեալ որ դատապարտուեցաւ՝ հաշուի կ'առնէ այն սիւլիսը (կայսերական այս թեթեւացուցիչ ներուժին սիւլիս կ'ըսեն) որուն կը հանդիպէինք եւ տասնըհինգ տարուան դատապարտուող մը վստահ է թէ տասը տարի պիտի պառկի, ու բան մ'ալ պակաս, որովհետեւ արաբական թուականի հաշուով կը համարուի բանտարկեալին օրերը՝ ուրկէ տարին տասնըմէկ օր ալ չա՛ն կուեննայ:

Սիւլիսի եկողները այսօր մինչեւ կէս օր անհամբերութեամբ շարուած էին վանդակադրան քովտիքը, ու երբոր դրսէն իրենց անուները տրուեցաւ, դուրս ցատկեցին, կուսակալին աղարանքը տարուեցան՝ ուր մազթանքներ ըրին ու անկէ յետոյ աղատ էին. երնէ՛կ իրենց . . . :

Ութը հողի կային ատոնց մէջ՝ օրը ամբողջ տասը տարի կեցած էին:

Քանի մը հայ քաղ. յանցաւորներ կ'ակնկալէին որ իրենց ալ ներում մը ըլլայ եւ յուսաստար ըլլալով՝ դառն ու սրտաբեկ պատրանք մը կրեցին:

Ան հասարակ ամէն կարգի բանտարկեալներ կը վայելէն պատժոյ այս մեղմացումը ի բաց առեալ բռնի չնութիւն ընողները (Ֆիլի շեհի)՝ եւ . . . քաղ. յանցաւորները. դարմանալի խտրութիւն մը, որուն պատճառը անհասկանալի կը մնայ: Նշանաւոր յուզկաններ, յետադաւորներ, սոսկալի գողեր ու մարդասպաններ, խարդախներ ու խաբեւաններ, որոնք ընկերային շէնքին զաղիր ցեցերն են, ատոնց ամենն ալ անաչառաբար զթութեան արժանի կը սեպուին, մեղմացում կ'ընդունին եւ քաղաքական յանցաւորը անարժան է . . .

կտոր մը թղթի, անարժէք զէնքի մը համար պէտք է որ տառապի տարիներով: Գէշ խղճմտանք չէ, չիտակը:

ԼԳ.

1 սեպտեմբեր

Տափակ, միօրինակ, ձանձրանալի կեանք: Ո՛հ, սոսկալի բան է այս, միշտ միեւնոյն օրերը դանդաղ ու անիմաստ հոլովումով մը իրարու կը յաջորդեն՝ իրարմէ աւելի տգեղ ու տաղտկալի եւ կապարէ ծանր ճնշումով մը վրայէդ կը սահին կանցնին իրենց հետ տանուլով յոյսերու, իղձերու, յոգեւոր կտորներ եւ արդէն տխրած ու սմբած հոգիդ տրորելով: Ա՛խ, ո՞ւր պիտի յանգի այս տառապագին օրերու շարքը, ե՞րբ պիտի վերջանայ այս թաղծալի, թշուառ, քստմնելի կացութիւնը, չե՛մ գիտեր, շատ կը չարչրկեմ ուղեղս եւ ապաշայի տարտամ անորոշութիւնները, անստոյգ կեանքի խռովիչ երերումները կը կրծեն կը մաշեն սիրտս:

Ինծի այնպէս կը թուի թէ բանտի մէջ ծներ եմ, դրսի կեանքը երազի խաբուսիկ գծերուն պէս կուգան յիշողութեանս մէջ ու կը սրբունին իսկոյն, կուգեմ խորհիլ թէ դուրսը կեանք աշխարհ գոյութիւն չունին այլ եւս, եւ բովանդակ տիեզերքը բանտիս մէջ կը պարփակուի միայն, եւ արդէն՝ ո՞վ կ'ըսէ թէ ամբողջ աշխարհն ալ խոշոր ընդարձակ բանտ մը չէ. անոնք՝ որ շօշափելի ու սեւ պատեր, իրական վարձակալներ չունին իրենց առջեւ՝ բանտը չեն անոնք ալ միթէ. երբ անիրաւ օրէնքներ, ընկերային անհաւասար կարգուսարքեր յօրինուած են, ատոնք անտեսանելի պա-

տեր չեն հիւսեր արդեօք մարդոց դէմ, բռնակալները, ղեղին պաշտօնեաները, վաշխասուն հարուստները այդ անտեսանելի ու լայնեզր բանտին կարեւանները չեն՝ ի՞նչ են հապա . . . :

Իմ բանտս սակայն՝ մտայածին ուրուական մը՝ որ իր բոյնը դրեր է ուղեղին մէջ, զիշեր ու ցերեկ չեմ կրնար մոռնալ զինք, բանտարկուած ըլլալուս մտածումը նեոստի պատմութեան մը պէս կ'սկսէ ինծի՝ կը մրկէ զիս, ինձնէ անբաժան հրէշի մը պէս շարունակ իր մագիլը կը միտէ սրտիս մէջ ու կը յօշոտէ, բզկի բզկի կ'ընէ զայն. ո՛ւր էր թէ քուն մը երկար, շատ երկար, զգայալիկ թմբիր մը ունենայի, չգզայի ցաւերը տաղաւկները զոր պարտաւոր էի կրել բանտիս մէջ ու որ մ'ալ գային ըսէին «ե՛լ, դե՛ս, անբաղդութեանդ չըջանը լինցաւ»:

Քունը, յաւիտեական քունը, անէութիւնը ի՞նչ քաղցր, ի՞նչ հեշտին ըլլալու է, կը խորհիմ թէ համօրէն շնչաւորներու վերջին խաղաղաւետ վախճանը ոչնչային չէութիւնը չէ՞ արդեօք, այս վաղանցիկ կեանքը միապաղաղ ու ջինջ անէութեան ծոցէն խլուած բոպէական երազ մը չէ՞ արդեօք, եւ կամ ծընունդ մը հանդարտիկ ու անխիշտ անզգայ ոչնչութեան կողմէն անխորհուրդ բռնազրօսիկ վիժում մը, անձնասպան ըմբոստացում մը չէ՞, ո՞վ գիտէ: Պայրընի հայնոյանքները գուցէ օրհնութիւններ են եւ Շօբէն-հաուէտի վարդապետութիւնը թերեւս աւելի չինի՜չ է քան «աճեցէ՛ք եւ բազմացէ՛ք»ը . . . :

Այս տխրաբոյր սօսաւիւնները մտքիս գեղնոտած զաշտին մէջ կը խարշափեն շարունակ տրտմաշշուկ՝ խորշակի մը պէս թարչամեցնող, եւ յաճախ կ'անդ-

րադառնամ ինքնասպանութեան փրկարար դադափարին բանտարկեալը սակայն այդ վերջին ու ահաւոր փրկական լաստէն ալ դրկուած է, զգուշութիւններ կ'ըլլան հատու գործիներ չի ներմուծելու համար բանտը, իսկ ես՝ եթէ գէնք ալ ունենայի, չի պիտի բաղձայի երակներս կտրտել իմ իսկ ձեռքով. գոհնիկ միջոց մ'է այդ աշխարհի թո՛հ ու բո՛հն փախչելու, եւ յետոյ այնքան շատ գործադրուած է ուրիշներէն որ կոխկոտուած փախուկ ճամբայ մը եղած է: Ասկէ զատ, պիտի զրտնուէն մարդիկ որ «սկա՛ր», «յողդողդ», «գատալիք» պիտի մրմռան ետեւէս, եւ եկեղեցին պիտի բանադրէ, զիսկս գերեզմանոցին մէջ չի պիտի ընգոունուի եւ պիտի քամահրուիմ, ուստի չիտակը չարժէր որ այդքան ապուշ մարդոց կ'աղտուն շողիքներուն մէջ ծիւթի պէս ծամծմուի անունս: Կուզեմ որ մեռնիմ եւ խորհուրդի մը, զազոնիքի մը ծածկոցին մէջ պլլուած ըլլայ մահս, ո՛չ ոք զիտնայ մեռած կամ ողջ ըլլալս, մարդ չի տեսնայ զիսկս եւ երբէք երեւան չ'եղնէ մարմինս, Մովսէսի մարմնոյն աէս՝ պիտի ըսէի, եթէ մեղք չի սեպէին ինծի այս անպատկառութիւնս:

Երբոր, օրինակի համար, պառկած կը քնանամ, մէկէն ի մէկ տակս վի՛ն մը բացուի եւ անոր ալքերուն մէջ ընկուղիմ առանց բան մը զգացած ըլլալու, կամ վիթխարի լեռ մը փչիլ եւ ճղճիմ մարմինս իր ծանրութեան տակ թաքուցանէ մարդոցմէ անտես . . . :

Ահա այս մահը կը նախախրեմ ամենէն աւելի:

Գացի՛ն, եւ իրենց սիրալիր ու մխիթարական ընկերակցութեան յուզիչ յիշատակը միայն թողուցին:

Ինը ընկերներ էին 10 եւ 12ական տարուան բերդարդելութեան դատապարտուած, չորս տարի է որ կ'ըսպասեն եղեր եւ իրենց դատաւճիւրը երկու տարիի մօտ է որ վաւերացած է եղեր վճռաբեկ ատենէն, ու այսօր միայն բաւեցանեցան գործադրել պատժադրին տրամադրութիւնը, որուն համար յաճախակի դիմումներ ըրած էին դատական նախարարութեան:

Սիրաշեւմ գերկընդլարումներէ ետքը բաժնուեցանք յուզուած եւ սրտակոտոր, գացի՛ն, բոլորն ալ ազնիւ եւ համակրելի մարդիկ էին, որոց բացակայութիւնը բանտի տաղտկալի ու անձուկ միջավայրին համար զգալի կորուստ մը, կարեւոր զրկանք մ'է: Այդ հէք մարդիկ, դժբաղդ տարագիրները երկար տարիներ բանտի մէջ տուայտելէ ետքը, գացին իրենց հիւժեակ կազմուածքը եւ տոչորոզ վիշտերը տարածել աքսորավայրի մը անհրապոյր երկնիցը տակ: Բանտին նեղ զոնամիջուկէն արհաւիրքով ներս սպրդած էին եւ չորս տարի ետքը անկէ ելան տրտմաթախիծ, իրենց հինգ ընկերներու յաջորդական մահերը տեսած ըլլալով, որոնք կանխած էին գիրենք անդառնալի կերպով ի գերեզման . . . :

Տարապարտ տարագրում դէպ ի տա՛ր ու օտա՛ր աշխարհ, հէք մարդոց թշուառ վտար քառմաքառ հողմատա՛ր հայրենավտար . . . :

Խեղճերը մահիճնին եւ հագուստնին ծախեցին ճամբու ծախք հայթայթելու եւ մէկ երկու կառք վարձելու համար. չեմ դիտեր ի՞նչ տեսակ խղճմտանք է դէթ ուղեւորական ծախքը չի վճարել: Բայց իրենք այնքան զգուած էին բանտէն, որ անտրտունջ համակերպեցան ամէն բանի, երկու տարիի յարատեւ ջանքերէ վերջ, հազիւ թէ զրկուելու հրաման մը ձեռք բերած էին, ուստի օձիքնին թօթուեցին եւ հեռացան, մաղթենք սակայն որ հոն բերդաքաղաքին բանտը չի նեղուին, վաճառի սովորական բան մ'է, կ'ըսուի, որ որոշուած բերդը զրկուելէ ետքը՝ բերդարդելեալ մը բանտին չորս պատերուն մէջ աւարտէ իր պատժօրը:

Տխուր կառքը թառաչուն աղմուկով մը թաւալեցաւ իր անիւներուն վրայ, որուն խլացուցիչ ճոնչումը աղետաւոր ողբի մը պէս դեռ ճմլող գանգիւններով կը հնչէ սրտիս մէջ:

Ամայութիւն . . . այնքան խիտախիտ ու վխտուն համախռնումի մէջ. ամայութիւն կ'ըզամ բոլորաթոք, պաղ ու դժնեայ կը թուին ինձի գէմքերը այն մարդոց՝ որոնցմով պաշարուած էի ամէն օր, մրոտ ու յաղթ պատերը, ցից խաղխամները բանտին՝ կարծես վրաս կը խուժեն, համայնական փուլոգում մը կը թափու տեսնել շուրջս, եւ իմ ցաւերուն մէջ միս մի՛նակ, լըքեալ, անկարեկիր ու անհաղորդակից կը դանհմ դիտ: Բանի մը սիրուած գէմքերու տարամբժ ու անակնկալ հեռացումը խորին ու ցուրտ առանցնութեան մը մէջ թողուց զիս, եւ այնքան կը սրտնեղիմ՝ որպէս թէ բանտը վրաս փլած ըլլալ եւ ես անոր ճնշումին ու փոշիներուն մէջ չի կրնամ չնչիւ:

Թանձրախիտ խուժանի մը մէջ եմ. այս հոգեկան մենութիւնս կը խօսէ սիրտս, եւ չեմ գիտեր ինչո՞վ պիտի կրնամ վարժուիլ այս միայնակ կեանքիս:

Այս պահուն կ'երթան անշուշտ անոնք, ողջն'րթ կը մաղթեմ, կամ մանաւանդ բարի աղատու՛մ կը բարեմաղթեմ իրենց սրտազին:

ԼԵ.

Սեպտ. 20

Ի՞նչ անլուծելի ու անեղծութեամբ խնջոյք է մարդկային հոգին՝ իր թաղուն ծալլումներուն մէջ ծրարելով ամենէն մութ ու եղանական խորհրդի մը հետ՝ միամիտ ու բարեպաշտիկ հաւատք մը քով քովի, զրեթէ իրարու հանդուցում, զոգը գիշերուան աղջամուզին մէջ՝ պլլում՝ դրացոյն պատը ծակելէ ու ներս մանելէ առաջ, Աստուած կը յիշէ, ոճրագործը երբ դաւանիթ ծուղակ մը կը խաղրակէ կամ մարդասպանը որ կենազրաւ դաշոյնը կը բարձրացնէ կեանքի մը վրայ, Աստուած օգնութեան կը կանչէ, անոր զթոթեան կ'աղաւթնի յաջողելու կամ յետոյ ձեռք չ'անցնելու համար:

Հո՞ս սա՛ ողորմելի մարդիկը՝ որ տուներ քահագանքն անհետեւ տաքուկ բոյներ տարտղնած են, որ իրենց ձեռքերը արեան բիծերով ներկած՝ ամբողջ կեանքերն ընկերային վատ արարքներով սեւցուցած են եւ հիմա օրէնքին խստութեամբ կը տուժեն իրենց անցեալը, այս մարդիկ վերջին ու դերագոյն ապաւէնի մը պէս կը դիմեն Աստուծոյ, կ'աղօթեն, միշտ կ'աղօթեն:

անձանձիր, եւ իրենց աղօթքը՝ որուն կառչած են սերտիւ՝ զըջումի, ապաշարի, տագնապած խզի անդորբացուցիչ աղօթքը չէ, ո՛չ, այլ աղատումի խնդիրը պաշտանքը, այն սամիկ աղօթքը՝ զոր շտապագին թաղած տոհմնին իսկ դուցէ ապապայ ոճիրի մի խորհուրդը կ'որոճան:

Եթէ մարդ կուզէ բարբիւններու, կեղծ ջերմութեաններու էն ստոր ու ծաղրելի պատկերները գիտել՝ կրնայ զիմիւ բանալ, ուր կը գտնէ անոնցմէ ամենէն ամբարտաւան աշխարհիկները, որոնք սակայն իրենց անապարիշտ ձեւապաշտութիւններով մարդիկ մարդեցնելու գիտումէն աւելի Աստուած խաբած լլլալու գոհունակութիւնը ցոյց կուտան:

Երբ լարուած ժամացոյցի մը ճշտութեամբ օրը հինգ անգամ իր լուացումը կը կատարէ սա՛ Լաւաբը կկզած, որուն սիրտին դաւադիր ոլորքները գիտեմ ես, կամ սա մարդասպան հայը՝ որ բարեմիտ տիրացուի մը երեւոյթով բաղմայեղեղ «սէր ողորմա»ներ կը լպրտէ չեմ կրնար իմ հեգնանքս ու գայրոյթս զսպել: Ո՞վ ասոնցմէ դուրը կեանքին մէջ գէթ մէկ անգամ աղօթած ունէր, եւ ո՞վ է ո՛ր պիտի չարունակէ իր աղօթքը ազատումէն ետքը:

Բանախն մէջ ամենէն շատ կրկնուած յեղյեղուած խօսքն է «Աստուած ազատէ՛», որ տափակ ու անբաժան յանկերդի պէս փակցուած է ամէն խոսքի, ամէն գէպի, ամէն շարժումի ետեւը: Տխրութեան մը ծանր բեռին տակ «Աստուած ազատէ՛»ն սովորական ու բանաձեւուած մխիթարականն է, ուրախութենէ մը, անցեալի վերջուշումէ մը, ներկայի դաճութեան գիտակց յիշատակումէ մը եւ ապապայի բաղձանքէ մը:

փանցող քու չողերը կը պատմեն քեզի արդեօք սրտիս վշտալի տրոփումները, եւ իմ հոգեպիշ սեւեռումներս՝ որ չուշանալայլ կուրծքիդ մէջ կը մխեմ յամառարար՝ չի՞ խուլեր միթէ անայլայլ վեհադայժառութիւնդ։ Ձեռն ցիտեր դուն, ըսէ՛ ինձի, թէ պիտի ազատի՞մ բանտէս, եւ ե՞րբ։ Խոստացի՛ր, կ'աղաչեմ, ամէն գիշեր քու մշտայաժ չրջագայութեանդ միջոցին պահ մ'ալ ինձի այցելել, քու բարի եւ լուսածիր բոլորակգ ամուքող բալասանի մը պէս կուրծքիս վրայ կը հանգչի ու կը հանգչեցնէ դայն։

Ո՛վ աղւոր լուսնկա՛, անչէ՛ջ կանթեղ բարձրակայ։ Բոլոր թշուառներուն, վշտախրտներուն բարեկամն ես կ'ըսեն քեզի համար, անոնց՝ արատդնապաժ մարմինէն փախած է քունը՝ դուն կը լուսաւորես՝ կ'ըստիտես, մի՛ մերմեր դիւ ալ, խնդրեմ, լսէ՛ ո՛վ չքնաղ պարիկ երկնաչքի, ո՞ր հեռուոր աշխարհներէն կուգաս, մեր փրփրացայտ եփրտին ալիքներուն վրայ չրջեցա՞ր, մեր ծաղկաւէտ բլուրները հոտուբաղցի՞ր, մեր ախանակիտ աղբիւրներուն վճիտ պղպջակումին մէջ ցողուցի՞ր լոյս—ծամերդ, մեր սաղարթաղուարճ ծառերուն հովանիին տակ լոյսերդ մաղեցի՞ր կամ մեր գիւղի տանիքներուն եւ պատուհաններուն վրայ անքուն սպասողներուն խորհուրդները թափանցեցի՞ր, տեսած ես նշանաժս, այո՛, վառնդի անոր հրայրեաց եւ կաթառկէդ նայուածքին բոց ցոլացումը կը ճանչնամ եւ կը անտեմ ահա քու ջինջ նայուածքիդ մէջ ցոլացիկ կը հասկնամ հիմա թէ՛ նշանաժէս սպասարանք մը կը բերեմ, այն ալ անշուշտ ինձի պէս աքուն կը հսկէ գիշերները, ուստի՛ կ'աղաչեմ, բարի լուսնկա՛, ամէն

անգամ որ իրեն հիասքանչ ու տրտում դէմքը հայլի-անայ ծոցիդ մէջ, ա՛ս ու ինձի բե՛ր . . . :

ԼԸ .

Հոկտ . 20

Փրանսացի մեծ բանաստեղծին «գաւաթ մը ջուրի մէջ փոթորիկ»ը խիստ պատշաճ կերպով կը յարմարի բանտին մշտախոռվ վիճակին։ Հոս օր չ'անցնիր որ կտիւ մը, չփոթուծիւն մը տեղի չունենայ։ Այսօր ալ ծանր դէպք մը պատահեցաւ, սովորական պատահարներէն աղմկայոյզ, եւ որ քիչ մնաց քանի մը դիակներու անկումովը պիտի վերջանար. կոխին շարժասիթը դեռահաս պատանի մ'էր, երկու տարբեր խումբեր լոնկեայն երկար ատենէ ի վեր կը ջանային մին միւսին ձեռքէն խլել, իրեն յանկուցանել եւ ահա վերջապէս այսօր մոլեկան կրքի եւ ատելութեան սլոթկումով վատչուէր մրցումը պայթեցաւ։

Արդէն բանտային մեծ շփոթութեանց շարժառիթը եղած են միշտ բաղբախաղն ու անչափահաս սղաքները։

Հարկ կա՞յ ըսել թէ հոգեկան այն ժանտաժուտ տխրին, այն աղբաբորբոք մոլութեան՝ որ հին ատեն բոցով ծախեց Սողոմն ու Գոմորը, ամենէ մոլեխաճ ու թանձրամօր ճախճախուտն է բնառը, ուր եթէ անգամ մը ոտք գնկու գժբաղդութիւնը ունեցաւ ո՛րեւէ գեղաբոյս՝ պատանի, այլեւս անխուսափելի խրոմով մը մոլեխաղմ խորխորատին խորերը կը խորասուզի։

Վա՛յ այն խեղճուկ տղային՝ որ տխմար սայթա-
քումով մը բանտին լպիրժ գոնին մէջ կը գլորի, — մեր
խօսքը անշուշտ լկրթուած ու փտախտացած աղոյ
լպիրժ խումբին վրայ է՝ որ արատաբիժ ճակատը
գետնի փոշիներուն քսելով անպատուութեան դինը կը
ժողուըտէ —, այն պարկեշտ եւ պատիւի զգացումը
ունեցող տղան բանտի մէջ կը կրէ այն ամենազառն
վիշտերը՝ որոյ վրայ դաղաբար կազմել անկարելի
սլիտի ըլլայ: Դեռափթիթ թարմ հասակը սլտուհա-
մ'է անոր համար, դէմքի համակրելի գեղն ու շնորհը
անէժք մը, դժբաղդութիւն ու դառնասրտութիւն
հրաւիրող խայծ մը իրեն համար եւ անկեղծօրէն սլիտի
բաղձար ծերութեան՝ եթէ երբէք կարելի է ըսել այս-
պէս, եւ պիտի ուզէր դէմքին հրապոյրները խաթարել
կեանքին յամր քայքայումը կանխանշող կնճիռներով,
որպէսզի գերծ մնայ այն սլազոտ, ախտացայտ եւ
պշուցիկ նայուածքներէն՝ որք ամէն ուղղութեամբ
կը պաշարեն դինքը եւ յօս ու յայրատ առիփի ցոփա-
մուռնչ արտայայտութիւններով կը տաքնապեն կը
մաշեցնեն հոգին: Ո՞վ մոքէն կ'անցնէ թէ պատանե-
կան շրջանի այս համր սրտամորմոքումը մարդկային
ցաւերու էն դմնդակն է: Արբունքի եւ կատարկու-
թեան գեղեցկագոյն ուռճացումիդ գլտակցութեանդ
պահուն զգալ թէ տուիական եւ ցանկաշուռն նեխած
գոլորշի մը կը պարսւանդէ էութիւնդ՝ մածուցիկ ու
զարչելի մատախուղի մը պէս:

Բաղդակից մը՝ որ բանտը ինկած միջոցին պատանի
մ'է եղեր՝ ի՞նչ սրտաճմլիկ շեշտերով կը պատմէ իր
կրած վիշտերը եւ գիշերային հսկումները ու աքնու-
թիւնները՝ պատիւը անաղարտ պահելու համար:

Ի՛նչ մթին արատ է ասիկա բանտի մը ճակտին՝
եթէ երբէք անոր մրաթաթաւ ցլունքին վրայ ճերմակ
տեղ մնացած է տակաւին:

Գէթ այս կարգի անչափահասներու համար յատուկ
զգաստարան մը ըլլար, անջատ մեծերու բանտէն, ինչ-
պէս կան՝ կարծեմ՝ ուրիշ տեղեր:

ԼԹ.

Նոյեմբեր 2

«...Ինձի համար երէկը կրկնըումէ միշտ այսօր ...»
այսպէս հագներդած է ռուսահայ բանաստեղծը իր
միօրինակ կեանքի սրտափնտիկ տաղտուկը: Սրերը
գորշ կապարադիկներու անընդհատ թաւալումով մը
իրարու կը յաջորդեն եւ իրենց դանդաղ ու միակերպ
փոփոխականութիւնը անշարժ ու միօրինակ բանտիս
շուրջը նոր հիւսկէններով կը վանդակապատէ:

Աշուն է, բնութեան համայնական կարին վրայ սրս-
կուած հիւժական գեղնութիւն մը դժգոյն ու դալկա-
թոյր անդրացողումով դէմքս կը ներկէ եւ մթնոլոր-
տին մէջ մոլորւորտ վէտվէտու մներով առկախուած
հիւանդաբոյր հաճոյք մը իր մէլանոյշ շիթերը կը ցող-
ուէ զոսացած սրտիս մէջ: Մեղամաղձիկ խոհերուս շո-
ղիւտցումը կը վերցնղի խառնուելու համար երերածուփ
միգամածին եւ դալկացած հոգիէս քուքեր կը փոթին՝
խառնուելու համար ծառներու օրհասական եւ սարսը-
սուն քուժայթին:

Անհուն հմայք մը կոյ եղձուկ մթնոլորտին մէջ,

այն կտոր մը երկինքը՝ զոր կարելի կ'ըլլայ նշմարել բանտիս նեղութենէն՝ անձառ մաղձոտութեամբ մը ապիկուած է եւ կը թուի ինծի վշտերուս լայն տարածումը կարգալ հոն, սլարբերական մեղմ քամի մը երբեմն կը փրցնէ տերեւ մը եւ բանտիս մէջ՝ մինչեւ ինծի կը բերէ, այդ հալածական դեղնած տերեւներու դարձդարձիկ եւ տխրածոն անկումը կը յիշեցնէ ինծի տերեւաթափը՝ լերկ ու սգեղ հերատումը, շնորհաղուրկ պառաւաղումը բնութեան գեղահրաշ նեմիային . . . ո՛հ իմ երիտասարդութեանս մատղաշ տերեւներն ալ չի՞ փետտեր միթէ մէկիկ մէկիկ այս կեղեքիչ բանտը . . . :

Խ.

Նոյեմբեր 13

Անգձ ու կրակ ճամբորդներու անյաջող կարաւան մ'ալ այսօր եկաւ դադարիլ մեր անհրապոյր պանդոկը, տարին չորս—հինգ անգամ հանդիսատես կ'ըլլանք այսպիսի եղկիւի եւ ցնցոտաղբիստ կարաւաններու։ Ամերիկա գացող կամ չլուտկը փախչողներն են ասոնք վասնղի ինչպէս յայտնի է, Ամերիկա երթալու համար աղատ անցաղիր չի տրուիր, թող որ յաճախ կանոնաւոր անցաղրով գնացողներն ալ կէս ճամբէն արդիւնաւոր ու ետ դարձուած են։

Աւելորդ է ըսել թէ՝ այս ողորմուկ կարաւանին չուարուն ուղեւորները հայերն են միշտ, կը ճանչնամ անոնցմէ քանին որ երկու երեք անգամ կէս ճամբէն դարձուելներէն ետքը դարձեալ նոյն յամառութեամբ կը կրկնեն իրենց փախուստի փորձերը։

Հացի խնդիրը, այն անտեղետալի ու խստապահանջ հարցը, որ անպատճառ գոհացում կուզէ, կը մզէ այս թշուառներու հոյները տարուէ տարի օտար երկնքի տակ անհաշուելի բաղմութեամբ, ուր իրենց կենսական ուժերուն պատուական մասերուն սպառումով ձեռք կը բերեն քիչ մը դրամ, ուրկէ պէտք է վճարել իրենց դժնդակ ճամբորդութենէն զիզուած պարտքը, տէրութեան հարկը, իրենց իններուն ապրուստը, եւ յետոյ վերադարձի ծախքը՝ քչիկ մը մնացորդն ալ իրենց զբոսականի ծախս։ Ասոնցմէ չափերը ա'լ չեն վերադառնար հոգեկան կամ ֆիզիքական մահով մը, ումանք բարոյական ախտով մը կը վերադառնան եւ գրեթէ բոլորն ալ մարմնական մաշած պարտաւորումով մը, ցաւալի ախտի մը բեռին տակ կը վերադառնան իրենց տունը . . . բայց վերջապէս ասոնք բաղդաւոր եւ յաջողութենէն են։ Հապա այն անձարակ անբաղդները որ քանի մը փորձերէ վերջ՝ չեն յաջողիր շողենաւ նստիլ ու նաւահանգիստէն կամ աւելի մօտէն կը ձերբակալուին ու ետ կը բերուին, ո՞րչափ սուղի կը նստի արդեօք այս կրկնակի ծախքերը՝ ո՞րչափ կը զիզուի տոկոսաւոր պարտքը, որուն ահուկի կոյտը Ամերիկա մը միայն կրնար ստիկել, եւ ի՞նչ նեղութիւններ, ի՞նչ տանջանքներ, ի՞նչ կորուստներ կուենան ճամբան՝ կաշկանդուած յետս-դուրսներուն ատեն, բանտէ բանտ, նօթի, մերկ, բոպիկ, ցրտահար, հետի եւ գանակոծ, մէկ բանտին մէջ իրենց վերջին յոյսը՝ նիհար քսակներն կը դողցնեն, ուրիշի մը մէջ ոտնամաններն, տեղ մը գլխարկներն կը յափշտակուի ուրիշ տեղ մը հին ու մին լաթերներն կը բզբառուի Լուտանքով, քաշքշուքով, հրմշտուկով կը բերուին զիւզէ զիւզ, բանտէ բանտ,

ամէն մէկ բանտի մէջ կ'սպասեն օրերով կոպիտ ու ծաղրասէր բանտարկելոց լիւանքին նշաւակ, ու երբ կեդրոնը կը հասնին շաբաթներով կ'սպասեն բանտը, երաշխաւոր պէտք է տալ այլեւս չեղթալու համար եւ կարգ մը նախնական ծախքեր . . . , ո՛հ, ի՛նչ դժուար բաղդ է այս խեղճ ժողովրդին բաղդը, այս չուսու ու հալածական թափօրին պատկերը մէկ ճշգրիտ մանրաներկարը չէ՞ արդեօք իրենց պատկանած հանրութեան բաղդաղորդի վիճակին:

Այս թափառաշրջիկ քաշքշուողները ամէն տեղ կը ճանչցուն թափառական (սեքսուէի) մակդիրով, որ իրենց թշուառութեան բովանդակ տգեղութիւնը երեւան կը հանէ: Մարդ խորին արդահատանքով մը կը համակուի այս ողորմելի էակներուն հանդէպ՝ որոց մեծ մասը միշտ մատղաշ պատանիներէ բաղկացած է եւ որոնք սակայն զարմանալի հաստատամասութեամբ կ'որոշեն առաջին առթիւ նորէն փախչիլ՝ որպէս թէ դժոխքէ մը ըլլար իրենց փախուստը:

ԽԱ.

Նոյեմբեր 25

Մրափ մը հազիւ թէ թարթիչներս իրարու վրայ խփած էր եւ ահա բոլի իզերալուր վայիւն մը կը ցնցէ գիտ, այլեւս չիմ կրնար քնանալ եւ կ'սկսիմ մտիկ ընել անոր հատկաւ ջայլերուն չարաբաստիկ սոյլերը, որ շէկ կայծերու պէս սրտիս խորերը կը մըխուին ու կը խռովեն զայն: Մահտան մը մէջ իզերա-

մայր կիներու չափաբերուած լալիւնները անբացատրելի ներգործութիւն մը կ'ընեն վշտացած հոգիներու, որոնք տխուր ու քաղցր հաճոյքով մը մտիկ կ'ընեն այդ պոթթկացող կոծումները, նոյն տխուր հաճոյքով եւս ալ կունկնդրեմ վշտաբեկբեկ ողբումները խաւարն ու աւերը երգող չարագուշակ թռչունին, որ չիմ գիտեր ի՛նչ բարեգէպ քմահաճութեամբ այս իրիկուն իր թառը բանտիս քիւլին տակ է ընտրել:

Անոր տխրազանց ձայնին անպաճոյճ ելուէջները այնպիսի խորին տալաւորութիւն մը կ'ընեն, ուրկէ շղացած հոգեցունց վայելքս ո՛չ մի ներդաշնակութեան մէջ շղացած ըլլամ երբէք:

Սոխակը զարնան անբաղդատելի թռչունն է եւ իր երգը սէր կ'արտաշնչէ, արտոյտը ամբան զուարթ թռչունն է եւ իր երգը կեանք կը ներշնչէ, իսկ բուն աշնան խաւարասուն թռչունն է՝ ընդհանուր քայքայումի անզուգական եղերերդակը՝ եւ իր ողբը սրտակսկիւ մեղամաղձութիւն մը կը ծաւալէ. ո՛հ, ես աղցաւոր մարմաջով մը մորմոքումի այդ կերկերուն զեղումը կը սիրեմ. մահուան, աւերակի, մթութեան այդ յուզիչ երգեցողութիւնը, վասնզի բանտս ալ գերեզմաննոց մ'է, կեանքս ալ խաւար մ'է, իղձերս ալ՝ փլակոյտ մը, սիրտս ալ՝ աւերակ մ'է՝ ապաքէն խառնաչիտթ . . . :

Ո՛վ դուն սիրուն փոքրիկ թռչուն, որ այսքան ուշ ատեն կուգաս մյնաւորիկ ու տխրահիւս կեանքիս թէրերը թրթռացնել ուժգնապէս, որ ինծի մօտիկ՝ ականջս ի վար կը փափսաս քու տրտում կանչերուն ուղիները, ըսէ՛ ո՞ւր էիր մինչեւ հիմա, ի՛նչ է այն խոտիկը՝ որ պզտիկ մարմնոյդ անհուն հոգին տագնա-

պած է, ո՞ւրի՜ է կը ծորին այդ աղի ու լեղի երգ—հեղեղներուն բովանդակ դառնութիւններէ, մարդկային սեւ ճակատագրի՞րը կ'ողբաս թէ տիեզերքի մեծ ունայնը: Ըսէ՛, ի՞նչ ես խառնեմ տրտում սուլումներուդ մէջ այնքան անուշ՝ որ արքայիս քմայքով մը կը պարտէ հոգիս:

Եւ դուն ի՞նչ ես, պարի՞օկ մ'ես բարի կամ չար, ուրուակա՞ն մ'ես գերեզմանէն թափառայած, հոգի՞ մ'ես խոյս տուած մարմինէ մը ցաւալըուկ. եւ կամ լալկա՞նն ես նախասահմանուած եւ յաւերժական տառապանքներուն այս մարդկութեան . . . բայց ինչ որ ալ ըլլաս, քու ձայնդ՝ մշուշին մէջ մոռալ եւ ազնուաւոր՝ գերազդեցիկ թովչութեամբ մը կը սրաագրաւէ էութիւնս եւ քու կեղերջական լալօններդ այնչափ ներդաշնակօրէն կը փայլային տխրամէտ տատանումները իմ հոգիին արտասուածութոր: Երգէ՛, ողբա՛՛ դուն միշտ ինծի մօտիկ, ես ալ մէկն եմ այդ աւերակներէն, որոց տխրակարկառ եւ փռլիկից գերբուկներուն վրայ աղու լացերդ ցանուցիր ընելով կը հրճուիս այնքան չափ:

ԽԲ.

Դեկտեմբեր 8

Երկայն երկայն օրեր կը սահին իրարու ետեւէ դանդաղօրէն պարապին մէջ, ու ես ոչ մի կերպով կրնամ օգտուիլ անոնցմէ, ընդհակառակը ամէն օր մէյ-մէկ մաս վրայ կուտամ ո՛չ միայն առողջութենէս՝ այլ եւ մտաւորական սահմանափակ պաշարէս, զգալի

մոռացկոտութիւն մը, յիշողութեան տկարացում մը արդէն հետզհետէ կը խաւարեցնէ միտքս, եւ տափակ փթացումի ժանցոտ խաւ մը կը խեղդէ մտքիս թոխները: Ա՛խ, որքան սուղի կը նստի այս բանտարկութիւնը ինծի: Յաճախ փորձեր եմ մտաւորական ուռէ աշխատութեամբ պարապիլ եւ ումպէսս չի վատնել տրամադրելի այդքան առատ ժամերը, որք ուրիշ ատեն մարդու ձեռք չեն անցնիր ընտւ, սակայն անկարելի կ'ըլլայ ինծի աշխատիլ, նախ որ դադափարնեոս այնքան չիոթ ես եւ միտքս յարածուփ յուզումի մէջ է շարունակ եւ բոլոր դիտցածներս մէկիկ մէկիկ կը խուսափին միտքէս, այնպէս որ կը վախճամ թէ ուշագուրկ տխմար մը դառնամ, եւ երկրորդ՝ ծոյլ անտարբերութիւն մը պատած է զիս, չեմ կրնար կէս ժամ շարունակ նոյն դործին պարապիլ եւ տաղտկալի խոնջէնքով մը կը փռուիմ փսիաթիս վրայ: Ատեն մը ուղեցի թուրքերէն լեզուն մշակել, վասնզի քիչ շատ թերութիւններ ունէի այս մասին, բայց կարելի չեղաւ երբեմն Ս. Գիրքը ձեռքս կ'առնեմ եւ մէկ էջը ամբողջ չեմ կրնար կարդալ: Յուշագիրս ալ արդէն հիմա ուշ ուշ ձեռք կ'առնեմ, ու չեմ կրնար կանոնաւոր բան մը գրել, քիչ կը մնայ որ թարկեմ: Միտքս ցամաք աղբիւրի մը անհրապոյր նմանութիւնը ունի, կամ պառաւի մը չորցած ստինքին թոռտկած մախոյլերուն կը նմանի:

Կարծեմ Աղեքսանդր Տիւմայի համար կ'ըսուի թէ իր լաւագոյն գործերուն մեծ մասը բանտի մէջ հեղինակած է, զարմանալի՛ բան, սակայն կ'երեւի թէ երողական բանտերուն ներքին դրութիւնը շատ տարբեր ըլլալու է մերինէն, նախ որ հոն գրքերու եւ

թերթերու ընթերցումը ազատ է եւ երկրորդ անշատ խուցերու զրուծիւնը անշուշտ պիտի մղէր մտային աշխատութեան: Հոս համախոսուած ամբօխի մը խըլացուցիչ ժխորը կը ցրուէ մարդուն միտքը եւ ապուշ արարածներու հետ միշտ պարտաւորիչ շփումը կը խարտէ ու կը փթացնէ մտային ուժերը:

ԽԲ.

Դեկտեմբեր 19

Առջի օրը կ'ափսոսայի օրերս պարապ անցնելուն վրայ եւ մտային փտախտացումիս վրայ կը ցաւէի եկո՛ւ այս տարաբնուան իրարանցումին, անիմաստ եւ ապուշ աղմկայուղումին մէջ միտքդ ամփոփէ եւ բանի մը վրայ խորհէ, տխմար, աննպատակ խուժանի մը փրփրաղէց կոհակները համախոսուն վխտումով մը կ'եռան ու կը զեռան չորս կողմդ եւ խժողութ գոռում գոչումի աղմուկը՝ խժալուր վայնասունի պէս աններդաշնակ ու անդոհական բան մը ունի իր մէջ, որ կը խոռվէ կեանքդ: Յարաճուն նողկանք մը կը քստմնէ հողիս ու այնչափ կը ձանձրանամ այս կիսամեռել կեանքերու ապուշ խլրտումէն՝ որ ամայի, լուռ, խըռչող մենացումի մը կարօտը հատցնող մարմաջումով մը կը կրծէ սիրտս:

Աջ ու ձախ, դէմդ ու ետիդ, միշտ նոյն դէմքերը, միշտ նոյն սլաղ մարդիկը տեսնել, ու զգուանքիդ լեզուութիւնը կու տալ՝ դժուարին բան է: Դիւային կաթսայի մը պէս բանտին մէջ կ'եռան ամեն տեսակ կրքերու կեղտոտ խառնուրդները: Մէկը տոբային լե-

ղըրճուկ խաղի մը պիղծ աւաղները կը թոցնէ, ուրիշ մը վրէժխնդրական բուռն առելութիւն մը կ'երգէ, ասղին իր վիշտերը կ'ողբայ մէկը իր մոնչոգ կսկիծով, անդին ուրիշ մը իր յագուրդ գտած կրքին ցնծումը կը գոռայ ու այս բոլորը՝ խառնափնթոր համանուագ մը՝ մարդկային եսամոլ կրքերուն արտայայտութիւնը կը կազմէ: Ամէն անկիւնէ ամէն տեսակ ձայներ կը բարձրանան եւ շոնչալից աղմուկը առտուն կանուխ կ'սկսի գիշերը շատ ուշ տտնն մարելու համար:

Ասոնց ամենուն մէջ ախորժով կը լսուի միայն երիտասարդի մը սրինդին տխրանուշ երգերը, որ անկիւն մը առանձնացած կը փչէ մեղմիւ:

Բանտը այն տեսակ մը տխուր օթեանը, ցրտադէմ աշխարհաւանդն է, ուր կանգ կ'առնեն մոլեգնած կրքերէ հալածական արարածներ: Ամէն օր 5—10 հատ կուգան, ոմանք կ'երթան շուտ մը, եւ ոմանք դադար կ'առնեն երկար տարիներու համար եւ երբեմն անդարձ: Ամէն ցեղէ, ամէն երկրէ, ամէն տարազէ այլազան մարդոց հաւաքական խռնումով այլանդակ պատկեր մը ունի բանտը, որ վայրագ գազաններու արհաւրոտ բայոցի մը նման դուրսէն այնքան վախ կ'աղղէ: Բայց այս անդուսդ մարդիկը 40—50 ոստիկան զինուորներով կը պահպանուին, մինչդեռ եթէ միահամուռ յարձակում մը ըլլայ զբան վրայ, լեզապատառ պիտի փախչէին պահապանները: Այս տեսակ դործի մը համար միութիւն կարելի չէ որ գոյանայ իրենց մէջ, անոնք կը միանան միայն զիրար բղքտելու, զիրար կողոպտելու համար: Անոնց մէջ կան այնպիսիներ որ զուրսը կէս—կուշտ կեանքէ մը զգուած, բանտը

պահեն կրծելով երեք հարիւր տրամ հացը՝
անասնական գոհունակութեամբ մը:

Ահա այս տեսակ մարդոց մէջ կեանք վարել . . .
աւա՛ղ:

ԽԳ.

95 Յունվար 1 կաղանդ

Տարի մը, — տխրութեան, հեծութեան, ցաւի եւ
տառապանքի տարի մը ինծի համար, — անդառնալի
կերպով անցեալին մէջ ընկղմեցաւ եւ գնաց բարդուել
անցնող անհամար տարիներու ստուար կոյտին վրայ:
Ե՞րբ սկսաւ եւ ի՞նչպէս սահեցաւ, չեմ գիտեր, այդ
ահագին ժամանակամիջոցը ինծի կը թուի դարհուրելի
մղձաւանջ մը, աղետալի, գէշ երազի մը պէս կուգայ
յիշողութեանս մէջ եւ կուզեմ յուսալ թէ բարերար
սթափում մը պիտի վանէ անոր կսկծելի տպաւորու-
թիւնները մտքիս մէջէն:

Գործի մարդիկ հիմա իրենց տոմարը կը քրքրեն
եւ հաշիւներ կը հանեն անոնցմէ, զրչի մարդիկ իրենց
քրտինքներու արդիւնքին ամփոփումը կ'ընեն եւ կը
հրճուին, կրօնքի մարդիկ իրենց խիղճը կը քննեն ու
կ'ապաշաւեն ու կը կազդուրուին, վերջապէս այսօր
դուրսի մարդիկը բոլոր՝ մէկ ոտքերնին հին տարիին
գոցուելիք սեմին եւ միւս ոտքերնին նոր տարիին
բացումը սեմին վրայ, լուրջ եւ մտախոհ անցեալին
հրաժեշտ կուտան եւ նորը կ'ողջունեն նորանոր առա-
ջադրութեամբք, նոր ուժերով եւ վերանորոգ աշխու-
ժութեամբ: Այսօր եւ վերջացող տարիներու այս քով-

քովիութիւնը, անցումի այս պահը հանդիսաւոր սար-
սուռով մը բոլորին սիրտերն ալ կը յուզէ. եւ ամա-
նորի առթիւ բարեկամներ իրարու նոր ու բարեբա-
տիկ տարի կը բարեմաղթեն . . . :

Ես ալ հոս բանտիս տխուր անկիւնէն անցեալ
օրերու վերաքննութիւնը կ'ընեմ եւ օրագրիս դեղնու-
տած էջերը կը թղթատեմ. միօրինակ տառապաղին
կեանքի մը միանման վիշտերն ու դալուկները միեւ-
նոյն տխուր կրկնումով մը իրարու ետեւէ չարուած՝
խոսքան արտի մը սահմանը եզերագծող փշենիներու
ցաւատաղտուկ շրջագծումին պէս, ի՞նչ մութ եւ հե-
ծեծագին կեանք, նամէտ ու խաւարչտին գետնափոր-
ներու մէջ մշտնջենապէս աշխատող հանքախոյզին
պէս տխուր եւ արեւազուրկ, անոր կեանքէն աւելի
անհրապոյր եւ մանաւանդ աննպատակ անիմաստ, ան
գէթ բնութեան մթին գնդերներէն թաղուն ու թանգ
դանձի մը գիւտովը վարձատրուած կ'զգայ ինքզինքը:

Իսկ ես, հէ՛ք բանտարկեալ, ստորերկրեայ հան-
գաղործին պէս խաւարակեաց եւ անոր պէս կիսամե-
ռուցիկ կաղեր ներշնչելով՝ երբ մահաբոյր նկուզէս
դուրս օդ ու արեւ շնչելու համար անցքին բերանը
կ'երթամ հեղձամղձուկ՝ ամրապէս խցում կը գտնեմ,
անյոյս եւ անստոյգ կացութեանս մէջ արդելափակ,
վշտալի մտախոհութիւններս կը հիւսեմ իրարու սարդի
ոստայնի պէս՝ եւ անոնց ցաւատանջ ցանցին մէջ
կապկաղում կը տեսնեմ բոլոր զգացումները սրտիս,
բովանդակ խօլ բաղձանքները հողիւն, տրտո՛ւմ ու
ապրտամ վիճակ, անյո՛յս ու անլոյս կացութիւն:

Երբ այսօր հայ բանտակիցներս ձեռքս կը սեղմէին
չնորհաւոր նոր տարի մաղթելով, ինքիւրմէս ելած՝ ո՛ւր

ըլլալս չէի գիտեր եւ մեքենաբար կը պատասխանէի անոնց ատանդական բանաձեւերուն: Բոլորին դէմքին վրայ ալ սակայն խորին այլալուծութիւն մը կար այսօր:

Տարուան առաջին օրը, կ'ըսեն, եթէ տրտում անցնես, ամբողջ տարին տրտմութեամբ կը քալէ: Եթէ իրաւ այս տարին ալ բանտին մէջ մնամ, ա'լ չեմ կրնար ա ըլլալ Պողոսաւ կաղմ ունենալու է մարդ ամենօրեայ հոգեպան խարդումներու զիմադրելու համար:

Դուն ի՞նչ կը խորհիս արդեօք այս պահուն, պաշտելի ֆեփրո՞նս, հարկաւ իմ վրայ կը դառնան քու մամուռներդ: Նոր տարւոյ առթիւ մաղթանքներուս եւ ըղձանքներուս բուն ու սիրաջերմ փունջը կը նուիրեմ քեզի:

ԽԴ.

Յունվար 12

Կէս գիշեր է, հաճելի երազի մը սրտաբախ տրոփումէն կուրծքս ուռեցած յանկարծ կ'արթննամ, ու այլեւս քունս չի տանիր:

Զարթնումս զէջ ու ահաճոյ եղաւ՝ յաւալի եւ կոշտ իրախանութիւնը զէմս յցուելով: Երկար ատեն աչիս վախ սպասեցի, տղայական ծիծաղելի ջանքեր ըրի երազէն քաղցր շարունակութեան մէջ թաղելու համար զիս, ալ ի զուր: Երազին հեշտաւէտ երանութիւնը այնքան սոստիկ յուզած է զիս եւ զարթնումի տխրեցողիչ իրողութիւնը այնքան ցնցող եղաւ, որ ա'լ չի պիտի կրնամ քնանալ մինչեւ լոյս, ուստի նուիրադործելու համար երազս՝ զրի առնել կուզեմ:

Աղատեր էի բանտէն, եւ բազմաթիւ բարեկամներու խնդակցութիւնները ու շնորհաւորութիւնները կ'ընդունէի: Փեփրոնս թեւը թեւիս անցուցած անբաժան՝ անքթիթ նայուածքով մը հոգիս կը խռովէր հեշտօրէն. անոր հաղարումէկ ու ճոռողուն պատմութիւնները կ'ու կնդրէի զմայլանքով: Բայց այն սեւեր հազած էր զեռաստի կրօնաւորունի մը պէս՝ եւ ո'րքան թովչական վայելչութեամբ կը լուսափողփողէր իր բնական զեղը այդ սգայայտ եւ համեստ հանդերձանքին մէջ, ուր զինքը զխաւով չէի յագնար, բայց չեմ գիտեր ինչպէս եւ ի՞նչ երազային տարփոփոխուած սեւերէ ճեպճերմակ եւ չուշանային սպիտակութեան մը փոխակերպեցան, խորհրդանշանը իր անրիժ սիրոյն, ու այս անգամ աւելի գեղազմայլ էր:

Մայիսի թոյրեր ու բոյրեր, երգեր ու ծիծաղներ, շունչեր ու մրմունջներ կը ծաւալէին մեր շուրջը, եղեմական վեհասուրբ համայնապատկեր մը մեզ կը շրջապատէր ու կը լսէինք քաղցր ալիւտներ, մեղմօրօր մեղեդիներ, կը տեսնէինք շուրջառով տէրտէրներ, զգեստաւորուած եւ երգեցիկ տղոց խումբեր, գերերկբային ու կապուտաջինջ բան մը կար այս բոլորին մէջ, որ կը թուէր ըլլալ պսակումը մեր սիրոյն . . . սիրտս կը լայնցնէին ուժգին բարախումներ, որոնք արթնցուցին զիս յանկարծ:

Երազատես՝ բանտարկեալին զարթնումը՝ առէլիէ մը զանդիտեցողիչ թաւալումին պէս ճմլող է: Միւթթարութիւն մը, հաճոյաւէտ ժամանց մ'է՛ թէեւ ըլլայ շատ վաղանցուկ՝ երազը բանտարկեալին, ուր կը խօսակցի իր կարօտցած սիրելիներուն հետ, իր իղձերուն վայելումովը կը զուարթանայ, իր զրկանքներուն կա-

բօտը կ'առնէ եւ պահ մը իր մարմինը ձգելով բանտ — խեցիին մէջ, հողովը կը սաւառնի երազային բնագաւառներու մէջ, առժամապէս մոռցած իր վիթխարի եւ մշտապիւրկ պատեանը :

Ա՛խ, ինչ գեղեցիկ պիտի ըլլար մշտատեւ երազ մը եւ ո՛րքան ցանկալի, եթէ կարելի ըլլար փոխարինել զայն իրականութեան :

Անուրջները, մաքին այդ թռուցիկ ու ցնորական թեւաբախումները, հակառակ իրենց զարթնումի մօրմօքեցուցիչ դառնութեան, քաղցր կաղցուրանքներն են մաշած հողիւս. դուարթ երազի մը վերջուշքը օրերով կ'որոճամ, մէկ երազէն մինչեւ միւսը կը սնանիմ անոնցմով :

Երնէ՛կ թէ ամէն գիշեր մէյմէկ հաճելի երազով լուսցնէի: Եւ ո՞վ կ'ըսէ թէ՛ մեր կեանքն ալ երազ մը չէ, ախո՛ւր երազ մը :

Զարմանալի անապաշտութեամբ մը կուգեմ վերլուծել երազները, եւ անոնց անշօշափելի կմախքէն բարի կամ վատ մեկնութիւններ հանել. տառապողին հոգեկան մէկ տկարութիւնն է անշուշտ այս. անյոյս վշտադնակ մը վերջապէս կուզէ հաւատալ Գերադոյնի մը գոյութեան՝ Անոր կարեկցութեան քղանցքին կառչելու համար զեւ յետին յոյսով մը :

Շատ մը երազներ, հին ժողովրդեան վերացած մարդարէներու տեսիլքներուն պէս, ապաղայի կանխագուշակներ են, կ'ըսուի, եւ շատեր անոնցմէ իրականացած են, եթէ այնպէս է, ի՞նչ լաւ կ'ըլլար որ մեր երազին մօտալուտ իրականացում մը յաջորդէր եւ ժամ առաջ ազատէի փուշ փուշ ցաւերու խոցով կըծըմներէն, ա՛խ . . . :

ԽԵ .

Յունվար 23

Երկու հայ բանտարկեալներ վէճ մը ունեցան այսօր իրարու հետ, որ քիչ մնաց ծանր կոխի մը պիտի փոխակերպուէր: Շատ չնչին խօսքի մը վրայ կարծիքի անհամաձայնութիւն ունեցան, որ տեղի տուաւ վէճի մը եւ որ իր կարգին սաստկանալով տաք բանակուի մը կերպարանքը առաւ, որուն եթէ չի միջամտէին աղետալի կոխի մը պիտի յանդէր :

Դժբաղդաբար առաջին անգամը չէ որ բանտի մէջ գտնուող սակաւաթիւ հայ տարրը, որ զիրար սերտիւ սիրելու այնքան հզօր պատճառներ ունի, իրարու միս կուտէ եւ ոչնչաբանութեան մը կատակի մը երեսէն ծագում կ'առնէ խոշոր վիճաբանութիւն մը, որ ուռեանալով՝ կոխով մը կը վերջանայ եւ երկարատեւ ու իրարատեցող քէնի մը դուռ կը բանայ: Այսպիսի տըխուր ու պարսաւելի միջադէպերու յաճախ տեղի տրուած է եւ զեւ այս պահուն անոնցմէ շատեր իրարմէ վշտացած իրարու չեն խօսիր, հին օրերու մունջ հարսնուկներուն պէս: Այնպէս որ տարին քանի մը անգամ պարտաւոր ենք հաշտարար մարմնի տաղտկալի դերը կատարել :

Երբեմն զրոհն ի նպատակ հայ բանտարկելոց զըրկուած չնչին դուժարի մը բաշխումին առթիւ է որ վէճեր ու կոխներ կը բրթին, մէկ երկու չնչաւատ եւ շահախնդիր մարդոց կողմէ խնդրողական առարկութիւններ յարուցուելով: Բայց ընդհանրապէս վակպաբաղի եւ անարժէք խօսակցութենէ մը կը ծագի վէճ մը, զոր կ'արժարժեն եւ երկուստէք յամառաբար իրենց

վարկածը ջատագովելով, տխուր պայքարի մը կը հասցնեն :

Ես այս անտիրելութեան եւ յաճախադէպ վէճերուն բնախօսական պատճառը երկու գլխաւոր կէտերու մէջ կը գտնեմ :

Նախ, երկարամանակեայ տարիներու մօտիկ ընկերակցութիւնը, հաճապադօրեայ շփումը, մշտական իրերհաղորդակցութիւնը բանտարկելոց նկարագրին ամենէն պզտիկ դիժերը, թերի ու յոռի կողմերը իրարու առջեւ պարզած են, ու երբոր չնչին անհամաձայնութիւն մը ունենան, իսկոյն իրարու երեսի կը դարնեն պակասութիւններն: Բաց աստի մարդ վերջապէս ամեն բանէ կը ձանձրանայ, նոյն իսկ ընկերակցութեան՝ երբոր անսկիզբ ու անեական կ'ըլլայ այն, ուստի շփացած տաղտուկի մը անխառն արտայայտութիւնն է այն՝ երբոր երկու բանտարկեալներ իրարու սիրտ կը վշտացնեն, մինչդեռ դուրսը անոնք միշտ իրարու բարեկամ պիտի մնային՝ եթէ հարիւր տարի ալ անցնէր :

Երկրորդ, տառապանքը եսական կծկումով մը կը սրտնեղէ մարդուն հոգին, վշտասիրտը միշտ կը սիրէ փայփայել իր վիշտը, եւ կը պահանջէ որ անով զբաղին զինքը չըջապատողներն ալ. մինչդեռ բանտի մէջ ամեն ոք իր ցաւը ունի, որ թէպէտ գլխաւոր դժերով նոյնը՝ այլ սակայն մանրամասնութեանցը մէջ այլապէս կը զանազանին իրարմէ: Միշտ անհանգստ սրտնեղութիւն մը, վրդովուած վիշտ մը կայ բանտարկեալին ներսը մշտապէս անբաժան անորմէ, որ դէմը ելլողին հետ կուգէ կուռիլ, սրտի անբացատրելի խղճայթում մը, որ հանգստացում չի գտներ ո՛չ մէկ

բանով. եւ որ յարագրողի ու ծայրայեղ դիւրադգածութեան մը մէջ կը չարչարէ բանտարկեալին դգացումները:

Այս վերջին պատճառը կը հաստատեմ անձնական փորձառութեամբս :

ԽԶ .

Փետր . 5

Բարեկենդանի խնդ ու խելառ օրերն են նորէն, որ անցեալին հին յիշատակները կը բորբոքին կմախոացած կուրծքիս տակ, ուր անոնք ցուրտ մոխիրի մէջ անթելուած վտիտ կածկաւորքներու պէս կ'առկայծին չիջեալփայլ: Տօնախմբութեանց, հանդէսներու, խրախճանքի եւ սոսկներու օրեր են ասոնք, զոր խոտակիր քառութեամբ մը կ'անցունենք հիմա բանտի մէջ եւ ի՛նչ տաժանատանջ քառութիւն, ինքնալուկ փախիրներու կամաւոր ամենջանքներուն պէս կտտիչ:

Բարեկենդանի խօլ պարերը, թնդական ծափերը, ցնծուն ու կայտառն երգերը եւ բերկրատար խմբումները յիշողութեանս մէջ կը ստուերագործուն հեղինական ծամածռումներով եւ քանի մը օրէ ի վեր յանական մշտակրկնութեամբ չըթանցս վրայ կը նկարուի հին երգի մը վշտազայր յանկերգը՝ «կոտորեմ չըթանքս, ելլեմ այս բանտից . . . » զոր երբեմն կ'երգէինք մեր գինովի բացաղանջութեամբը պոռոտ եւ սուռոյց թափով մը՝ առանց զիտակից բմբուռով այն խորին հոգեմաշումին, որ կը կրծէ ցամաք սիրտը հէք բանտարկեալին, ուտիճի մը ծակծկող խրթխրթումներով . . . :

. . . Կոտրեմ չղթաներս, ելնեմ այս բանալից . . .
բանտարկեալին բովանդակ սրտմաշուքին ցայտուն ու
անհամբեր զայրոյթը:

Զարմանալի փոփոխութեան մը ենթարկուած է
բոլոր էութիւնս, յամրածիւր հիւանդի մը քածին ու
արտառոց հաճոյքներուն պէս մանր մունր փափաքներ
կը ծլին հոգիիս մէջ ու կը ծառանան հոն հաստարմատ,
հոգեկան անբացատրելի հիւանդութիւն մը, որուն
պատշաճ էջ՝ միթէ կաթոսի անունը տալ, կը խռովէ
շարունակ ներսիդիս, դրսի օդին, ջրին, ճաճանչին,
ծիւնին, անձրեւին, կանանչին, կապոյտին, կարմիրին
իզձերովը կը մարմրիմ, կարօտախտաւորի մը պէս կը
տոհմորիմ դուրսի ճիւղերուն ու մրմունջներուն, ամայութեանը
ու լռութեանը, բոյրին ու չոդին կարօտովը:
անսպառ այրումով մը կը միայ խօլ բաղձանքներու
խունկը հոգիիս մէջ, ու զրկանքներու տխուր գիտակ-
ցութիւն մը կը ճմովիէ բրտօրէն զգացումներու մատ-
ղաշ փունջը:

Մշտամոռնչ աւաչով մը յուզուած հոգիս անփա-
րաւելի հիւանդութեան մը ճանկին մէջ կը տառապի,
որուն բոլոր ցաւի շառաւիղները արտաբանտ ձգտու-
մով մը կը հասնին ու կը վերսկսին, հոգեկան խռո-
վայոյզ վիճակ մը, որուն ազդեցութենէն զուրկ չեմ
գիշեր ու ցերեկ, բացառիկ հիւանդութեան մը մէջ կը
պարուրէ մարմինս ու հոգիս եւ զոր կուղեմ կոշեղ
ազատաբաղձութիւն, վասնզի ամէն շարժում, ամէն
խօսք, ամէն խորհուրդ եւ ուղացում միմիայն հղօ՛
բաղձանքի մը կը յանդին, ազատումի բաղձանքը, որ
բանտին կեղտ ճաղերուն դէմ խորտակուելով՝ ասպա-
ռածին վրայ փշուռող փրփրներուն պէս՝ ալ աւելի

կատղած ու վէտվէտուն, մշտակոծ խաղտումով մը
կը տաքնապեն լանջքս:

Բնական ու ներդաշնակ գեղեցկութիւններէ զրկ-
ուած հոգիս խորապէս կարօտ կը քաշէ դրսի ամենա-
չնչին բաներուն, որոց դէմ միշտ մարդ անփոյթ ան-
տարբերութեամբ կամ անգիտակ արհամարհանքով կը
վարուի, եւ որոնք հիմա կարօտախտաւոր մը ըրած են
դիս, եւ ամէն մարդու բնապէս տրուած այն նախա-
կան չնորհը, ազատութիւնը, իր լայն գրկէն մերժած
դիս ցանցի մը մէջ կապկպած է, ուր կը տառապիմ
ու կը հատնիմ ազատաբաղձ կրքերով, բարեկենդանի
այս զուարթ օրերուն մէջ:

Խէ .

Փետր. 19

Գիշերները ընդհանրապէս քնատ մնալուս եւ ուշ
ատեն պառկելուս համար առտունները՝ ծոյլ դպրոցա-
կանի պէս՝ ուշ կ'ելնեմ տեղէս. բայց այսօր չեմ գիտեր
ի՞նչպէս սովորականէն շատ կանուխ կ'արթնամ, եւ
չիտակը շատ գոհ եմ: Անկողնիս մէջն էի արդէն դե-
ռազարթ մեղկութեամբ մը՝ երբ միևարի բարձրու-
թենէն մօլլան առտուան աղօթքի կոչը կը կարդար,
մուկ'գիցի այդ կրօնական երգը՝ հոգեբուխ ու խոր-
հրդաւոր շեշտերով եւ անուշ եղանակի ծաւալումով՝
թէ եւ կեանքիս մէջ շատ անգամներ լսած ըլլամ, բայց
այս առտու չեմ գիտեր ի՞նչ ազու ազգութեամբ
թրթռացուց հոգիս եւ խորին սրտազբաւումով մտիկ
բրի զայն եւ կուղէի լսել անընդհատաբար, այնքան որ

քաղցր ու միսթիքական կը թուէր անիկա ինծի, ու ճշմարիտ ցաւ մը զգացի երբոր ձայնի այդ վճիտ կոհակները դադրեցան: Սակայն պահ մը վերջը միւր աղօթատան զանգակը առտուան մթնշաղկներուն մէջ սկսաւ ծաւալել իր մետաղի սուր զօղանշումները՝ կրօնական սրբազան կոչում մը առտուան փառաբանութեան համար. անոր անընդհատական թնդումները տակնուվրայ կ'ընէին զիս եւ ներսիդիս թմրած յիշատակներու հոյլեր կը զարթուցանէին հերարձակ ու շլմորած:

Մեծ—պահոց արեւազալի սրբաշունչ երգերը լսել կը թուէի եւ ջերմ իղձ մը կը զգայի եկեղեցիին այդ սփոփիչ արարողութեանց ներկայ դանուխը, երկու կրօնքներուն առտուան կոչերը, երկուքն ալ այլապէս նուիրական, շատ յուզեցին զիս այս առտու:

Քիչ մը վերջը դռները բացուելուն դուրս կը նետուիմ, մաքուր ու կոյս օդի մը գոռանքը հեշտութեամբ կը համակէ զիս: Արշալոյսը իր զեռաշող ճաճանշումներով ոսկեղօծած է հարկաւ լեռներու սէգ կատարները, ա'խ, արշալոյսի մը հմայքներէն ո'րքան ատեն զրկուած պիտի մնամ արդեօք. հոս արեւը կրնանք տեսնել միայն կէսօրին՝ անոր մաշող այրումին ատեն, եւ այն ալ երկու ժամ միայն: Բանտին մէջ արշալոյս ու վերջալոյս չունինք:

Դուրսը տակաւին օդը չի ապականուած կուզեմ ծծել զայն լայնաթոք. քիչ մը վերջը սենեակ կը դառնամ, ո՛հ, ի՛նչ զազրելի նեխում. նողկալի գոլորշի մը՝ թանձր գոլի մը պէս՝ դէմքիս կը զարնէ, արտաշնչուած օդին աղտոտ ալիքները՝ ամբողջ գիշերը բանտարկուած՝ հիմա դրան բացուածքէն կը խուժեն դուրս, եւ մենք այդ պփգալի օդին մէջ կ'ապրինք ամառ ձմեռ:

Գիւղական կեանքի մէջ գոմէշներու ախոռին դուռը երբ կը բանաս, ասոր նման գոլորշի մը դուրս կ'ելնէ, բայց քակորի տհաճոյ հոտը այս աշխած մըթնոլորտէն վատառողջ չի կրնար ըլլալ կարծեմ, մանաւանդ որ չի մարած ածուխի վառումը փակ սենեակներու մէջ ածխային սպաննող կազով մը՝ անբաժան գլխացաւով մը կը տանջէ մեզ: Զմեռը՝ Դեկտեմբերէն մինչեւ Մարտ մէկ՝ ամէն սենեակի մազ մը ածուխ կը տրուի կառավարութենէն՝ սենեակները տաքցնելու համար, բայց նախնական բաներու իսկ անտեղեակ բանտարկեալը չի գիտեր թէ այդ ածուխը իր պառկած սենեկին մէջ բորբոքելով, իրեն թոյնը կը պատրաստէ, եւ որո՞ւ կրնաս հասկցնել այս բանը: Քանի մ'օրէն կը դադրեցնեն ածուխի ցրումը, թերեւս այն ատեն միայն աղատինք:

ԽԸ.

Մարտ 2

Բաղդակից մը այսօր հրածեշտ տալով իր բանտի ընկերներուն աղատեցաւ, զնա՛ց: Բանտարկեալին բաժանումը երկու հակնդդէմ զգացումներ միանգամայն կը ներգործէ. բարեկամի մը, վիճակակիցի մը աղատումին համար կուրախանաս եւ խնդակից կ'ըլլաս իրեն, բայց միւս կողմէ սիրելի ընկերակցէ մը բաժանումը, բանտի արդէն անհրապոյր կեանքին մէջ ծանօթ դէմքի մը անհետացումովը թողուած պարապը դռն ձմրումով մը կը տրորէ մարդուն սիրտը, եւ այսպիսի յուզումնալից պարապանքներու մէջ է մանաւանդ որ ա'լ

աւելի կը շեշտուի բանտին սրտնեղիչ դառնութիւնը: Ուստի այսօր սովորականէն աւելի տրտում կ'զգամ ինքզինքս:

Ազնիւ եւ բարեմօցն երիտասարդ մ'էր եւ իր գոթազգ ընկերակցութիւնը հաճելի եւ մխիթարական էր ինծի բանտիս մէջ: Թղթի կտորի մը համար դատաւարաւորած էր երեք տարուան բանտարկութեան, զոր աւարտեց այսօր: Ուսեալ տղայ մ'էր, միշտ իրարու հետ կ'ապրէինք, եւ օր մը երբեք իրարու հետ գոտուելու ատիթ չէինք ունեցեր, հազուադէպ բան մը բանալի նեղսիրտ ընկերակցութեան մէջ:

Շատ ստիպեց որ՝ իբրեւ յիշատակ՝ ոտանաւոր մը գրեմ տամ, թէեւ ըսի թէ չեմ գիտեր ոտանաւոր գրել, բայց չի կրցայ գիմադրել իր ստիպումներուն եւ անպատրաստից հետեւեալ քանի մը տողերը գրելով յանձնեցի իրեն:

«ԱՊՍՊՐԱՆՔ»

Երբ Հայաստանի խոշոր երակին —
Եփրատին — հոսժկու եւ տղմափրփուր
Խօլ կոհակներէն անցնիս խնդաղին՝

— Ինձնէ բարեւ տո՛ւր:

Մեր հայրենիքին արեւին, լուսնին,
Դաշտերուն համայն, լեռներուն ողջոյն,
Վճիտ ջուրերուն՝ անձկայրեաց ջերմին

— Հաղորդէ՛ ողջոյն:

Թխալայորդ մո՛ւթին եւ սուր ճաճա՛նչին,
Խուլ ամայո՛ւթեան եւ անմեղ երգի՛ն,
Յոյզի՛ն, քթթո՛ւմին, փթթու՛ն բողբոջի՛ն

— Բա՛րեւ սրտաղին:

Սիրահար ատո՛նց, իղձերս անհնար,
Որոց համար միշտ կուրծքս տրոփէ,
Այլ զուրկ եմ, բարէ՛, գնա՛ մի՛ մոռնար

— Եւ ո՛չ մի բոպէ:

Մթին գիշերը երբոր հանդիպես
Ուաւարը ծակող անհամար աստեղը
Յիշէ՛ թէ բանտը՝ թոչնած ծաղկի պէս՝

— Կայ մի բանաստեղծ:

Աւօտին՝ երբոր ծաղկունք կէս-կոկոն
Սուրբ սարսուռով մը հեշտիւ դողդղան
Յօղաթուրմ ոստոց, մաշրղին վրայ, հո՛ն,

— Բալէ՛ ինձ փոխան

Վեհ արշալոյսը — աստուծոց աղջիկ —
Երբ մայր—բնութեան բոլորէ նարօտ,
Անթիւ պերճանքին, փառքին հիացի՛կ
— Յայտնէ, զիմ կարօ՛տ:

Նախշուն դարունը՝ երբ սիրուն ծիծառ
Հողանի ճախրէ քո գլխուն վերեւ,
Կամ սոխակին՝ որ թռչի ծառէ ծառ
— Յայտնէ՛ զիմ բարե՛ւ:

Ժպտուն մանուկի՛ն, լոյսի՛ն բարեշող,
Յօղի՛ն պաղպաղուն, ծաղկին հեշտաբոյր,
Երգող թռչունի՛ն, զեփիւռի՛ն շոյող

— Տո՛ւր մէյմէկ համբոյր:

Բընութեան չքնաղ մեծկակ կիթառին
Իւր լարերը թէ թըրթըռան բեկբեկ,
Հոգւոյս աւաչներն ալ հոն կը թառին

— Նուա՛ղ, սրտաբե՛կ:

Երբ տարերք խառուն, ամպերը դռան,
Կայծակը սուրայ, արեւը չուէ,
Բնութեան անեղ մէկ քերթուածն է այն,

— Դիտէ՛ ու հրճուէ՛:

Ու եթէ օր մը շուշանաղբեստ
Մեծ Արդարութիւնն — Երկնից փոխարքայ —
Այդ չնաչխարհիկ սյարիկը տեսնես

— Թո՛ղ ինծի մօտ գայ:

Ըսէ՛ թէ՛ բանտը անեղ կիկլոս մը,
Չեմ կրնար պրծիլ անոր կըլափէն,
Թո՛ղ դայ զիս փրկել այրող ցաւերէն՝

— Որ զիս կը լափեն

Իսկ աշունը՝ երբ մեծ քայքայումին
Խօլ խարչափումով ծառերը հակայ
Գետին կը ծըռէ ամենի քամին,
Յիշէ՛, լուս—աղբա՛ր, յիշէ՛ թէ բանս կայ:

Յաւազար սրտիս մշտամորմօք բաղձանքները,
զրկանքիս եւ վշտերուս այրումին ուղէչացած մուխը,
տառապանքիս խուլ շշուռը եւ կարօտներս՝ զոր
ամիսփեցի սեւ ու փշոտ ծաղկներու փունջի մը պէս
եւ տուի բաժնուող բարեկամիս: Սիրոյ ու հաճոյքի
ծաղկներն են որ վայրկեանի մը կեանքէ վերջ կը
թողմին շուտ, ցաւի, տառապանքի ծաղկները անթա-
ռամ են եւ տխրայուշաբար յաւերժաթոյր: Խոտիքի
մէջ ապրուած կեանքի յիշատակներն են ասոնք՝ զորս
չի պիտի կրնայ մոռնալ բարեկամս, որուն հետ քանի
հազար անգամ տարաթըրփեր ենք, նոյն հրակէզ կարօտ-
ները յայտնեք ենք իրարու: Ան ազատեցա՛ւ գնաց
վերջապէս, իսկ ե՞րբ արդեօք ես ալ նոյն բաղդին
պիտի արժանանամ:

ԽԹ.

Մարտ 13

Բանտը իյնալէս ի վեր տակաւին ո՛չ մէկ այցե-
լութիւն ընդունած եմ, բայ ի հօրս այցելութենէն,
ինչպէս նաեւ ո՛չ մէկ նամակ՝ բացի սիրականիս զրած
քանի մը նամակներէն, թէեւ այդ մէկ այցելութիւնը
բոլոր աշխարհի այցելութիւններէն զօրաւոր ու մխի-
թարական ըլլայ ինծի համար եւ այդ քանի մը նա-
մակները ամէն տեսակ զրերէն աւելի քաղցր եւ սիր-
փիչ, բայց եւ այն պէս կը մտածեմ թէ ո՛ւր մնացին
այնքան մտերիմ բարեկամները, այնքան սիրակցորդ
աղբականները ու ծանօթները. միթէ՛ ատոնք բոլորը
կեղծ էին կամ թէ բանտին տեսքը այդքան սարսա-

փելի՞ է, որ գէթ հոն բարեւ մը ղրկելու չեն համար-
ձակիր: Եթէ ուրիշ կերպ գոթախտութեան մը հանդի-
սած ըլլայի, դարձեալ այս լքօմը պիտի տեսնէի, թէ՛
բանտին անհաճոյ անունն է միայն որ այդ խեղճ մար-
դիկը կը պաղեցնէ ու կը վախցնէ:

Իրենց այս ոչ չքմեղական վարմունքին հանդէպ՝
ես ալ խորոխ լսութիւն մը պահած եմ, ո՛չ մէկուն
գիր մը գրած ունիմ, եւ յետոյ, ինչո՞ւ զրեմ, թերեւս
բանտարկեալի մը նամակը անախորժ ըլլայ իրենց:

Այսօր մէկը այդ բարեկամներէս սակայն բարե-
հաճած էր նամակ մը զրել. տափակ ու ձանձրանալի
մխիթարականներու տարափ մը, որոցմով կը յորդորէ
որ «այս արտասուաց հովտին» մէջ պատահած դժբաղ-
դութեանց անարտունջ համբերեմ: «գերեզմանը միայն
դուռ չունի, կ'ըլէ, բանտը դուռ մը ունի վերջապէս . . .»
մխիթարելու ի՞նչ տգեղ ձեւ ասիկա, որուն յաճախ
հոս ալ բանտարկելոց մէջ յեղյեղուիլը լսել եմ:

Գերեզմանը դուռ չունի, իրաւ է, բայց գէթ տան-
ջանք ալ չունի, եւ կամ վիճակի զիտակցութիւն ալ
չունի, ու հոն յաւիտենական, վերջնական, գերազոյն
ու նախասահմանուած հանգիստը կայ եւ անոր մշտն-
ջենապէս փակ դուռը շատ նախադաս է բանտի դռնէն՝
որ թէեւ կը բացուի վերջապէս, բայց անկէ դուրս
կ'ելնէ կմախացած, հիւժուած, քայքայուած էակ մը,
եթէ ողջ է, եւ կամ զիակը:

Բանտի մէջ մեռած կեանքին աղբած սոսկումին
եւ վշտին բովանդակ զիտակցութեամբ կը տառապի
մարդ օրէ օր, իսկ գերեզմանի մէջ զուրկ է այս տագ-
նալիչ զգացողութենէն:

Եւ այսպէս ահա պատասխանեցի բարեկամիս նա-
մակին, որ այսքան դանդաղ յամեցումէ ետքը կուգար
այս տխուր խոհերը թելադրել ինծի:

Ծ .

Մարտ 24

Գարունը ե՛լաւ ահա, վերածնունդի, փթթումի,
ածումի եղանակը: Զիւները հալած են եւ անոնց տա-
կէն նորածիլ բոյսեր դեռաթիթիթ եւ աղածրի վերըն-
ձիւ զումներով նոր կեանքի մը կը ժպտին, ցուրտ ու
սառուցիկ պատանը, որ իրենց ծղօնները պիտի մեղ-
նէր, հալած է այլեւս եւ իրենք ազատած են բանտ —
ձմեռի կապանքներէն, իմ բանտս սակայն ոչ գարնան
արեւէն կը հալի եւ ո՛չ ձմրան քամիէն կը սառի . . .

Աշունէն ցանուած սերմնահատիկներ երկար ատեն
հողին ծոցը սպասելէ ետքը՝ ալ հիմա իրենց նուրբ
բողբոջները կը ցցին կակուղ գետնի մակերեւոյթէն
դուրս, ազատած են այլեւս իրենց բանտ — հողի ծոցէն,
իմ բանտս սակայն՝ կուռ ու կարծր՝ չի թողուր ինծի
իր մէկ սեւ կողէն ծակ մը բանալ ազատումի . . .

Գետինը թափթփած պտուղի կորիղներ երկար
ատեն սպասած՝ հիմա իրենց փեճեկը կը փռեկեն եւ
ծիւ կ'արձակեն, ազատած են այլեւս իրենց բանտ —
կճիտի սպառեանէն, իմ բանտս սակայն ո՛չ մի փռեկ
ո՛չ մի ճեղք կը բանայ ինծի դէմ:

Տերեւազուրկ ծառերը՝ երկար ատեն լերկ ու մերկ
ցուրտ հովիւն դէմ իրենց կմախք ցցումները կափկա-
փելէ վերջը ա՛լ հիմա կ'սկսին զալար փետուրներով

պճնուիլ, ազատած են այլ եւս տխեղծ մերկացումի մը բանտ—տառապանքէն. իմ սիրտս սակայն՝ թափուր ու ամայի, կը փետտուի հետզհետէ իր գողտը յոյսերէն ու զիս կաշկանդող բանտին պէս տխուր բանտ մ'ալ կը ստեղծէ ներսի զիս . . . :

Սար ու բլուր, դաշտ ու հովիտ, ձոր ու ծործոր մշտածոր, վտակ ու ծով անյատակ եւ աշխարհ բովանդակ, պաղ ու միապաղաղ պատանքի բանտ—սաւանը թօթափած դալարազուարթ ու փթթենաղարդ, դեռապաճոյճ պշրանքով կը խայտան. այլ այս գեղապճնումները ցոլարձակ եւ վերափթթումը կենսամորոգ՝ կղզիացած բանտիս մթնոլորտէն կը փախչին՝ իբրեւ խորշակէ մը դալկահար, ու ես բնութեան վերակենցաղ բողբոջումէն անբաժին, համօրէն ծլարձակումի պահուն ես կը ծիւրիմ ու կը ծնգիմ բանտիս մէջ ծնթփած . . . :

Պաղ ծմակներու մէջ ցրտահար մերկը ա'լ հիմա արեղի պատտակներուն կըթնած կը քթուըտի գոհունակ եւ չորս—պատի մէջ արդիւուած մուրացիկը ալ գոռնէ դուռ կը պտտի ապահով: Բանտարկեալը միայն՝ ապառաժի ծերպերուն կպած մամուռին պէս՝ անխախտ փակած է իր բանտին տգեղ պատերուն եւ բնութեան փոփոխումներն ու եղանակներու պէսպիսումները տարբեր նորոյթ մը չեն բերեր իր միօրինակ ու սրտամաշ կենցաղին մէջ :

Ծիծառներու զուարթ հոյլեր ջինջ ալերին անդայտ կապուտակութիւնը կ'ասղնան եւ անոնց ճողողումներուն մէջ դարունը իր գալուստը կ'երգէ, գաղթական թևաւորները կը վերադառնան, պաղ ու ամայի բոյները նոր կեանքով մը կը բարախեն ու սէր կը

մնջեն ջերմիկ: Բանտարկեալն է որ չի վերադառնար, իմ դեռահիւս եւ կիսաւարտ բոյնս է որ աւեր ու թափուր կը մնայ . . . :

Աշուններ ու դարուններ կ'անցնին, թռչուններ կ'երթան ու կուգան, բոյսերը կը փտտին ու կը վերծլին եւ ես բանտ—վիրապիս մէջ կը մնամ. ե՞րբ արդեօք ես ալ պիտի վերյառնիմ. դա՞ր մը սպասելու է՝ փենիկի պէս՝ իմ ցաւերուս ամբիւնէն վերակենցանացած ազատելու համար . . . :

ԾԱ.

Ապրիլ 2

Զատիկ է . . . բանտարկեալ ընկերներս փոխադարձ այցելութեամբ կը շնորհաւորեն ու կը հովհարեն զիրար, բայց այս բռնազրօսիկ միսթարանքները կը նմանին այն մեղմիկ հովթփումներուն՝ որ ծածկուած բոցը մարելէ աւելի կ'արծարծեն: Առտուն վճատ մեղկութեամբ մը խշտեկիս վրայ տարածուած էի, բայց յետոյ այցելուներու անընդմիջական երթեւեկը եւ տօնի առթիւ տաղտկալի յանկերգներու պէս յեղեղուած միօրինակ խօսքերը ձանձրացուցին, ճնշեցին սիրտս, տխուր յիշատակներ ու դառն խոհեր պաշարեցին նորէն զիս ու այնքան նեղսրտեցայ՝ որ կարծես կուրծքս պիտի ճաթէր, դուրս ելայ, կարսիանիք բուռը քանի մը փարայ դրի եւ արտօնութիւն առի մէկ—երկու ժամ վերի յարկը պտտելու: Անմիջապէս պատուհանին առջեւ գացի եւ դուրսը դիտել սկսայ, բայց

ի՜նչ աղետաւոր ներգործութիւն ըրին այդ մոռցած տեսարաններս ինծիս :

Մո՛ւթ, տրտում, դեղնա՛ծ, աւեր ու տակնուվրայ եղած կը կարծէի աշխարհը՝ բանտիս պէս տխու՛ր, սրտիս պէս փլած . . . այլ ո՛չ, դուրսը ամէն բան իր տեղը, նոյն վիճակին մէջ էր : Արեւը՝ նոյն արեւն էր լուսավառ, որ բռնկած աղամանդեայ սկաւառակի մը մէջէն իր ճաճանչայեռ փքիներով աշխարհը կ'ողողէր, երկինքը՝ նոյն երկինքն էր՝ կամարակալոյտ ու անծայրածաւալ, մարդիկը՝ նոյն մարդիկն էին՝ իրարանցած, աշխարհը՝ նոյն աշխարհը, իրերը՝ նոյն իրերը . . . եւ աւա՛ղ, տիեզերքի այս անայլայլ համայնապատկերը՝ վշտիս դէմ անտարբեր, հոգւոյս հատնումին անկարեկիր վիթխարի հեգնութիւն մը, անհեղեղ քրքիւն մը թուեցաւ զաճաճ էութեանս մէջ զիզուած ցաւի մեծակարկառ կոյտերուն եւ սիրտս ճմլթկեց : Ո՛հ, կ'սպասէի, կը պահանջէի — վշտացածի եսական ու հիւանդ պահանջը՝ — որ արեւը դալկահար, երկինքը ամպամած, աշխարհ սգապատ, իրերը դժգոյն եւ մարդիկ տխրադէմ ըլլային, բայց անոնց ո՛չ մէկը կուզէր խորհիլ թէ իրենց դիմացը տխուր ու հեւքոտ բանտարկեալ մը նախանձարեկ ու կարօտակէզ կը տառապէր :

Թռչունները կ'ոստոտտէին ու կ'երգէին իրենց սէրը, ծաղկները կը ժպտէին եւ իրենց սէր — խունկը կը ծաւալէին անհատնում բուրումներով, ծառերը կապ — կանաչ ու ծաղկազարդ՝ կոկուած հարսերու պէս՝ կը ճօճէին հեղանազ եւ հաճոյքնին կը փափայլին իրարու եւ անուշ սիւդ մը մեղմ տատանումներով կ'օրէր ու կը համբուրէր զանոնք, փողոցներու մէջ տղաք կը

վազվզէին կայտուռն եւ մարդիկ զիրար կը բարեւէին խնդումերեւս վերջապէս կեանքի ու աշխարհի անյեղի իրարանցումը, որ այնքան սաստիկ կը խռովէ զիս : Աշխարհը անփոփոխ, տիեզերքը նոյն ու այս բոլորը անկարեկիր ու անհաղորդ վշտագնած սրտիս . . . Թերեւս ինքնամիտի վշտակրութիւնս չատ չփացուցած ըլլայ զիս, բայց ջախջախիչ հիասթափումով մը բաժնուեցայ պատուհանէն, սիրտս կոտոր ու խռով ու եկայ թաղուիլ բանտիս նսեմ խորշին մէջ միայնակ . . .

Դուրսի կեանքի զուարթ տեսարանները նոր ցաւերով շամիրած էին կուրծքս : Աղէ՛կ որ փէրի յարկը չեմ գտնուիր, որով չեմ կրնար տեսնիլ արտաքին աշխարհը, որ ինծի համար ազօտ մոռացումի մը մէջ պըլլուած է. դուրսը դիտել հալումաչ ըլլալ ըսել է չարունակ, երակին դէմ բռնուած մեղրամոմի պէս : Ուստի հոս՝ վարի յարկը լաւ է ինծի համար՝ ուրտեղէն կարելի չէ տեսնել ո՛չ մի տեղ կամ տեսարան արտաբանտ աշխարհէն :

ԾԲ.

Ապրիլ 11

Այսօր սիրելի Փեփրոնէս նամակ առի, յարմար ժամանակին եկաւ, երկար ատենէ ի վեր նամակ առած չըլլալով, զառն սրտատանջութեանց մատնուիլ սկսած էի : Բանտիս մէջ եթէ այս միակ ու քաղցրիկ մխիթարանքն ալ չըլլար կատարեալ գերեզման մը պիտի դառնար :

Պատիկին գրած է այս նամակը, ու Ա. Յարութեան տօնի առթիւ իր ջերմ մաղթանքները կը գրկէ։

« Յարութեան Ա. Տօնի առթիւ կը մաղթեմ որ դուք ալ ի մօտոյ յառնէք ձեր բանտային կեանքէն, ու գերեզմանի կախուլը մէկդի հրող աստուածային զօրութիւնը, ձեր ալ բանտին նիգերը խորտակէ ու ազատէ անիրաւ վճիռի մը կապանքներէն, կը մաղթեմ նաեւ որ ուր ուրեք անիրաւ բանտարկուողներ կան, բոլորն ալ ազատին։ Մաղթանքի այս ձևը աւելի բանաւոր է ու ամենաբարի Արարչին աւելի հաճելի կը թուի անշուշտ։ »

« Կեանքիս մէջ հազիւ թէ քանի մը անգամ բանտին անուներ լսած էի, իսկ անոր վրայ խորհած՝ երբէ՛ք։ Բոլորովին անգիտակ էի թէ մարդիկ կան տառապող՝ իրաւացի կամ անիրաւ պատճառներով՝ չորս պատերու մէջտեղ, բայց ձեր ձերբակալման զժողովը օրէն ի վեր ժամ մը, րոպէ մը չ'անցնիր որ բանտին ապեղ գաղափարականը՝ արհաւիրելի խրատելակի մը պէս՝ մտքիս մէջ չի ցցուի։ Երեւակայութեանս մէջ ազտոտ ու անարդիլ չէնքի մը տեսքը չ'իմած եմ ու միշտ անոր մէջ կը յածիմ մտքովս, կ'զգամ, կը ճաշակեմ բոլոր այն դաճնութիւնները՝ զորս դուք կը կրէք հոգ բանտիդ մէջ, ցաւակից սրտիս մշտանփարատ մորմոքները բանտ մ'ալ յօրինած են իմ շուրջս, ու լայն անջրբ պետին մէջ ինքզինքս բանտարկուած կը գտնեմ։ Բոլորն ու թոյրը, գեղն ու գեղգեղը, գարունն ու աշունը, կեանքը՝ աշխարհը վերջապէս ուռէ հաճույք չ'են տալ ինձի, ու առանց քեզի այդ բոլոր բնական վայելքները ո՛չ թէ միայն հրապոյր մը չունին, այլևս դասն սրտաճմուռ մը կը պատճառեն՝ յիշեցնելով թէ երբեմն կը

վայելէինք զանոնք միասին, ու այժմ դուք բոլոր այս ամենէն զրկուած՝ մզլոտ պատերու սեղմումին մէջ կը հեծէք։ Զեր վիշտը իմ վիշտս ալ է ու բան մ'ալ աւելի եւ հարկ չի կայ որ մի ըստ՝ միողէ պատմեմ սրտամորմոքումներս։ Ամբողջ կեանքս աղօթք մը եղած է մշտանուէր, չրթունքներս մաղթանք մը մրմնջելու համար միայն կերերան, ձեռքս խաչակնքումի եւ ծունգերս երկրպագումի համար միայն կը շարժին, ու կարելի՞ բան է որ այսչափ պաղատանքները ունայնը երթան։ Ո՛չ, պիտի ազատիք ի մօտոյ . . . »

Ի՛նչ հզօր հաւատք, ես եթէ չեմ աղօթեր, գէթ հեռուն անոնք կոյս մը՝ որ էակիցս է, իր կեանքը հանապազօրդական աղօթքի մը փոխակերպած է։

Պատասխան մը դրել պէտք է վերջապէս իրենն ու կը շուարիմ. դրելիքներս շատ դառն, շատ սրտակսկիծ բաներ պիտի բլլան. որոնք իր շուշան սիրտը կծու փոթփոթումներով պիտի ճմլեն։ Թշուա՛ռ աղջիկ, սեւ բազդիս կապուած է կեանքդ ու ինձի հետ կը տառապիս, ինձի պէս կը հալիս կը մաշիս . . . »

ԾԳ.

Ապրիլ 23

Մտամոլոր բանդադուշող մը դարձեր եմ. ամենաջնչին ու ցնորական բանի մը վրայ ժամերով կը խորհիմ։

Թիթեռնիկ մը այսօր չեմ գիտեր ի՛նչ յիմար մոլորումով՝ ծաղկներու հետ իր խօլ պաշուրտութէն ի՛նչ ձախաւեր շեղումով բանտիս մրոտ պատուհանէն ներս

ինկաւ. ու քաւի մը տենդոտ ու խելայեղ թեւաբա-
խումներէ ետըր՝ դուրս ցատքեց նորէն, զղջալով ան-
շուշտ իր անխորհուրդ մոլորածմին վրայ, լոյսի ու
բոյրի աշխարհէ մը՝ խաւարչտին ու նեխուտ վայր մը
իյնալուն համար, բայց այս անտէկնկալ այցելուն իր
վայրկեանի մը ներկայութեամբ ասկնուվրայ բթաւ-
հոգիա եւ իր անհրեւութացումը զրոգեց էութիւնս
կմենէ փոքրիկ արարածներն իսկ իրենց կամքին ազա-
տութիւնը ունին:

Ահա, ի՞նչ կ'ըլլար ես ալ վայրկենի մը համար
թիթեռնիկ բլլալի ու դուրս խոյանալի պատուհանին
ճեղքէն, ծագիկներու հետ զրկախառնուէի, օդին մէջ
զուարթ խաղեր յորինէի ու մարդոցմէ անտես, գաղտնի
տեղ մը նորէն մարդ բլլալի ու փախչէի՛, փախչէի
հոռուն: Յաճախ մըջիւնի մը, ազադուն միջատի մը
նախանձեր եմ, մըջիւն մը եկէջ բլլալի ու բանտին պա-
տերէն անցնելիս եւ շատ անգամ յօժարամիտ արա-
մադրութիւնը, յիմար ցանկութիւնը ունեցի եմ մըր-
ջիւնի, թիթեռնիկի կամ ծիծեռնիկի կեանքին հետ
փոխել իմ մարդկային կեանքս, աշատութիւնս զնեւու
համար՝ ուղեր եմ անասունի մը խորխին մէջ ապրիլ
մշտապէս:

Կերպարանաւորութեան համար այս աղայաւիտ
բաղձանքներէն զամ ամէպ այ մոլական բեղոյրի մը
տիրաւոր մին ծաղրելի բաղձանքներովը օրեր եմ իմ
բանտի ձանձրոյթներաւ Երազեր եմ այն Տէվրիշի սրա-
ծայր թաղիբէ բեղոյրները, հէրեւթներու մէջ պատ-
մուած երգնու կ սրբիւլանիւները, որոյ տակ մարդ անե-
րեւ յոյժ կ'ըլլայ . . . :

Բանուէն աներիւնու իմանալ, ազատիլ, այս միմիակ

տենջանքը հաղարումէկ տխմար երազներով չարչիկեր
է միտքս. ուզեր եմ յոյն դիցաբանութեան մէջ յիշ-
ուած սիրահարին պէս լալ, լա՛լ միշտ, անցամաք սոր-
սորումով եւ յետոյ դառնահամ, աղի աղբիւրի մը
փոխակերպուիլ, եւ կամ Նարկիսի պէս մարմունն դոյ-
նով եւ մշտախունիկ ծաղկի մը վերածուիլ. ծաղիկ մը
ըլլալ՝ փթթիլ ու թոռմիլ օրուան մը կեանքէ վերջ,
սեւամաղձ բանաստեղծի ցնորական բաղձանքը

Այսօր թիթեհունիկի մը թրթռուն թռվոտմը, երէկ
թռչնիկի մը թեւաբախ թռչոտումը, վաղը թրթռելի մը
դանդաղ սողոսկումն է որ կը յուզէ ու խօլացնոր խո-
կումներու մէջ կ'ընկզմէ :

Թիթեոնիկը որ այսօր պահիկ մը միայն երեւցաւ
 Էւ առանց թառելու սլացաւ գնաց՝ զխոյա՞ւ արգիօք
 Թէ բանտի մը լուսամուտէն անխորհրդաբար ներս խու-
 ժած էր, ու հոն վշտերու մէջ սարգանիւստուած ան-
 զամալոյծ բանտարկեալի մը հոգին վրդոված, տաղնա-
 պաղին խոհեր թելադրած էր անոր:

Կրսեն թէ՛ Նեղոսի տարեկան յարոյցքը մեծավիշտ
լացողի մը արցունքներուն յորդումէն առաջ կուգայ.
նին հաւատքի մը այս տխուր ու գեղեցիկ չափազան-
ցութիւնը այնքան հաճելի կուգայ ինծի, բայց դժբաղ-
այիտի ուղէի աղի ու այրող արցունքներու յորդաբուխ
ստատութեամբ մը բանտիս չէնք ողողել ու անոնց
մէջ ծածկել, փյցնել :

Հինգշաբթի օրէն ի վեր հիւանդ եմ. երէկ՝ ուրբաթ՝ աւելի անհանգիստ էի, եւ այսօր բոլորովին տկար կ'ըզամ ինքզինքս: Պարզ հարբուսի պէս բան մ'էր սկիզբէն, զոր ուղեցի օտքի վրայ անցնել եւ մինչեւ հիմա աւելը ջանամ, կը փորձեմ բանի տեղ չի դնել, գլուխս բարձին չի տալ, վասնզի շատ կը վախնամ բանտի մէջ հիւանդ պատկելէ, աշխարհի մէջ ամենէ ցաւալի բանն է ասիկա, ու եթէ պատկիմ կը խորհիմ թէ՛ հիւանդութիւնը քաջալերած կ'ըլլամ: Սակայն վիճակս հետզհետէ կը գէշնայ եւ կ'երեւի թէ պիտի պարտաւորիմ անկողնին մէջ պառկել: Հարբուսի խին առջեւը առնելու համար բոլոր նախնական զգուշութիւնները եւ դարմանները ըրի ինքնիրենս, ուրիշ ատեններ շատ անգամ հարբուսի կը բռնուէի եւ չհորհիւ իմ դարմաններուս քսանըջորս ժամէն կ'անհետանար. բայց այս անգամ աներես հիւրի մը պէս երթալու միտք չի ցուցներ: Բաւական տկար եմ, այնպէս որ պառկելու թոյլ տրամադրութիւն մը կ'ըզամ: Վերջին դարմանը կը մնայ, զոր պիտի գործադրեմ հիմա:

Թէյ եփած եմ, ու վեց—եօթը գաւաթ խմելէս ետքը անմիջապէս պիտի միտիմ մահիճիս մէջ մինչեւ որ քրտինքով խիմուիմ լաւ մը, ասիկա լաւագոյն միջոցն է հարբուսին դէմ: Կը յուսամ թէ վաղը ողջ—առողջ պիտի ըլլամ:

Շիտակը խօսելով բանտարկութեան մէջ հիւանդութիւն մ'ալ ցաւերուն է՛ն անհանդուրժելին պիտի ըլլար:

Շաբաթէ մը ի վեր պառկած եմ. կատարեալ հիւանդութիւն մ'է այս, զոր սկիզբէն սովորական հարբուսի մը տկարութիւնը կարծելով փորձեցի բանի տեղ չի դնել: Բայց անցեալ կիրակիէն ի վեր վիճակս հետզհետէ կը վատանայ. ութ օրէ ի վեր անկողնէս ելած չունէի, այսօր առաջին անգամը ըլլալով տեղէս ելայ, վասնզի հայրս եկած էր ու գուրսէն կանչուեցայ, իր խոստումին համաձայն տարին չի բոլորած փութացուցած էր իր գալուստը. եւ ո՞րքան յարմար ատենին կուգայ հայրս. հիւանդագին վիճակս երթալով կը ծանրանար եւ անյոյս մտմտութիւններ աւելի կը դառնացնէին զայն: Իր գորովալից եւ ինքնավստահ դէմքը անմիջապէս փոխուեցաւ մը ներշնչեց, որուն կը կարօտէի: Կերեւի թէ շատ նիհար շատ այլափոխուած եմ, վասնզի հայրս տեսնելուն պէս՝ դարմանքի տխուր շարժում մը չի կրցաւ պարակել եւ իր խրոխտ աչքերուն մէջ տաք արցունքի մը պլպլալը նշմարեցի. բայց անմիջապէս փոխեց իր կերպարանքը եւ ներշնչուն զուարթութեամբ մը ոկսաւ խրախուսիչ յոյսեր տալ. «Ի՞նչ քեզ խնամէ՛, ըսաւ, որ չուտ առողջանաս, շատ պէտք ունիմ առողջութեանդ, փախուստի անվրէպ միջոց մը յղացեր եմ, զոր պիտի գործադրեմ եթէ առողջութեանդ վերատիրանաս. կը յուսամ թէ քանի մ'օրէն իսպառ աղատ պիտի ըլլաս, ու այնպէս կարգադրեր եմ որ հետուն ու անձանօթ երկիր մը պիտի երթաս, ուր պիտի բերել տամ նաեւ փեփրոնդ, ու հոն ձեր մաքուր սէրը պիտի սլակուի: Զօրեղապէս կը յուսամ թէ քանի մը ամիսէն բոլոր այս զիջեցիկ խորհուրդները պիտի

իրականանան, ու երջանիկ կեանքի մը մէջ պիտի մոռնաս բոլոր սեւ տպաւորութիւնները ալժմու առապագին կեանքիդ՝ վստահ եղի՛ր եւ աշխատէ ժամ առաջ ապաքինիլ» :

Այնքան վստահօրէն կ'ըսէր՝ որ կարելի չէր կասկածիլ. շատ թեթեւցած կզգամ հիմա ինքզինքս, եւ զուր ջանքեր կ'ընեմ հիւանդութիւնը պատմութեան մը պէս վրայէս թօթուելու: Ա՛խ, քանի՞ օր պիտի սպասեմ արդեօք, ե՞րբ պիտի առողջանամ: Հիմա ինձնէ կախում ունի ալ ազատումս, հօրս խօսք տուի շուտ առողջանալ :

Մայիս 11

Ջանքերը՝ զոր կ'ընեմ առողջանալու համար՝ աւելի կը սաստկացնեն հիւանդութիւնս եւ փոխանակ ապաքինելու՝ օրէօր կը ծանրանայ վիճակս: Երկու օրէ ի վեր լուծում ալ ունէի, ուստի այսօր անկողինս վերի յարկը Հիւանդանոցը հանել տուին, այս գաղիւր սենեակն ալ ո՞րքան կը զարչեցնէ զիս:

Այնպէս հիւժեք վտակեր եմ, որ ոսկորներս ցցուած են ու մէկիկ մէկիկ կը համրուին: Անկողնոյն մէջ պառկելէն կը յոգնիմ, կողերս չարաչար կը ցաւին, ինքնիրենս չեմ կրնար քալել, կը դեղեւիմ, կարծես թէ պիտի իյնամ: Անկէ վերջ երկու անգամ եկաւ հայրս, եւ ուրիշի մը թեւին կրթնած դուրս գնացի: Այն միշտ իր հզօր յոյսերը կը ներկայէ, բայց ես շատ հեռու կը գտնուիմ առողջութենէս: Ինքնիրենս չեմ կրնար ելնել, մեր գեղացի թուրք մը մահիճը քովս փռած է ու կը խնամէ զիս, շատ բարի եւ հաւատարմիւ տղայ մ'է եւ ձեռքէն եկածը չի խնայեր: Ո՞րքան

դառն պիտի ըլլար վիճակս, եթէ ինամոզ չունենայի: Բանաթ մէջ հիւանդ պառկիլ, է՛ն սոսկալի տա՛ջանքն է, ուրիշ կը սոսկայի եւ որ գլուխս եկաւ: Բժիշկը՝ հակառակ սովորութեան՝ երեք անգամ եկաւ վիճակս քննել, կ'երեւի հայրս մտանաւոր խոստում ըրած է:

Ձեռ՝ զրտեր ի՞նչ է օրը սոսօր եւ ո՛չ ալ ամսուն քանին ըլլար զիտեմ. քանի մը օրէ ի վեր զգայազիրկ ինկերէի եւ բերնէս՝ պուտ մը ջուր, հացի փշուր մը վար չէ գացեր:

Անճարին ցաւերու եւ դառանցանքներու մէջ կը թաղլտկէի եւ ծով քրտինքի մէջ մնացեր էի. ա՛լ որոշ բան մը չէի տեսներ, աչքերս մահուան մոայտլը ներկուած էին կարծես, անգամներս չարժելու կարողութիւնս չունէի, մաքիս մէջ տարտամ, անուշի եւ մահոյ մը կեանքի եւ մահուան մէջտեղ տակաւ: Եւ յանկարծ դօրովազեղ ձայն մը խանդաղատանքի կենսունակ համբոյրով մը սթափեցուց զիս, աչքս բացի եւ հօրս արտաւայի գէմքը տեսայ զլիսուս վրայ . . . : Խեղճ մարդը անզօր աղու մը պէս կ'աղաչէր, պաղատանքներ կ'ընէր որպէսզի առողջանամ, կարծես ինձնէ կախում ունեցած ըլլար բուժումս: Ես հապա ո՞րքան կը տագնապիմ, ամբողջ էութեամբս կ'օգորիմ, կը մաքրուիմ անգոթ ախտին գէմ, որ այնքան գէշ ատեն կուգայ ընկճել զիս, երբոր հայրս հոս պատրաստ իր ծնողական զիրկը կը բանայ ինձի ու ամէն վտանգ կը զիմազրուէ ազատութեանս համար: Հօրս ներկայութիւնը խիստ բարերար ազդեցութիւն մը կ'ընէ վրաս, ցաւերս կը մեղմանան կարծես: Երկու օրէ վեր կուգայ եղեր բայց չեն թողուր ներս գալու, այսօր արտօ-

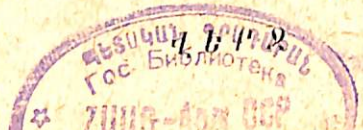
հումիլիւն ատեր է վերջապէս քովս գալու: Երկու ժամի չափ կեցաւ քովս եւ յուսադրեց:

Երկար ու տաժանագին թմբրումէ մը հոր կը սթափիմ եւ Օմն կը սլատմէ թէ երկու օրէ ի վեր աչքս չեմ բացեր ու շարունակ զառանցեր եմ, ստէպ սիրականիս անունը յեղյեղելով: Տիմա խելքս գլուխս է, բայց այնքան ակար այնքան ազազուն եմ՝ որ գլուխս չեմ կրնար կանգուն բռնել ու մատներս կը դողդղան չեմ կրնար դիւրութեամբ շարժել զբիշը: Այլ կ'զգամ թէ կեանքը հետզհետէ խոյս կուտայ ինձնէ, եւ կհնւ գանութեան հոյզը կը ծորի յամբօրէն եւ կը կաթկթի մահուան անյատակ խորքերուն մէջ: Վաղահաս վշտերը յազթ ուռճացումով մահուան ծաղիկներ բուսուցած են սրտիս մէջ, սե՛ւ ու ցամաք՝ որոնք բազեղի շաղապատումներով հեւքոտ կուրծքիս արուիները կը խեղդակեն:

Մայիսին, կեանքի եւ հաճոյքի այս ժայթքուն ամսուն մէջ՝ մեռնիչ, ո՛հ, մեռնիչ՝ գարունը եւ կեանքի գարունին մէջ, «գեռ չի գրկած կոյս էակ մը» ինչպէս արանջած է վաղամեռ բանաստեղծը՝ որուն անէծքը կը նկարուի չրթանցս վրայ «չանթ մը ըլլամ ու կողդ խրիմ եւ յօրջօրջեմ քեզ Աստուած ոխերիմ . . . :

Այլ չի պիտի տեսնեմ սիրականս, գերեզման մը կ'սպասէ ինծի, ո՛հ, թող փուշեքով ծածկուի ան եւ երբ քամին սուլելով անցնի անոնց մէջէն թող մրմնջեն իմ տ . . . :

(Դեռ քանի մը ատղեր ալ կան՝ որոնք անընթեռնելի կը մնան: Հոս կաւարտի ցաւարուի հօքերը հէք վաղամեռիկ բանտարկեալին, որուն թաղմանը պատահամբ ներկայ գտնուեցայ):

1w

1

2

9m

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0321266

16.635